

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Lelkiségtörténeti sorozatunk köteteiben a Kárpát-medence 1800 előtti vallásos áhítatot tápláló irányzataival, az áhítat megnyilvánulásának irodalmi és művészeti emlékeivel foglalkozunk.

Szeretnénk a témájuk miatt kitagadott egyházi irodalmi műfajokat értékük és rangjuk szerint elhelyezni az irodalomtörténeti folyamatokban. A Kárpát-medencében egymás mellett keletkezett és élt, különböző nyelvű lelkiségi művek közös örökségünket jelentik, ezen örökség együttes vizsgálatára törekszünk.

Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

IRODALOM ÉS LELKISÉG

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Irodalom és lelkiiség

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái
az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

IRODALOM ÉS LELKISÉG

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2013

Lektorálta

Bajáki Rita és Hargittay Emil

Készült

az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban

A borítón elől:

Szent László és Salamon király harca

Andreas Brunner, *Fasti Mariani cum illustrium divorum Imaginibus...*

(München, 1658)

című jezsuita kongregációs kiadványából

Hátul:

Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezető kalauz* című művének címlapjáról

(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-308-180-8

ISSN 2060-7385

© Szelestei N. László

© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Felelős kiadó: Nagy László

Tördelte a Szerző

A sorozat címlapterve: Szentes Éva

Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.

Ügyvezető igazgató: Katona Szilvia

www.sednyomda.hu

Tartalom

Áhítati irodalom és irodalomtörténet-írás	7
A hívek szentmise-imádságai a kora újkorban	13
Rimay János imádságos könyve	25
Áhítati művek Murányban a 17. század első felében	33
Wesselényi Ferenc nádor imádságos könyve	39
Báthori Zsófia imádságos könyve és annak kiadásai	45
<i>Lelki fegyverház</i>	53
Hegyfalusi György <i>Centifoliá</i> jának verses imáiról	57
Csukly István énekeskönyve	65
Egyházi énekeskönyveink reformja 1800 körül	75
Az <i>Énekek könyve</i> és Ányos Pál.....	85
Himnuszfordítások Ányos Pál <i>Énekek könyve</i> című kötetéből	97
Két 18. század végi <i>Te Deum</i>	107
Áhítati irodalmunk szövegváltozatainak barokk kori jellegzetességeiről..	115
Berzsenyi Dániel <i>Fobászkodása</i> és az evangélikus egyházi költészet	127
A győri Magyarok Nagyasszonya Társulat a 17. században	143
Mákóczy Imre és Maracsó Anzelm verses embléma-füzére Sajghó Benedek főapát köszöntésére	157
Klimo György püspök szerepe Lodovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében	175
Eszterházy Károly, a püspök	189
A tanulmányok korábbi megjelenési helyei	197
Névmutató	201

Áhítati irodalom és irodalomtörténet-írás

Irodalomtörténet-íróink a 18–19. század fordulójától szinte máig fejlődéselvű rendszert követnek. Egy-egy korszak leírásánál csak a kortárs alkotásokra figyelnek, nem veszik figyelembe írók és művek időbeli folyamatos jelenlétét. Amikortól már válogatni lehetett a magyar nyelvű szerzők és művek közül, a fejlődési folyamatba nem illeszthetőket mellőzték. Az alkotásokban is kimutatható és a korra jellemző sajátosságok fejlődési vonala olyan változó, központi fogalmak köré rendeződött, mint a nyelv, nemzet, eredetiség, haladás, korszerűség, új (főleg külföldi) eszmék jelenléte. Ezek mentén alakult ki a magyar irodalmi kánon. Többnyire csak a kánonba került szerzőknek és műveknek lett modern szövegkiadása, esetükben történt alapos vizsgálódás.

Hol helyezhetőek el ebben a folyamatban az áhítati irodalom termékei? Nem a „sekrestyeirodalom” művészi értéket nem képviselő termékeire gondolok, hanem a napjainkban is széles körben élő régebbi, vagy újabb értékes művekre. A fejlődéselvű irodalomtörténet-írás a 18. századtól mellőzi ezt az irodalmat. Talán leginkább a kritika figyel fel rá, amikor folkloristák gyűjtéseiként a középkori, újkori szövegek változatai ma (is) nyomdafestéket látnak, ma is hallhatóvá válnak. Keresztény kulturális közegben felnöve sok-sok értéket szívunk magunkba, értékes szövegeket és dallamokat ismertünk meg, kiváló irodalmi műveket, amelyeket szisztematikusan mellőznek a fejlődéselvű irodalomtörténetek.

Az alábbiakban a mellőzés okát kutatom, s néhány esetben rámutatok arra, hogy a „kitagadott” művek szerves részei irodalmunknak, kultúránknak, gyakran önmagukban is művészi alkotások, nélkülük irodalomtörténeti vizsgálódások kerülhetnek tévútra.

A 19. században (Pápay Sámuel¹ óta) irodalomtörténeteink csak a magyar nyelvű irodalmat fogadták magukba. A reformkorban már szóba sem került az ország magyar és nem magyar nyelvű irodalmainak együtt-tárgyalása. Németségünk nagy része a magyarországiság és a magyar múlt vállalásával elmagyarosodott, ezzel a néhány évtizeddel korábban még jelentős hazai német irodalom

¹ PÁPAY Sámuel, *A magyar irodalom eszmérete*, Veszprém, 1808. Reprint: Veszprém, 1986.

éppúgy visszaszorult, mint az 1844-ben hivatalos státusát elvesztő latin nyelven keletkezett; a többi népcsoport pedig (pl. szlovák) saját anyanyelvi irodalmának és nemzeti tudatának kérdéseire figyelt. A magyarországi irodalomtörténet-írás magyar irodalomtörténet-írássá szűkülését a 20. században csak részben sikerült korigálni. A latin nyelvű hazai irodalmat – főleg a középkorban és a reneszánsz idején – egyre gyakrabban együtt vizsgáljuk a magyarral.² A többnyelvű Magyarország újkori irodalmi folyamatainak leírásához azonban a magyar és latin mellett a német, szlovák és más nyelvű magyarországi irodalmakkal is foglalkoznunk kellene.

Fejlődéstörténeti szempontú irodalomtörténet-írásunkból magyar nyelven író szerzők, műfajok és művek is hiányoznak. Vajon miért? Pápay Sámuel szerint „a vallásbéli buzgóság literátorbéli buzgóságot szült”,³ a 17. századi vallásos művek még irodalomnak számítanak.⁴ „Az isteni és erkölcsi esméretekben mutatta ki magát Literatúránk termékenysége”⁵ – írja Pápay, ám irodalomtörténetünk szerint legfeljebb Mária Terézia idejéig, innentől „az újabb buzgóság” termékei nem számítottak az irodalmi folyamatban említésre méltónak. Pápay ismerte ezen áhítati műveket, „a magyar literatúra terjedtségéről” szóló részben a szónoklatról írva megjegyzi: „A’ mi különösebben az Oratoriát nézi, ez nálunk leginkább a’ Predikálások, és némelly jeles alkalmatosságokkal való Perorálások által gyakoroltatik, ’s vagynak számos olly remek példái, mind kézírásban, mind nyomtatásban, melylyek megérdemlenék, hogy egybegyűjtve, ’s tudós értekezéssel kiszínezve, az egész tudós világ előtt megmutattatnának.”⁶ Toldy Ferenc, „irodalomtörténetírásunk atyja” sem tartotta érdemesnek e műveket irodalmi fejlődéstörténetébe beépíteni. A felvilágosodás által felállított értékrend irodalmon kívülre számúzta a vallásos témájú műveket: prédikációkat, vallásos költszetet, imádságokat, stb.

² Az újkori latin irodalmi kutatások elismeréseként 2006-ban hazánkban tartották meg a XIII. Neolatin Világkongresszust. Vö. *Varietas gentium – communis latinitas. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*, szerk. SZÖRÉNYI László, LÁZÁR István Dávid, Szeged, 2008 (Szövegek és tanulmányok a neolatin filológia köréből, 1).

³ PÁPAY, *i. m.*, 117. §.

⁴ *Uo.*, 388.

⁵ *Uo.*, 434.

⁶ *Uo.*, 453.

„A’ nemzetek a’ magok literatúrai tsinosodását elsőben is a’ Vallásnál fogva kezdik, ’a mi t[udni] i[llik] leginkább szívekenn fekszik.” – írta Pápay Sámuel.⁷ A 18. századtól hiába feküdt sokaknak a szívében, hiába voltak jelen a régebbi irodalom újra és újra kiadott, folytonosan funkcionáló művei, hiába jöttek létre újabb vallásiirodalmi termékek, azoknak irodalomtörténeteinkben nem jutott hely.⁸ Lukácsy Sándor *A kitagadott irodalom* című tanulmányában felrajzolta a Bessenyei György programjával kezdődő kitagadási folyamatot. Eszerint a magyar irodalomból kizárandó mindaz, ami „szentírás magyarázója vagy lelki dolgok, melyekbe világosság, poétaság nincsen.”⁹ Az elhagyást nem indokolták, bár bizonyítékok nélkül gyakran esik szó hanyatlásról, az irodalmi jelleg megszűnéséről. Miként fentebb már idéztük, Pápay Sámuel szerint is voltak olyan prédikációk, amelyek „megérdemelnék” a szakemberek figyelmét, ám a kirekesztettség a 20. század végéig tartott.¹⁰

A katolikus népelemek és protestáns gyülekezeti énekek közt elsőrangú lírai költemények akadnak bibliai zsoltároktól az apokrif Mária-siralmakig, középkori himnuszok fordításától hazafias színezetű költészeti emlékekig. Keresztény közösségekkel együtt élő költészetéről van szó, amelyet a 17. századi magyar nyelvű költői emlékek kritikai kiadása¹¹ révén ma már az 1670-es évekig tanulmányozhatunk. Az énekek egy rétegéről Babits Mihály *Amor sanctus*ának, vagy Sík Sándor *Himnuszok könyvének* bevezető tanulmányaiban olvashatunk. Babits Mihály 1933-ban úgy fogalmazott, hogy „a ma divatos irodalomszemlélet, mely az irodalomnak csupán nemzeti értékeit képes meglátni, s az irodalmi értékeket hajlandó a nemzeti értékekkel azonosítani, hidegen és zavartan áll” az attól elütő

⁷ *Uo.*, 434.

⁸ Vö. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994¹.

⁹ LUKÁCSY Sándor, *A kitagadott irodalom* = L. S., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994 (Élő irodalom), 7–22. I. h.: 11.

¹⁰ A kialakult hamis kép cáfolására *Régi magyar prédikációk* címmel egyetemi szöveggyűjteményt állítottunk össze. (*Régi magyar prédikációk, 16–18. század*, összeáll. SZELESTEI N. László, Szent István Társulat, 2005.)

¹¹ *Régi magyar költők tára, XVII. század, 7 – Katolikus egyházi énekek, 1608–1651*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974.; *15 – Katolikus egyházi énekek, 1660-as, 1670-es évek*, *A kötet: Szövegek*, s. a. r. STOLL Béla; *B kötet: Jegyzetek*, írta HOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1992.

költészeti áradat előtt.¹² Sík Sándor értékelése 1943-ból: „Élő ez a költészet kétféleképpen is. A mindennapi használat eleven életét éli a katolikus liturgiában [...], a különböző szertartások máig meg nem szakadt gyakorlatában. És él titokzatos, de nem kevésbé eleven életet a modern európai lírában.”¹³ Élt és máig él ez a költészet magyar nyelven is, fordításokban. Ennek ellenére a 18. századtól vizsgálat és indoklás nélkül maradt ki irodalomtörténeteinkből.

Az imádság- és elmélkedés-irodalomban naponta egyháziak és világiak egyaránt találkozhattak – és találkozhatunk máig – vallási táplálékként a világirodalom remekműveivel, jeles szerzőivel (Szent Ágoston, Szent Bernát, Kempis Tamás, Avilai Szent Teréz, Keresztes Szent János, stb.). Itt is élő folyamatról van szó, a múlt jeles műveinek és az új alkotásoknak együtteséről. Világi művek fordításait (például ókori nem keresztény szerzők esetében) eseményként tartja számon az irodalomtörténet-írás, akkor is, ha kéziratban maradtak, vagy kicsi példányszámban jelentek meg. A sokak által és rendszeresen „használt” imák, elmélkedések azonban az irodalomtörténeti folyamat-leírásokba nem kerültek be, mert azok lelki táplálékok, közvetlen „világiság” nélkül. Pedig jelentős részüknek irodalmi megformáltsága, költőisége vitathatatlan. S nemcsak keletkezésük korában fejtettek ki hatást.

A Winkler-kódex Mária-siralma, Toldy Ferenc szerint, „régii irodalmunk egyik legszebb darabja” „érzésben és formában költői kebel műve”.¹⁴ A hozzá hasonló műveket, azok variánsait századok óta terjesztik a nyomtatványok, kéziratok, gyakran eljutnak általános ismertségre. Ám a 18. századtól vallásos témáról bármilyen művészi fordítás készült, vagy bármely remek új alkotás keletkezett, vallásos tartalma miatt az irodalmi folyamat tárgyalásából kimaradt. A magyar irodalmi múlt legsajátabb hagyománya nem illett a fejlődéstörténeti koncepcióba.

A mellőzés egyik érve, hogy az egyházi irodalomból hiányzik az eredetiség. Általában nem mutatható ki bennük újdonság. Immár évszázadok óta prédikál

¹² BABITS Mihály, *Amor sanctus / Szent szeretet könyve – Középkori himnuszok latinul és magyarul*, Bp., Helikon Kiadó, 1988, 7. (Első kiadás: 1933.)

¹³ SÍK Sándor, *Himnuszok könyve – A keresztény himnusz-költészet remekei*, Bp., Helikon Kiadó, 1989, 5. (Első kiadás: 1943.)

¹⁴ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története, Példatárral, 1851*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1874, 147.

a pap, lelki életet él, imádkozik és énekel a szerzetes, a hívő. Azonos alapanyaggal, a Biblián és az egyházatyákon alapulóval. Retorikai szempontból sok organikus, jól megszerkesztett művet fordítottak magyarra, új művek is keletkeztek. Pusztán a vallásos tartalom miatti teljes elutasítás méltánytalan. Az sem megnyugtató magyarázat, hogy az irodalmi hagyomány egy idő után felemészthődik, a művek és azok alkotó elemei alsóbb regiszterekbe jutnak. Aquinói Szent Tamás himnuszának művészsége nem csökken azáltal, hogy évszázadok óta nagy az elterjedtsége. Mintha remekművek használatba vétele, széleskörű ismerete megszüntetné azok irodalmi értékét! A történelemnek, így az irodalomtörténetnek is, nem pusztán a változó elemek a részei! A nagy folyamoknak része a hallgatag mély is, nemcsak a fecsegő felszín. A történetírás már évtizedekkel ezelőtt kiterjesztette kutatásait a mindennapokra. Az emberek szellemi-lelki táplálkozásának ismerete nélkül egy kor igazi ismeretéről nem beszélhetünk.

A kirekesztést támogatók látszólag komoly érve, hogy a belletrisztikára figyelés nemcsak egyházi irodalmi, hanem más műfajokat is érintett. Az egyházi irodalom éppúgy „önmagán túli” szolgálatban áll, mint az irányköltészetet, a tanköltemény és a használati irodalom más formái. Megsérti a romantikus esztétika alapkövetelményeit: az önmagáért való szépséget és a forma szervességét.¹⁵ A korabeli vélemény szerint a tanító, buzdító szándék jelenléte idegen az irodalomtól, az irodalom gyönyörködtethet, de ennél gyakorlatibb hatásra nem törekedhet. Úgy tűnik, hogy mindez általában a divatot és fejlődést mellőző (vagy mellőzni akaró) keresztény gondolatokra vonatkozik, a „haladó”, „korszerű”, „modern”, stb. eszmék jelenléte, gyönyörködtető művészsége nem vonja magával az irodalomból való kirekesztést.

Mi a kirekesztés eredménye? A kirekesztett műveket még bibliográfiai szinten sem ismerjük a 18. századtól kezdve. Ha másért nem, az irodalmi közélet vagy a reprezentáció vizsgálatához fontos feladat lenne a számbavétel, és aztán, ha ismerjük azok szövegét, akkor lehetne értékelni. Tanulságos az Esterházy Imre és Barkóczy Ferenc esztergomi érsekek hagyatékát, a környezetükből fennmaradt reprezentációs emlékeket átnézni. Meglepetés, hogy a szakirodalomban mennyi a feltételezés, előítélet. A felvilágosodás, haladás nevében az esztergomi érsekeket ez negatívan érinti. A Toldyék által nemzeti hanyatlásnak neve-

¹⁵ *Uo.*, 496, 498.

zett időszakban élt egyházi személyek negatív beállítása beleillett a „fejlődéstörténet”-be, tényekkel való igazolás nélkül. Ennek következményei sokszor máig megmaradtak.

Mi a feladatunk? Irodalomtörténészeknek és könyvtárosoknak összefogással meg kell teremtenünk azt a forrásbázist, amely alapul szolgálhat az áhítati irodalom fennmaradt emlékeinek számbavételéhez, azok folyamatos vagy csak egyszeri előfordulásának megállapításához. Bármiféle vizsgálat, főleg pedig mértékadó vélemény kialakítása csak a források ismeretében lehetséges. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Irodalomtudományi Intézetében lelkiségtörténeti műhelyt alapítottunk, amely évenkénti konferenciáival és kiadványokkal próbálja a figyelmet ráirányítani ezekre a műfajokra. 2006-ban számvetést készítettünk, azóta évenként tartjuk Húsvét utáni hét végi konferenciáinkat.

Végezetül egy konkrét példát említek meg. Berzsényi Dániel *Fobászkodás* című verse Kazinczy Ferenc véleménye szerint „messze alatta van a tárgynak”, ám Berzsényi ragaszkodott ahhoz, hogy költeményei közé kerüljön. Kazinczy Kis János verseinek kiadásakor már nem ütközött ilyen ellenállásba. Minden vallásos versét mellőzte.¹⁶ Ezek között tematikájában, megoldásaiban, és szerkezetében is akad a sokak által véleményezett, elemzett Berzsényi *Fobászkodás*ához hasonló. A mai szakirodalom a verset egységesen jelentősnek, szépnek tartja. A valós magyar irodalomtörténeti folyamatba helyezve, Kis Jánosnak (és kortársainak) vallásos verseit figyelembe véve megállapítható, hogy Berzsényi Dániel *Fobászkodása* a dunántúli evangélikus keresztyén énekköltészetből, Berzsényi vallásgyakorlatából nőtt ki. És ez akkor is tény, ha annak némely kifejezőmódja és a felvilágosodás frazeológiája azonos. A *Fobászkodás* a barokk *Új zengedező mennyei kar* című énekeskönyv helyett bevezetett új stílusú, racionális-morális énekek párhuzamos darabja.¹⁷

¹⁶ Kis János' *Versei*, kiadta KAZINCZY Ferencz, I–III, Pest, 1814–1815.

¹⁷ Vö. SZELESTEI N. László, *Berzsényi Dániel Fobászkodás-a és az evangélikus egyházi énekköltészet = „...friss szellő eleven virágból...” – Versértelmezések Sáros Lajos tiszteletére*, szerk. FINTA Gábor, Piliscsaba, PPKE BTK, 2010 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 9), 27–42. / A tanulmány olvasható ebben a kötetben is.

A hívek szentmise-imádságai a kora újkorban

A szentmise kialakulásáról, a szertartás menetéről, értelmezéséről bőven tájékozódhatunk a szakirodalomból.¹ A tridenti szertartású misében a pap a híveknek "háttal" misézett, latin nyelven. Az V. Pius pápa által 1570-ben kötelezően elrendelt római misekönyv (néhány változtatással²) a II. vatikáni zsinatig volt használatban. Az Egyház liturgikus életének e központi dokumentuma meghatározta a szertartás rendjét, külsőségeit, de hogy a fenséges külső mögötti isteni titok mikor mennyire érintette/érinthette meg a laikusokat, erről a szakirodalomban keveset olvashatunk.

A liturgia szépsége, Isten köztünk való megjelenése felette áll az azt vonzóvá, széppé és érdekessé tenni akaró igyekezetünknek,³ s ez lehetővé teheti a misét celebráló pap és a laikus jelenlévők számára a misztériummal való találkozást. Évszázadok óta gyönyörűvé kristályosodott műalkotást szemlélhetnek a hívek, de hogy mikor mennyire voltak tájékozottak a szentmise eseménysorában, a kutatás még nem tisztázta.

A szentmisét celebráló pap szerepével jóval többet foglalkozik a szakirodalom, mint a hívő nép bevonásának kísérleteivel, a szentmise nagyszerűségének laikusokkal való tudatosításával. A 20. századi liturgikus mozgalom⁴ előtti törekvésekről csak elvétve esik szó.

Tanulmányomban magyarországi források felsorolásával kérdőjelezem meg azt az általános véleményt, hogy a tridenti zsinattól a II. vatikáni zsinatig tartó időszakban a latin mise „inkább a papság liturgiája volt, a nép legfeljebb

¹ JUNGSMANN, Josef Andreas, *Missarum Sollemnia – Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, 1–2, Wien, 1948¹; Rövid magyar nyelvű változata: JUNGSMANN, J. A., *A szentmise*, ford. SÁNTHA Máté, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1977; PÉTERY József, *A szentmise története*, Bp., Szent István Társulat, 1946²; Polycarpus RADÓ, *Enchiridion liturgicum*, I–II, Roma, 1966.

² 1570 után 1604-ig a misekönyv és a Vulgata egyeztetése történt meg, 1634-ben a rubrikák váltak áttekinthetőbbé, 1884-ben jelentősen ritkult a szentek száma a kalendárium-részben, 1906-ban a római graduálé új kiadása miseénekek reformját jelentette, néhány évvel később pedig a vasárnapi misék jobb érvényesülése érdekében a szentek ünnepeinek a csökkentésére került sor.

³ XVI. Benedek pápa 2007-ben Heiligenkreuzban arra figyelmeztetett, hogy ha csak ezzel törődünk, vége a liturgiának.

⁴ A mozgalom képviselői, például az osztrák Pius Parsch, a magyar Szunyogh Xavér Ferenc a 20. század első felében a liturgiát nemzeti nyelvű fordításokkal és teológiai kutatásokkal népszerűsítették.

csak éneklésével fejezte ki jelenlétét, az áldozatba való aktív bekapcsolódása hiányzott.”⁵

Vajon a 17–18. századi egyházi rendelkezések, hitbuzgalmi művek, az egyre nagyobb számú imádságos- és énekeskönyvek⁶ mennyiben szorgalmazták a szentmise lényegéhez való közelebb kerülést, a szentmise cselekményébe való bekapcsolódást?

Jóllehet a tárgyalt korszakban sokféle szertartással (búcsúk, zarándoklatok, az Oltáriszentség szentmisén kívüli imádása: úrnapi körmenet, szentségimádás) találkozunk, a szentmise központi helye, a vásár- és ünnepnap misehallgatási kötelezettség végig megmaradt. A szentmise tanító részében a prédikáció előtt a pap a prédikálás nyelvén (magyarlakta területen magyarul) is felolvasta az evangéliumot. Az imakönyvek többségének, a 18. század közepe után mindegyikének, része volt a szentmiséhez készült fejezet. Mi volt ennek a tartalma? Tényleg annyira érdektelen és használaton kívüli fejezetek voltak ezek, hogy nem irányították a hívők figyelmét a lényegre? Mikor alakult ki (ha kialakult), miért alakult ki az a helyzet, hogy a hívek a szentmisén annak cselekményétől függetlenül imádkozgattak és énekelgettek. Ha ki tudjuk mutatni a hívek folyamatos és nagymértékű bekapcsolódási lehetőségét a szentmise cselekményébe, akkor kérdésünket valószínűleg így kell átfogalmaznunk: Mi volt az oka a helyenként és területenként, bizonyos időszakokban a szentmise iránt kétségtelenül kimutatható igénytelenségnek?

Gregor Rippel 1723-ban kiadott, magyarul először 1754-ben megjelent *Anyaszentegyháznak ceremóniái és szertartási* című művében azt állítja, hogy „A közembereknek, akik olvasni tudnak, a szentmisének magyarázása és annak titkai az imádságos könyvekben elégségesen megvannak: miképpen lehet nékik a szentmisét áhétatossan meghallgatniok, mindenik rész mit foglal magában, és mindenik része alatt minémű elmékedésekben és imádságokban kell magokat foglalniok.”⁷

⁵ *Magyar katolikus lexikon*, 13, főszerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 2008, 108.

⁶ Az alábbiakban nem vizsgálom a katekizmusok, prédikációk, püspöki körlevelek ezirányú útmutatásait.

⁷ RIPPEL, Gergely, *Anyaszent-egyháznak ceremóniái és szertartási*, ford. SZENT-ILLÓNAY József arbai püspök... nagyszombati plébános, Nagyszombat, 1754, 224.

A tridenti zsinat nyomán meginduló rekatolizáció Magyarországon hosszú ideig tartott, bőven egybeért a 18. század közepének megújulási folyamatával. Magyar nyelvű katolikus imakönyvek a 16–17. század fordulójától jelentek meg, egyre növekvő számban. A laikusok a szentmise eseményeihez kapcsolódó imákkal e kötetekben találkozhattak. Úgy vélem, ha még felirat is jelzi a könyvben, hogy a szentmise egy-egy mozzanatához kapcsolódó imáról van szó, s a következő kiadásokból, összeállításokból ezen imák nem tűntek el, akkor azokat imádkozhatták. A mise szinte minden részéhez imák, gyakran énekek kapcsolódtak, a mise cselekményének megfelelő tartalommal. A szentmiséhez kapcsolt imák száma általában 30–40 közötti volt, köztük természetesen gyakran a szentmise állandó részeinek (Glória, Krédó, stb.) fordításaival. Ez azt jelenti, hogy a laikusok kezében olyan imakönyvek voltak/lehettek, amelyek segítségével bekapcsolódhattak a liturgikus cselekményekbe.

Az imakönyveket készítőik egyértelműen megfogalmazták szándékukat. Baranyi Pál jezsuita szerzetes 1700-ban kiadott *Lelki paradicsom*ából idézek: „A mi-hallgatásnak és kommunikálásnak gyümölcse többnyire attól függ, hogy mi-képpen járulsz hozzá. Ha azért, mintegy szokásból, némely közönséges imádságocskákat mondasz mise alatt, avagy communio előtt és utána is, kevés gyümölcset és lelki vigasztalást vészel abból.”⁸ „Intencióidat, avagy szándékokat foglald össze a papéval, azaz a pappal együtt mutasd bé az Istennek a szentmisét és így te is részes leszel a Krisztusnak szent testében és vérében.”⁹ „Mivelhogy a szentmise áldozatja a Krisztus Jézusnak a keresztfának oltárán lett véres áldozatjának eleven példája, azért igen hasznos a szentmise-hallgatás idején azokról elmélkedni, és a szentmisében szokott ceremóniákon, hogy mit jelentsenek.”¹⁰

Az általam bemutatott imakönyvek többsége folyamatosan kapható volt, általában a 20. század elejéig. Ha megvizsgáljuk a 18. századi könyvterjesztői jegyzékeket, állandó tételekként találkozunk velük. Ám az imakönyvek többsége elhasználódott, ezért megsemmisítették; máskor a holt mellé temették, ma csak kevés példányt sikerül találnunk. Az Országos Széchényi Könyvtár több évtizede folyó, hazai és külföldi könyvtárakra kiterjedő feltáró munkájának

⁸ BARANYI Pál, *Lelki paradicsom*, Nagyszombat, 1700, Sss_{1r}.

⁹ *Uo.*, Bbbb_{1v}.

¹⁰ *Uo.*, Zzz_{1r}.

eredményeként azonban a korábbi időszakoknál jóval kedvezőbb helyzetben vagyunk,¹¹ a fennmaradt példányok digitalizálása is új lehetőséget teremt.

A 17. század elején a szentmiséhez Pázmány Péter¹² Ferenczffy Lőrinc,¹³ Kopcsányi Márton¹⁴ imádságoskönyvei, az *Útitárs* című kötet¹⁵ egyaránt közöltek szentmise-imádságokat. Néhol ez azonos a szentmisében elhangzó latin szöveggel, másutt tartalmilag kapcsolódik ahhoz. Időben előre haladva nemcsak a miseimádságokat közlő imakönyvek száma, hanem a közölt imádságok mennyisége is növekedett.

1680-ban Kiss Imre jezsuita szerzetes, Báthori Zsófia fejedelemasszony végrendeletének eleget téve, Bécsben *Három szép imádságos könyvecske* címmel adott ki reprezentatív kötetet,¹⁶ amelyben a szentmiséről 35 egészlapos metszet és imádságok találhatóak. A kinyitott könyv bal oldalán közös keretbe komponált metszetek a szentmise egyes részeit (és a felső harmadban annak Jézus életéből vett előképeit) ábrázolják, mindkettőhöz címirat társul. A két rész közt tartalmi, prefigurációs kapcsolat van. Például a bemutatott képen pap áldozás utáni imája, felette a feltámadás jelenete látható.

A kinyitott könyv jobb oldalán az adott szentmise-részhez kapcsolt könyörgés áll latinul és magyarul. Irodalmi művekben az egyházatyáktól kezdve gyakori volt az előképekkel élés. Jézus szenvedéstörténetének a szentmiséhez társításai olyanok, mint az ószövetségi előképek újszövetségre utalásai a középkori kéziratot és nyomtatott *Biblia pauperum*okban, a *Speculum humanae salvationis*ban és a *Concordiae caritatis*ban. Az ott kialakult motívumrendszert követi imakönyvünk is.

¹¹ Ma is akadnak leírásokból ismert kiadványok, amelyeket nem sikerült azonosítanunk. *A szentmise ájtatos hallgatásának módja*, vagy *A szentmise áldozatja* című képeskönyvek bizonyára a *Lelki kincs* (esetleg csak a szentmisére vonatkozó részének) kiadásai, de hogy a Nagyszombatban 1771-ben nyomtatott *Kétszeri imádságnak, azaz a szentmise szolgálataja alatt* (12rét, 6 krajcár) címmel jelzett munka milyen kiadvány, nem tudjuk.

¹² *Imádságos könyv*, Bécs, 1606¹. (Pázmány *Imádságos könyvének* kiadásairól lásd: ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, *Pázmány Péter-bibliográfia, 1598–2004*, Pilisecsaba, PPKE BTK, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely, Bibliográfiák, katalógusok, 1), 23–33.

¹³ *Imádságos könyvecske magyar nyelven*, Prága, 1615.

¹⁴ *Keresztény imádságos könyvecske*, Bécs, 1622².

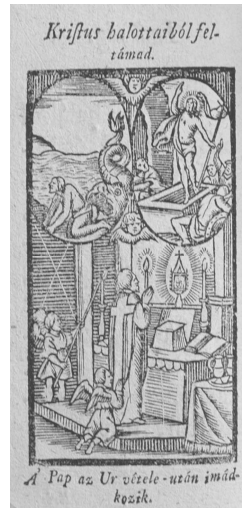
¹⁵ *Úti-társ*, Pozsony, 1639¹.

¹⁶ *Három szép imádságos könyvecske*. Az első régen németből magyarrá fordítottot. A második Szűz Mária örökkévalóságának haynala. Az harmadik A szentséges misebéli áldozatnak felséges titkai. Melyet a nagy jóemlékezetű Báthori Sophia fejedelem asszony költségével nyomtattak, Bécs, Joh. Jacob Kürner, 1680. 8r, 365, [7] l. (RMK I 1241b.)

Előfordul a szentmise 14 képsoros Jézus életére vonatkoztatása is. Mindkét tipológikus változatot helyeselték az imakönyvkészítők.

Bécs, 1680.

Nagyszombat, 1755.

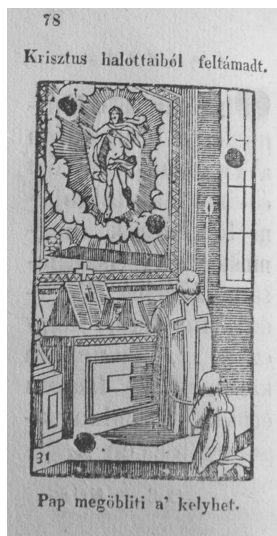
„Isten előtt is sokkal kellemetesebb a Krisztusnak keserves szenvedéséről, haláláról, vagy szentséges életéről elmélkedni, hogyszem bujdosó elmével az olvasót vagy más imádságokat is elmondani.”¹⁷ Krisztus kereszttáldozatának ábrázolásai és az ószövetségi előképek éppúgy a szentmise mélyebb megértését szolgálták, mint a hozzájuk kapcsolódó rövid imádságok. Ezt a fajta szemlélődő elmélkedést leggyakrabban a szentáldozás utáni, középkori eredetű imák segítették. De a könyv 17. századi első kiadása is érezte, hogy nem minden tulajdonos mélyed el ennyire a jelenlétbe tett eseményekben, ezért a képsorozat előtt választási lehetőséget kap a könyv használója: „imádkozhatol olvasón is”.

Ez az „engedélyadás” másutt is előfordul.¹⁸ Például a 19. század elejéig állandóan kapható *Mindenkor magával hordozandó lelki kincs, melyből miképpen kelles-*

¹⁷ RIPPEL, *Anyja-szent-egyháznak*, (7. jegyzet), 189.

¹⁸ Például: PONGRÁCZ Eszter, *Arany korona*, Nagyszombat, 1719, 101: „Ha pedig csak az Olvasón akarsz szentmise alatt imádkozni, mondd el elébb ezt az imádságot a szent áldozatnak gyümölcsös voltáért. Mennybéli Atya Úristen, áldlak téged és szent nevedet magasztalom a népek között...”

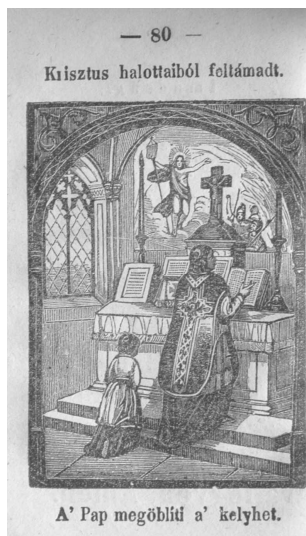
sé ájtatosan hallani a Szent Misét, és maga mindennapi ájtatosságát végbe vinni, kitétszik című (vagy némileg eltérő címváltozatú) kiadványban, melynek első példányai 1718-ban Kassáról, 1719-ben Nagyszombatban maradtak ránk.

Vác, Plessel, 1845
(Hederich, 1802)

Pest, Trattner-Károlyi, 1854
(Hederich, 1808)

Pest, 1853, Bucsánszky

A szentmise tipologikus ábrázolása metszetekkel kísértén, vagy a metszetek elhagyásával bizonyára annak keresett volta miatt, gyakorivá vált 18–19. századi imakönyveinkben. Huszonnyolc 1718 és 1908 közötti kiadást sikerült kézbe venni, ennek több mint fele képekkel díszített. A nagyszombati 1755-ben megjelent metszetsor felső harmadában ószövetségi előképekkel egészült ki mindegyik metszet. (Ilyen metszetsort közölt 1764-ben a budai Landerer-nyomda is.) A 19. század közepén a korábban külön keretben ábrázolt bibliai jelenetek oltárképek-sorrá váltak. A pesti egyetemi nyomda 1824-ben közzétette nyomdai díszzeit, amelyben szintén szerepel egy metszetsor.¹⁹ Ebben a nyomdában volt szedő, majd autodidakta réz- és fametsző is Hederich Frigyes, akinek az

¹⁹ *Verzierungen in Abgüssen für die Pressen der Königlichen Ungarischen Universitäts-Buchdruckerey*, Ofen, 1824, nr. 261–294.

1802-ben jegyzett metszetsorát a váci nyomda 1845-ben, az 1808-ben készítettet pedig a pesti Trattner nyomda 1854-ben használta.²⁰

Verzierungen in Abgüssen für die Pressen
der königlichen ungarischen Universitäts-
Buchdruckerey, Ofen, 1824, nr. 291.

Gyakoriak az olyan írádságos könyvek is, amelyek a préfigurációs metszetek nélkül közlik a másutt metszetek mellett álló magyar nyelvű imákat (könyörgéseket). 1710-ből és 1711-ből maradt ránk a nagyszombati nyomdából Báthori Zsófia írádságos könyve. Metszetek nélkül találhatjuk a könyörgéssort Baranyi Pál már említett könyvében,²¹ Pongrácz Eszter először Nagyszombatban 1719-ben kiadott *Arany koronájában*.²²

Sajátos, hogy egy-egy imakönyv egyéb jellemzői hatással vannak a szentmisehez kapcsolt írádságokra is. Például a *Lenkötelecske* című kötetből több 18. századi kiadást ismerünk. A ferencesek kordás társulatainak kiadványáról van szó, benne a szentmisehez Szent Mechtild és Szent Gertrúd műveiből kapcsolódnak misztikus imarészletek és magyarázatok.²³ A középkori misztikus írádsá-

²⁰ PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*, Bp., Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951, 138.

²¹ BARANYI, (8. j.), Yyy²r–Zzz²v.

²² PONGRÁCZ, (18. j.), 94–101.

²³ Például a 136: „Szerelmes Uram Jézus Krisztus, a te édes szívednek szerelmiért...” kezdetű Könyörgés Krisztus Urunkhoz az Úr magadhoz vitele előtti írádsághoz fűzött magyarázat: „Egy

gok anyanyelvi imakönyveinkben új életre keltek, és gyakran megjelentek, miként azt a Martin von Cochem 1681-től magyarul is sok kiadást megért összeállítására és az abból más imakönyvekbe átvándorló imádságok tanúsítják.²⁴

Néhány imádságos könyv csak a 18. század közepén fogadta magába (a reggeli imák utáni helyen) a szentmiséhez kapcsolt imasorozatot. A *Lelki fegyverháza* című kötetnek több kiadása volt már a 17. században, a szentmiseimádságok betoldásaival azonban a ma hozzáférhető példányokban csak 1769-től találkozunk. A magyarul először 1701-ben kiadott Jézus Szíve társulati kötetben, a *Jóillatú rózsás kertben* 1748-tól vannak miseimák, azokat valószínűleg az *Útitárs* című kötetből vették át. Mindezek a kötetek az 1700-as évektől két évszázadon át jelentettek lelki táplálékot magyar ajkú katolikus hívőknek.

Az olvasni tudó ember a szentmise tanító részének változó szövegeihez is hozzájuthatott. A 17. század elejétől gyakran megjelentek prédikációs kötetekben, sőt külön, esetleg rövid elmélkedések kíséretében a vasár és ünnepnapok perikopák magyar szövegei, 1642-től ezek már a nagyböjti napok szentírási szövegeit is tartalmazzák s követik a római liturgia rendjét. A perikopa-fordítások megjelenésének gyakorisága (néha latin-magyar változatban) azt bizonyítja, hogy volt arra igény.

A 17. század végi egyház- és liturgiátörténeti kutatások nyomán Európaszerte gyakoribbá váltak a szentmisével kapcsolatos kiadványok. A Rómában meglehetősen nagy létszámban tanuló magyarországi papok találkozhattak Giuseppe Maria Tomasi teatinus szerzetes, bíboros (Tomasi Szent József, †1713)

üdőben áldozás előtt, kérte Szent Gertrudis Urunktól, mit nyert volna azon könyörgések által, melyekkel néki esedezett, hogy szentséges testét illendőkép szálítsa szívébe? Megfelelt Urunk: azt nyerted, hogy az egész mennybéli seregem előtt gyönyörűsége szép rózsává változtál. L. 3. Cap. 34. Szent Mechtildis pedig mikor készülne az Úr vételihez, könyörgési közt megjelent Urunk, és az ő imádságát szívébe aranyba foglalva lenni mutatta. Lib. 3. Cap. 21.” *Lenkötelecske, azaz Serafikus Szent Ferencz Atyánk Magyar-Országgi Bölög-Aszszonyi Provinciában elterjedett Korda-Viselő Atyafiak Congregációjának Reguláit, vagyis Rendtartását... Búcsúit, némely lelki ájtatosságokat, azon Korda-viselésnek eredetét, folyamattját, más szép tanításokat maghában foglaló könyvecske... Pater Sebestyén Pankl ... engedelmeivel, Győr, Streibig Gergely János, (1749), 101.*

²⁴ A *Gertrudsbuch* 1681-ben jelent meg először magyarul Ágoston Péter fordításában *Mennyei követelek...* címmel, a 18. században a kötet új kiadásainak címe: *A két atyafi szent szűzek, Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve.*

jeles liturgiátörténész liturgiát ismertető és megújító eredményeivel.²⁵ Zsoltárkiadását, amelytől papjai számára a zsolozsma imádkozásának elmélkedő megértését remélte, Esterházy Imre az esztergomi papok számára 1735-ben megjelentette. A zsolotárokból laikusok számára Tomasi által összeállított imádságokat Esterházy érsek magyarul adatta ki.²⁶ Domenico Passionei bécsi nuncius szorgalmazta a deáktalanok számára Tomasinak szentmiséről szóló rövid oktatásának kiadásait. A kötet magyar fordítása német nyelvből készült, 1754-ben Bécsben jelent meg.²⁷ Tartalma a szentmise részeinek sorrendjében fordítás, vagy jól illeszkedő könyörgés, rövid ima. Van a kötetecskeben egy egészen rövid imákból álló, misehallgatáshoz ajánlott „rövid summa” „különbféle indulatokban”.

Az iskolázottság növekedésével egyre jelentősebb azoknak a laikusoknak a száma, akiknek műveltsége lehetővé tette, sőt igényük követelte a liturgia pontos követését. Pierre Le Brun oratorium-béli pap 1726-ban franciául kiadott misemagyarázatait és fordítását²⁸ 1740-ban olaszra fordítva adta közre Antonio Maria Donado teatinus szerzetes,²⁹ a kiadványt Lodovico Antonio Muratori a Magyarországra is nagy hatást gyakorló *Della regolata divozione* című, 1747-ben megjelent lelkiségi művében előzményként említette. Muratori e fontos munkája magyarországiak számára latinul is megjelent, Sélyei Nagy Ignác pedig püspöke, Koller Ignác megbízására magyarra fordította (1763-ban jelent meg). A

²⁵ *Psalterium cum Cantibus versibus prisco more distinctum argumentis et orationibus vetustis novaque literali explanatione brevissima dilucidatum*, ed. Josephus Maria THOMASI, editio tertia ad usum cleri Dioecesis Strigoniensis... [cum *Dissertatione de Psalmis* ab Jacobo Benigno BOSSUET], Vienna Austriae, Monath, 1735.

²⁶ *A 'Zsoltárokból összevázsedett imádságok*, melyeket régenten ki-bocsátott Cardinalis Josef Maria Tommasi, mostan pedig a' keresztény hívek ajtatosságának gyarapítására és lelkek vigasztalására szokott nyelvünken rendbe vetettetett ... Esterhazi Imre esztergami érsek rendelésébül benyomtatott, Nagy-Szombatban, az Akadémiai bötükkal, 1735.

²⁷ THOMÁSI József, *Rövid oktatás, mellyel kiki taníttatik, miképpen kellések a szent mise áldozatott, lelki képpen, és az anyaszentegyháznak szándéka szerént hasznossan meg halgatni*, először olasz nyelven kibotsáttatott ... most pedig németből magyarra fordittatott Fr. ZERÉNYI Stanislaus által, Bécs, Özv. Schilgin Mária Eva, 1764. Az olasz eredeti: *Breve instruzione del modo di assistere fruttuosamente al santo sacrificio della Messa ...* Roma, 1710¹.

²⁸ *Explication literale, historique et dogmatique des prières et des ceremonies de la messe, suivant les anciens auteurs, et les monumens de toutes les eglises du monde chretien avec des dissertations et des notes sur les endroits difficiles, et sur l'origine des rits*, par le R. P. R. Pierre LE BRUN ... Tome premier, Paris, 1726.

²⁹ *Spiegazione letterale, storica e dogmatica delle preci e delle cerimonie della messa* del m. r. p. Pietro LE BRUN ... tradotta in italiano da d. Antonmaria DONADO c. r. Tomo primo, Verona, 1740.

latin fordítás fő terjesztője Klimó György pécsi püspök volt.³⁰ Barkóczy Ferenc esztergomi érsek környezetéből is ránk maradt ugyanezen műnek egy kéziratos magyar fordítása. Nagy Ignác később, székesfehérvári püspökként imakönyvkiadásába az általa fordított, szentmiséről szóló fejezeteket belehelyezte.³¹ Muratori művében leszögezte, hogy a keresztény ember életének központjában a Szentírásnak és a szentmisének kell állnia. A szentmise eseménysorát, történetét, imáit a szentmisén részt vevő deáktalan híveknek is ismerniük kell. (Anyanyelvre fordítva közzé is tette a szentmise teljes szövegét, a Vízkereszt utáni 5. vasárnap propriumával. Az egyes részekhez alapos magyarázatot fűzött.) Művének 16. fejezete a laikusok szentmisében való részesüléséről szól. A közölt szövegek bizonyítékok arra, hogy a jelen lévő hívek a pappal egyetemben viszik végbe az áldozatot. „Egyedül a consecratio (átváltoztatás) az a rész, amely csupán a papot illeti, senkinek sincsen egyébnek hatalma avagy hathatós ereje, hogy az kenyeret és bort az Isten szavainak erejével felszentelje.” Muratorinál mintegy elvi megalapozását olvashatjuk az általunk vázolt folyamatnak: fontos, hogy a laikusok a szentmisének ne csak hallgatói, ne csak a szentmisén jelen lévő, ott saját jámborságukkal elfoglalt személyek legyenek, hanem a liturgiát értő és annak eseményeit átélő személyek.

A 18. század második felében megjelentek a szentmise cselekményét végigkövető miseénekek. Perikopális olvasmányénekekből is sok jelent meg, de nem terjedtek el.³² *A Jertek keresztény hívek az Istent dicsérni* első ismert magyar nyelvű előfordulása 1746,³³ az *Ím arcunkra borulunké* 1785.³⁴

³⁰ SZELESTEI N. László, *Klimó György püspök szerepe Ludovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében = Klimó György püspök és kora – Egyház, művelődés, kultúra a 18. században*, szerk. POHÁNKA Éva, SZILÁGYI Mariann, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2011, 70–85.

³¹ *A' kereszténynek ájtatossága, és hitbéli tanúsága, melyben rövideden meg-magyaráztatik minden, a' mi az idvességre szükséges*, Posony, Landerer, 1789, 21–105: Muratori művének 14–19. fejezetei.

³² Ilyen énekeket találunk az előző jegyzetben leírt *Énekek könyvében*; Szentmihályi Mihálynál (*Egyházi énekes könyv*, Eger, 1797–1798); Bozóki Mihálynál (*Katolikus kar-béli kótás énekes könyv*, Vác, 1797).

³³ *A' Jézus Társaságából való szerzetes papok által Magyar-Országban tartandó apostoli missziók' alkalmazosságával össze-gyűlt hívektől ének vagy fel-szóval mondatni szokott Áhítatosság*, melyet a Nagy-Győri keresztény áhítatos híveknek istenes költségével azon Jesus Társaságából lévő pap újonnan kinyomtatott, Győr, Streibig, 1746. (Az éneklés ideje: A mise kezdése, Gloria, Evangelium, Credo, Úrfelmutatás után, Pater noster, Agnus Dei, Domine non sum dignus, A mise vége.)

Nem hagyhatjuk ki szemlénkből Leonard Goffine premontrei szerzetest (1648–1719), akinek *Handpostille*ként kiadott művét az 1700-as és 1800-as évek világi hívek számára írt missaléjaként emlegetik. Az először 1690-ben megjelent mű³⁵ magyarul Csánky Gábor piarista szerzetes fordításában jelent meg a 18. század végén,³⁶ a 19–20. században új fordításban, többszöri igazítással adták ki gyakran.³⁷ A kötet a vásár- és ünnepnapi szentmisék változó szövegeihez ad kimerítő magyarázatokat egyszerű, érthető nyelven, gyakorlati tanácsokkal, útmutatásokkal. A könyv az olvasni tudó cselédes gazdák számára készült, általában kérdés-feleletek formájú, különösen német és osztrák területeken, valamint a Kárpát-medencében vált igazi népkönyvvé.³⁸ Az első és második kötet (az első *De sanctis*, a második *De tempore*) felépítésében szereplő állandó rovatok: szentmise kezdetére adott magyarázat (szenteknél a szent életéről, anyaszentegyháznak könyörgése, epistola szövege és magyarázata, evangélium szövege és postilla, befejező könyörgés. Gyakran előfordul betoldott hasznos tanulságok és erkölcsi oktatás. A harmadik kötet³⁹ imádságos könyv, benne külön fejezetel: *A keresztény katolikusok isteni szent áldozatjának magyarsága* címmel a szentmise állandó részeinek fordítását és magyarázását. E kötettel vált mintegy teljessé a „népkönyv”, ezzel a kor egyéb imádságos könyveivel is segített abban, „hogy a deáktalan nép maga nyelvén is az áldozó pappal annál kellemetesebben bémutathassa Isten Ő Szent Felségének az ő lelki áldozatját.” „A Goffiné” a szentmise állandó részei mellett annak az említett változó részeit is anyanyelven

³⁴ *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a' Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára* Székes Fejérvári Püspökségben, Pest, Landerer, 1785. (Az éneklés ideje: Introitus, Gloria, Evangelium, Credo, Offertorium, Sanctus, Úrfelmutatás után, Communio, Ite missa est/Utolsó áldás.)

³⁵ GOFFINE, Leonhard, *Handpostille oder Christkatholische Unterrichtungen auf alle Sonn- und Feyer-Tagen des ganzen Jahrs*, Mainz, Grünwald, 1690.

³⁶ GOFFINE, Leonhard, *Apostoli és evangéliumi tudományra oktató könyv, I–II*, ford. CSÁNKI Gábor, Pest, Trattner, 1790–1793. (Új kiadás: 1822–1823.)

³⁷ *Katolikus oktató és épületes könyv* címmel 1852-ben, 1871-ben, 1887-ben, 1895-ben, 1902-ben, 1928-ban.

³⁸ Vö. FÉNYI Ottó, *Egy elfelejtett premontrei közkedvelt népkönyve – Goffine Lénárd Oktató és épületes könyve*, Gödöllő, 1944. (Különlenyomat a Jászóvári Premontrei Kanonkrend gödöllői Szent Norbert Gimnáziuma 1943–44. évkönyvéből)

³⁹ GOFFINE, Lonhard, *Keresztény embernek mindennapi kézi eszköze, vagyis GOFFINE úrnak ... oktató könyvének harmadik része – Imádságos-könyv*, ford. CSÁNKY Gábor kegyes iskolabéli pap, Kolosvárrat, Hochmeister Márton, 1798.

közli, népszerű tanítás és magyarázatok kíséretében. A szentmise néhány változó tartalmú énekelt részéhez (introitus, collecta, graduale...) ide illő imádság áll.

Az 1800 utáni imakönyveket rendszeresen nem vizsgáltam. A reformkor nagyon népszerű imakönyve, a *Magyar kis officium* a Szentháromságról teljes misét ad magyarul, a propriumot az ordináriumba illesztve.⁴⁰

A barokk korszak imakönyveiben a szentmise szövegéhez illeszkedő könyörgések, imádságok, képi ábrázolások a laikusok szentmiseáldozatba való bekapcsolódását segítették. Nagyon jellemzően fogalmaz egy 18. század második feléből ránk maradt kéziratos imádságos könyv, amelynek elő-járó beszédéből idézek: „A szentmise-áldozat alatt való imádságok... felgerjesztik az embereknek akarátját...; mivelhogy a mennyben uralkodó Krisztus Jézusnak szentséges személye ezáltal magát e földön jelen állítja, és mink ezen emberré lett Istent az oltáriszentségnek színe alatt elrejtve szemünkkel látjuk és a mi szánkkal esszük, akit a mennyei boldog lelkek színről színre látnak a mennyországban.”⁴¹ Ebben az imakönyvben a szentmise tanító része alatt a hét egyes napján más-más téma kerül sorra. Csütörtökön például a mennyei boldogságnak kívánása, pénteken Jézus Krisztus szenvedése és halála.

A szentmise eseményeihez kapcsolt imák, fordítások, parafrázisok, képi ábrázolások, énekek, éppúgy, mint a szentmise latin szövegének fordítása törekvés arra, hogy az említett föld és mennyország közötti kapcsolatot, Jézus Krisztus áldozatát átélhetővé tegyék. A modern ember, a felvilágosodás előtti vallásos érzés-folyammal nehezen boldogul. Én is elsősorban a szentmise-magyarázatokkal, az ún. tridenti latin misét megértetni akaró szándékokkal foglalkoztam. Mégis gyakran állt el lélegzetem: a földről égbe vágyódó, szentmiséhez kapcsolt szövegek és képek sok lelki és irodalmi örömmel ajándékoztak meg.

Végezetül a tanulmány elején feltett kérdésre kell válaszolnom. A laikusok számára kiadott és azok által életben tartott imádságos könyvekből a 17–18. századi laikus kellő mértékű segítséget kaphatott a szentmisén való részvételhez.

⁴⁰ *Magyar kis Officium, avagy mindennapi ájtatos gyakorlások, melyekben minden időre alkalmaztatott imádságok és énekek találhatnak.* 1822 és 1855 közöttől 12 kiadásból találunk példányt.

⁴¹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Oct. Hung. 112. ff. 2, 3.

Rimay János imádságos könyve

Az MTA Könyvtárának Kézirattára őriz egy 17. század első felében pergamentre másolt magyar nyelvű imádságos könyvet,¹ amelynek tulajdonosa egykor Rimay János volt. Először Ferenczi Zoltán ismertette 1911-ben.² Szilády Jenő 1939-ben közölte az imakönyv három magyar nyelvű és a két szlovák nyelvű énekét (szlovákból négy van a kötetben), s tényként állítja, hogy a kötetnek ez a része Rimay kézírása. Az énekek előfordulnak az 1636-ban megjelent Transcius-féle, szlovák nyelvű *Cithara sanctorum*-ban.³ A kötet előzéklapján található, elmosódott, 18. századi bejegyzést, amely szerint az imakönyv 1642-ben került ki Rimay János (†1631) hagyatékából, továbbá annak magyarzatát Eckhardt Sándor 1955-ben, Rimay műveinek kritikai kiadásában adja meg.⁴ Eckhardt az imakönyv 188–189. lapjain Rimay kézírását ismeri fel, azt írja, hogy „bizonyosan valamelyik papjától szerezte ezt a gondosan díszített és írott pergamenkódexet”, „nem Rimay írta össze a könyvet”.⁵ Csapodi Csaba az MTA Könyvtárának régi magyar nyelvű kéziratait leíró katalógusa⁶ és Stoll Béla énekeskönyvbibliográfiája⁷ 1642-nél helyezi el a kötetet. Az imakönyvet az utóbbi években

¹ MTAKK, K 71. (Nyolcadrét, 84 x 38 mm, 212 pp.) A címlap bizonytalan olvasata: *Egynehány rend[béli] IMÁDSÁgot magaba [fog]lalo KÖNYVE[TSKE]*.

² FERENCZI Zoltán, *Rimay János (1573–1631)*, Bp., 1911.

³ SZILÁDY Jenő, *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom, 1517–1711*, Bp., 1939, 89–97.

⁴ RIMAY János *összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 167. Az előzétről Eckhardt az alábbi bejegyzést közölte: „Ex Libris Joannis Rimay emanatus Anno MDCXLIIº Mihí (per Gen. Dnam Magdalenam Madach Dono datus et allatus in perpetuum ejus memoriam) Georgio Csesznek”, a benne szereplő neveket is azonosította.

⁵ *Uo.*, 167.

⁶ CSAPODI Csaba, *A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31–K 114)*, Bp., 1973 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 5), 62–63.

kétszer is kiállították. A *Mátyás király öröksége* című kiállítás katalógusa 2008-ban, valamint a Pozsonyban rendezett *Szlovákia reneszánsz emlékei* című kiállítás katalógusa Rimay halálára való tekintettel 1631 előttinek írja le.⁸

Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi Wesselényi Ferenc nádor latin nyelvű, szintén pergamenre írt imakönyvét (*Septem Psalmi Poenitentiales cum nonnullis devotionibus*),⁹ amelynek írása és díszítése egyezik a Rimay-imakönyv írásával és díszítésével. A magát meg nem nevező másoló ezt a latin nyelvű imakönyvet Murány várában írta 1647-ben.¹⁰ Az arabeszkkel díszített címlap és egyéb díszítés alapján minden kétséget kizárhatóan azonos kéz munkája a két kötet. Ismerünk egy további, szintén Murány várában szép könyvirással, 1638-ban másolt imakönyvecskét, ezt Homonnai Drugeth Mária számára Jolsvay János deák készítette.¹¹ Az utóbbi kötet anyaga papír. Valószínűleg mindhárom kötet másolója Jolsvay János. (Ugyanezen évekből név szerint ismerjük Beke Zsigmond deákot, aki Batthyány Ádám számára 1636 és 1655 között másolt füzetekbe a főúr által kijelölt imákat.)¹²

A Rimay-imakönyvben található versek szerzőségéről, kronológiájáról a szakirodalom ellentmondó adatokat tartalmaz. Rimay szerzőségét eddig érdemben nem cáfolta senki.¹³ Az imádságok vizsgálatára sem került sor – Ferenczi Zoltán megjegyzéseit leszámítva. Az áhítati irodalom termékei gyak-

⁷ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002², nr. 65.

⁸ *Mátyás király öröksége – Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*, I–II, szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Mária, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2008, I/82. (I–24) A leírást KÖRMENDY Kinga készítette.; *Katalóg výtavy Renesancia dejiny slovenského výtvarného umenia*, Bratislava, 17. december 2009–28. márc 2010. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2009, 132. A leírást Zuzana LUDIKOVA jegyzi.

⁹ OSZKK, Oct. Lat. 643. Erről az imakönyvről más alkalommal közlök további adatokat.

¹⁰ Az 1647-es évszám nem zárja ki, hogy akár Rimay 1631-es halála előtt keletkezett a ma az MTAK-ban őrzött ún. Rimay-imakönyv.

¹¹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Duod. Hung. 14. Vö. STOLL, *i. m.*, (7. j.), nr. 60.; *Régi magyar költők tára, XVII/2*, 454–458.

¹² KOLTAI András, *Beke Zsigmond élete és műveltsége = Idővel paloták... – Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., Balassi, 2005, 530–546.

¹³ Annyi bizonyos (és ezt Szilády Jenő már megállapította), hogy a magyar nyelvű énekek szlovákul 1636-ban Lőcsén a *Cithara sanctorum*ban megjelentek, a négy szlovák ének közül kettő szintén megtalálható ebben a kiadványban. További bizonyítást igényel az az állítás, hogy a magyar nyelvű verseket szlovákból fordították.

ran jutnak hasonló sorsra, különösen ha nem magyar nyelvűek. Például Nyéki Vörös Mátvás verseinek kiadásakor Nyéki imakönyvének¹⁴ magyar részei megjelentek, de ugyanazon kézirat latin részletei nem. Wesselényi Ferenc fentebb említett latin nyelvű imakönyve sem keltette fel a kutatók érdeklődését.

Ferenczi Zoltán a Rímaj-imakönyvben található egyes imádságok forrásához Laskai János Kegelius-fordítását¹⁵ nézte meg, továbbá a *Fons vitae, az életnek keűtfeje*¹⁶ című kiadványt, függelékben idézve is a „rokon” szövegeket, de „egyes” összefüggéseket nem talált. Pedig az imák (amelyek többsége tartalmilag természetesen módon „rokon” egymással) nagy része korabeli nyomtatott imakönyvekben is szerepel. Például Pázmány Péternél, Mihálykó Jánosnál, Kürti István 1611-ben Kassán közzétett fordításaiban,¹⁷ Vámosi Gergely 1614-ben Lócsén megjelent imakönyvében,¹⁸ Ferenczffy Lőrinc Prágában 1615-ben kiadott imakönyvében,¹⁹ Nádasdy Pál 1631-ben napvilágot látott imakönyvében,²⁰ a Lócsén 1632-ben megjelent imakönyvben,²¹ valószínűleg másutt is. Az

¹⁴ OSZKK, Duod. Hung. 511. A magyar részletek kiadása: RMKT XVII/2, 435–448.

¹⁵ LASKAI János, *Egy néhány Abitatos buzgo Imádságok*, (Masodszori Nyomtatás Debreczenben; Fodorik Menyhart által. 1651.

¹⁶ A Debreczenben 1589-ben kiadott példányt vizsgálta. (RMNy, nr. 623.)

¹⁷ KÜRTI István, Az elő Istenhez való aieitatos imátságokat magában foglaló könyveczke, Kassa, 1611. (RMNy, nr. 1018.) Például: A keresztnek előszámlálása és azt békével elszenyvedésért való kérés. p. 156. (Kürti, 330.)

¹⁸ VÁMOSI Gergely, *Keresztieni es igen draga könyvetske...*, Lócse, 1614. (RMNy, nr. 1075) Néhány példa: Az igaz hűben megtartásért.. p. 32. Felséges Isten, hallgasd meg az én nagy kiáltásomat... (Vámosi, 299.); Hallgasd meg az én tehozzád való kiáltásomat... (Vámosi, 245.); A teljes Szentháromsághoz való imádság. p. 46. Ó egy istenségnek állapotjában való Szentháromság... (Vámosi, 272); Az Istennek szent Fiához... p. 117. (Vámosi, 277.)

¹⁹ FERENCZFFY Lőrinc, *Imádságos könyveczke*, Prága, 1615. (RMNy, nr. 1092) Néhány példa: Az Anyaszentegyházért. p. 34. Irgalmasságnak Atyja... (Ferenczffy, 260.); Mindennemű nyavalyáinkban. p. 80. Mennybéli hatalmas Úristen... (Ferenczffy, 228.); Prédikáció előtt való imádság. p. 37. Mindenható Úr Jézus Krisztus, ki a te megmondhatatlan... (Ferenczffy, 174.); Prédikáció után... p. 41. Uram Jézus Krisztus, örökké való Idvözítő... (Ferenczffy, 178.); A Krisztus Jézusnak szeretetiről. p. 69. Ó Uram Jézus Krisztus, Atya Úristennek ártatlan báránya... (Ferenczffy, 330.)

²⁰ NÁDASDY Pál, *Ábitatos és buzgo imádságok*, Csepreg, 1631. (RMNy, 1494). Néhány példa: Délben való áhítatos könyörgés. p. 20. Nagy setéség fogá el a földet, mikor megfeszíték a zsidók Krisztus Urunkat... (NÁDASDY, pp. 32–35.); Az Atya Úristennek az ő szent Fiának kinszenvedésének számlálása által való kegyelem-kérés. pp. 55–59. Örök Atya, mindenható Úristen, kérlek, nézzed a te szent Fiadat... (Nádasdy, 158–162.); Az keresztnek előszámlálása, és mindent békével elszenyvedésért való könyörgés. pp. 156–167. Mutasd meg, Uram, énnékem az én életnek végét... (Nádasdy, pp. 200–213).

összevetések alapján megállapítható, hogy Rimay imakönyvében nagyobb fokú a válogatás, mint amit például Jolsvay János Drugeth Mária számára másolt imakönyvében rögzíthettem.²² Amíg nem készül el imakönyveink közös incipitmutatója, nehéz az összefüggések feltérképezése. Ferenczi Zoltán azt feltételezte, hogy Rimay az imákat úgy válogatta össze. A fentebb említett három, azonos kéz által másolt imakönyv megrendelői (köztük bizonyára Rimay János is, amennyiben nem ajándékként kapta a szóban forgó kötetet), személyesen vettek részt a másolandó imák kijelölésében. Nehéz állást foglalni Rimay szerepéről. Egyrészt igaz, hogy több Rimay költészetével párhuzamba állítható szöveg akad az imák közt, másrészt ezek az imák a század első két évtizedében általánosan elterjedtnek mondhatók. Egy olyan imádságot idézek, amelynek bővebb, eltérő fordítású változatára Lépes Bálint imádságos könyvében akadtam rá, ott Szent Jeromos szerepel szerzőként.

*Más igen szép.*²³ **Az** én lelkemnek keserűségében szólok tenéked, Úristen, és minden nyomorúságimról vallást tészek előtted. **Beteg** vagyok, a nyomorúságban elfogyatkozott az én életem, a csontaim mint egy sotóban megtörtetted. **Hozzád** folyamodom, hozzád futok azért, Orvoshoz: Úristen, gyógyíts meg és meggyógyulok, tarts meg és megtartva leszek; és mivelhogy benned bízom, meg ne szégyenültessem. **Ki** vagyok, Uram, ki ellen bízást szólok tenéked? **Bűnös** vagyok, bűnben fogantattam, bűnben születtem és nevedtem föl, megszenyvedett dög, rothadásnak edénye, fér-

²¹ *Szép imádságos könyvecske*, Lőcse, 1632. (RMNy, nr. 1552). Néhány példa: Az igaz hűtben megtartásért való könyörgés. p. 32. Felséges Isten, hallgasd meg az én nagy kiáltásomat és könyörgésemet... (*Szép imádságos könyvecske*, Lőcse, 1632, 11–13); A Szentlélek Istenhez való gyönyörűséges imádság. pp. 44–46. Jövel Szentlélek Isten, tölts bé a te híveidnek szíveket... (*Vö. Szép imádságos könyvecske*, 32–33. Közös latin alapszövegből eltérő fordítás.); A teljes Szentháromsághoz való imádság. p. 46. Ő egy istenségnek állapotjában való Szentháromság és örökkévaló három személy... (*Szép imádságos könyvecske*, 34–37); A Krisztus Jézusnak Atyaistentől megfoghatatlan születéséről való imádság. p. 51. Krisztus, az Atya mindenható Úristennek örökkévaló bölcsessége és véghetetlen ereje... (*Szép imádságos könyvecske*, 27–30); A Krisztus Jézusnak szerezteiről való áhétatos imádság. p. 69. Ő Uram Jézus Krisztus, Atyaúristennek ártatlan báránya, Szűz Máriának szent Fia, könyörgök tenéked... (*Szép imádságos könyvecske*, 41–42).

²² Valamennyi Jolsvay által leírt ima forrása: MADARÁSZ Márton, *Eperjesszi magyar ecclesia [...] imádságos könyvecskéje*, Lőcse, 1629 (RMNy, 1439), a bűnbánati zsoltárok forrása MIHÁLYKÓ János imakönyve lehetett, aki Pázmány Imádságoskönyvéből vette át azokat. Minderről lásd SZELESTEI N. László, *Ábítati művek Murányban a 17. század első felében = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2009, 396–401.

²³ RIMAY János *Imádságos könyve*, pp. 148–152.

geknek eledele. Micsoda nagy győzelmed, ha diadalmaddal győzendsz meg engem, ki erőtlenségem vagyok tenáladnál, a szelektől ide s tova hanyattatott nádszál? Irgalmazz énnékem és a ganéjból emelj föl, nyomorultat.

Ha tetszik, Uram, nyilván szólok, nem illik, hogy fuss éntőlem, de hozzád folyamodom, mert te vagy az én Istenem, a te tested az én testemből való és a te csontaid az én csontaimból: a te szent Atyádnak jobbjáról leszállván az én emberségemhez hasonlítatál, Isten lévén emberré lől: melyet miért cselekedtél egyebéért, hanem hogy nagy bizodalommal tehozzád futnánk, mint atyánkfiaához, és hogy a te irgalmasságodat és istenségedet velünk közlenéd. **Kelj** föl annak okáért, Úristen, segíts meg, **kelj** föl és ne vess el előled mindörökké. **Amen.**²⁴

Nem zárható ki, hogy a kötet imáit maga Rimay válogatta össze, előfordulhat köztük esetleg saját fordítás, kiigazítás is. Mindenképpen nagyobb figyelmet kell szentelnünk ezen imáknak, hisz az kétségtelen, hogy a kötet Rimay környezetéből származik. Akkor is fontos adalékot jelentenének ezen imák, ha az derülne ki, hogy a kötetnek csak tulajdonosa és nem összeállítója Rimay, s csak lehetséges olvasmányai, imádságai, vagy csupán környezetében használt imádságok lennének.

Rimay verseinek sajátosságaival Komlószi Tibor foglalkozott behatóan.²⁵ A Rimay-vers „kulcskérdéseként” tárgyalja a korban új képzetkör teremtette költői képeket, a földi létezés színtereit uraló baljós, pejoratív kifejezéseket. Kiemeli a

²⁴ LÉPES Bálint, ... *imádságokban foglaltatott áitatos elmélkedések*, Bécs, 1615 (RMNy 1079), 431–433: [...] Megunta az én lölköm az életet, szólok lölkömnek keserűségéből. Beteg vagyok, megnyavalyodott az szegénységben. Az én erőm, tetemeim, mint egy parázsoló serpenyőben megrántattanak, és azokért tehozzád futok, orvosomhoz. Gyógyéts meg engemet, Uram, és meggyógyulok, szabadéts meg engem, és megszabadulok. És mivelhogy tebenned bízom, meg ne szégyenöljek. De ki vagyok én, kegyes Isten, hogy ilyen merészen szólok tenéked? Bűnös vagyok, és csupán azon bűnben fogantattam, születtem és neveltetem. Rothadt dög, bűdös edény, férgeknek eledele, jaj Uram, kegyelmezz meg énnékem. Micsoda győzedelem az, ha énvelem ölben esvén, meggyőzsz engemet, ki mint egy zsupp [sup], annál is kisebb vagyok az szélnek színye előtt. Bocsásd meg minden bűneimet és emeld föl a ganájából a nyomorultat. Bizony Uram (legyen szabad mondanom) nem köll engemet, hozzád folyamót, tőled elkergetned, mert te vagy az én Istenem, a te tested az én testemből való, és a te csontjaid az én tetemimből való, mert ezért, el nem hagyván, Atyádnak jobbját, az én emberségemhez ragaszkodtál, Isten és ember lévén, ami előbb voltál, megmaradván ugyanazon egy személyben: és ezt mért cselekedted egyebéért, hanem hogy mint igaz Fiú, Atyámhoz hajtának, és hogy irgalmasan, a te istenségedben részlettném. Azokáért kélj föl, és ne űzz el örökké tőled. [...]

²⁵ Tanulmányainak összegzése: KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers karaktere (Tanulmányok)*, Bp., Balassi, 1992 (Régi magyar könyvtár, Tanulmányok, 1) című kötetében (67–101: *Mester és tanítvány, A Balassi-vers és Rimay költészete*.)

vallásos elmélkedésre való fokozott hajlamot, a morális kérdések iránti érdeklődést. Mintaként (is) Ecsedi Báthory István gyakran imaszerű, büntudattal teli meditációit, azok „témáit” és hangulatát említi, s bizonyítja Rimay Báthory környezetében tartózkodását, vagyis számol azzal, hogy ismerte Báthory meditációit. Bizonyára igaza van Komlovszkinak. Szinte érthetetlen, hogy ezen megállapítás ellenére meg sem említi a Rimaynak tulajdonított imakönyvet. Az irodalomtörténeti vizsgálódások csak ritkán térnek ki vallásos szövegek alapos vizsgálatára. Eckhardt Sándor sajnálkozó, ugyanakkor megszívlelendő sorai („Ennek az imakönyvnek legfeljebb az az érdekessége, hogy Rimay költeményeiben nyomozhatjuk az egyes imák és énekek emlékeit”)²⁶ óta sokan foglalkoztak Rimay személyével és költészetével, nem találtam azonban utalást sem arra, hogy e régen ismert és Rimay nevét hordozó kötetet kutató (alaposan) megnézte volna. Közel fél évszázaddal Eckhardt után Ács Pál is csak azt rögzítette, hogy „mind a magyar, mind a szlovák kutatók elhanyagolták Rimay imádságos könyvének vizsgálatát.”²⁷ Én akkor figyeltem fel a kötetre, amikor az 1800 előtről fennmaradt és hozzáférhető imakönyveket (egy imádságokból összeállítandó egyetemi szöveggyűjtemény készítéséhez) számba vettem.

Általánosságban elmondható, hogy a 17. század első felében (bibliai alapokig visszanyúlva, gyakran egyházatyákból fordítva) protestáns és katolikus imakönyveinkben egyaránt előfordulnak az amelioratív képek, mint például a világ gyalázata; szegény, utálatos, nyomorult, bűnös féreg; bűnben fogantatás és hasonlók.

Imádságos könyveinkben nagyobb részt olyan szövegekkel találkozunk, amelyeket korábbi kiadások és szóbeli gyakorlat tettek ismertekké. Egy-egy imádságban azonban felfedezhetőek az újabb idők tudatos szövegalkotási sajátosságai, egyéni, szép képekkel, s jó akusztikai hatással.²⁸ Jó volna, ha egy szá-

²⁶ RIMAY János *összes művei*, (4. j.), 167.

²⁷ ÁCS Pál, *A régi magyar irodalom szlovák kapcsolatai* = Á. P., „Az idő ósága” – Történetiség és történet-szemlélet a régi magyar irodalomban, Bp., Osiris, 2001, 127; Uő, *A későreneszánsz meglazult pillérei: sztoicizmus és manierizmus az irodalomban* = *Mátyás király öröksége*, II, (8. j.), 44.

²⁸ Az ilyen imák kéziratos imakönyvekben gyakoribbak. Példa erre Nyéki Vörös Mátyás imakönyve. OSZKK, Oct. Hung. 511. A megszerkesztettség, költőiség nyomai megtalálhatóak a Rimay-énekeskönyv egyik-másik imádságán is. Vö. *A keresztnek előszámlálása és mindent békével elszennyedésért való könyörgés* (pp. 156–167), ám ez az ima megtalálható több imakönyvben (Kürti, 330; Vámosi, 314; Nádasdy, 200).

mítógépes nyilvántartás segítségével a szövegösszefüggéseket, szövegek felbukkanását és újra megjelenését regisztrálhatnánk.

Régi szerzők értékelésénél, tetteik, műveik vizsgálatakor sokszor mai mentalitásunkból indulunk ki, nem vagyunk tekintettel a vallási indítékokra. Pedig ré-

Mutasd meg Uram énnekem az én életemnek végét és add tudtomra az én napjaimnak számát. Nemde rövid időn nem végeztetik-é az én életem, és annak napjainak kicsinsége? Mert elunta lelkem az én életemet: mert kicsoda élet az, ahol szüneti nincsen a nyomorúságoknak, ahol mindenek rakvák megvetett törökkel és ellenségekkel? Egyik próba alig távozhatik el, a másik mindjárt ott éri, de még az elébbi sem múlt el, és legottan reméntenül más többek érkeznek. Segíts meg azért engem, én Uram Istenem, mert az én ellenségim megkörnyékezték az én lelkemet, innét testem, onnét az ördög, amonnan e világ áll; erőszakot tesznek, keresvén lelkemet. Testemtől el nem állhatok, el sem taszíthatom, mert hozzám vagyon köttetvén, megöl-nöm nem szabad, táplálnom köll, midőn őtet hízlalom, ellenségemet magam ellen éltetem. Az világ mindenfelől bepaláncol engemet, és testemnek ötféle ablakin, úgymint: látáson, halláson, kóstoláson, szagláson és tapasztaláson az ő nyilaival sebesít engemet: de ugyanazon ablakokon az halál is befutamodik az én lelkembe: az ördöget nem láthatom, őtöle annyival kevesebbet oltalmazkodhatom, megvonta íjét idegével, és abba vetette nyilát, hogy hirtelen megsebesíthesen engemet, beszélget, hogy elröjtse törét, ezt mondván: Ki láthatná meg ezeket és ki venné észébe? Valahová térülök, semmi bátorság nincsen, a test sűg fülembé lágyságot, a világ hívságot, az ördög keserűséget; e világ világi negéndességekről, fölfuvalkodságokról, nagyravagyásról, az ördög pedig izgat haragra, gonoszra és lelkemben szomorúságra. Ímé az hitetlenek és a megejtők velem vadnak, Uram, és a mérges skorpiókkal vagyon lakásom. Jaj énnekem, mert az én lakásom igen messze esék, idegen nemzetség közé juta megmaradásom, sok ideig más hajlékában volt lakása az én lelkemnek, és ilyen kegyetlen voltomban semmit magamban nem találok, amikhez köllene bíznom, mert én szívem héába való bujdosó és állhatatlan, minden megíngónál ingóbb, számtalan felé vonyatik: ide s tova számtalan felé futos, és midőn ide s tova bujdosik, sohult nyugodalmat nem találhat. Mert miképpen a malom, eresztetvén hamar-sággal fut és semmit meg nem vét, de valamit reá öntenek, megörli: ha pedig semmit nem öntenek reá, magát emészti meg: Így az én szívem, mindenkor mozgásban vagyon és soha nyugodalma nincsen: keserves gondolat szomorítja, tisztátalanság undokítja, hiában valóság nyug-hatatlankodtatja és fárasztja őtet, midőn jövendő örömét meggondolja, sem a te segítségedet nem keresi, a mennyei dolgoknak szerelmétől eltávozik és földieknek szeretetiben foglaltatik: midőn pedig kifejti azokból magát, ezekben elegyedik, hívság foglalja el őtet, nyughatatlanság hordozza, a gonosz kívánság édesgeti, a gyönyörűség hitegeti, a bujaság förtezteti, az irigység satolja, az harag háborítja, a szomorúság keményképpen gyötri, és így mindenképpen nyomorultul mindenféle vétkekben beburíttatik, néha csak akármí semmire kellő dologban is nagy kísérteti támad.

Én boldogtalan ember, kicsoda szabadít meg engemet az halálhoz közölytetett testtől? Énnekem, Uram, mindezekben el köll esnem, ha te segítségeddel mellettem nem lészesz. Könyörülj azért, Uram, könyörülj énrajtam, és ments ki a sárból engemet, hogy oda nem merüljek, se nem maradjak ennyire elvetetett, szabadíts meg, én Istenem, az én ellenségimtől és azoktól, kik gyűlölnék engemet, mert elhatalmaztanak énrajtam. De te, Uram, szabadíts meg a vadászoknak töréből, káromkodó nyelvektől, hogy vallást tegyünk rólad, ezt mondván: Áldott az Úristen, aki nem adott minket az elszagatásra az ő fogoknak: a mi lelkünk megmenekedett, mint a madárka, a vadászoknak törétől, a tör elrontattatott, mi pedig megszabadultunk teáltalad, Uram, mindörökké állandó Isten, szent Fiaddal és szent Lelkeddal, Amen.

gi korokban a katekizmus első pontja, az üdvözülés őszinte akarása meghatározó tényezőként volt jelen a mindennapoktól kezdve a műalkotások létrejöttéig. Az ima és meditáció a költészet fikciós világához hasonlóan működött, gyakran azonos képekkel. A való világ és az üdvözülés vágyott színhelye, a Paradicsom egymezszyéjű, átjárható határral. Ennek a határnak az átlépése, az átplántálódni vágyás a meditációk állandó témája. Gyönyörű versben fogalmazta meg e gondolatot Rimay is kisfia halálakor (*Az Úr engem sanyaríta...*).

A Rimay-versekben gyakran találkozunk az egyéni büntudat és bűnbánat keresztény hagyományba ágyazásával, az imádságos könyvekben egyházatyák óta jelen lévő pejoratív képrendszerrel. Rimay egyéni, meditatív gondolataival csatlakozik az imádságok, imaszerű könyörgések ezen képrendszeréhez, s így (annak folyamatossága révén) számíthatott a kor emberének élményt jelentő vallásos ismereteire. Bizonyára ez is oka volt a Balassi–Rimay-féle *Istenes énekek* 17–18. századi népszerűségének. Mindezek után egy kérdéssel fejezem be mondandómat: Vajon beszélhetünk-e Rimay esetében a korban új képzetkör teremtette költői képekről, értjük-e, jól értjük-e Rimay költészetét e hagyomány ismerete nélkül?²⁹

²⁹ KOMLOVSZKI Tibor megállapítása: „Eredeti költői képrendszer kialakítására Rimay törekedett először költészetünk történetében” (25. jegyzetben *i. m.*, 94.) imakönyveink alapos vizsgálatával valószínűleg árnyalhatóbbá válik.

Áhítati művek Murányban a 17. század első felében

A 17. században a Felföldön a rekatolizáció és ellenreformáció hatására erős vallási áttrendeződés kezdődött, a katolikusok száma jelentősen növekedett. Mindegyik fél gondosan ügyelt hitelveinek a tisztaságára. A folyamat „egyik meghatározó műfajává” vált a vitairat.¹ Ezzel egyidejűleg egyre több anyanyelvű áhítati könyv látott napvilágot, amelyek a keresztény élet megélésében segítettek. Ezen a területen gyakran találkozunk hangsúlyeltolódásokról tanúskodó szövegekkel. Mindez annak a következménye, hogy a keresztény/keresztény életvezetés jellegzetességei közös bibliai alapokon nyugszanak. Néhány téma kivételével (ilyen például katolikusoknál a Szűz Mária- és szentisztelet) elsősorban a témák arányaiban vannak eltérések (például protestánsoknál a bűn, bűnbánat, megtérés, katolikusoknál a négy végső dolog: halál, ítélet, üdvözülés és kárhozat, valamint a Krisztus szenvedése-téma gyakoribb).² Az anyanyelvű kiadványok elsősorban az előkelő nők igényeit elégítették ki.³ Szent Ágoston és Szent Bernát több imája van jelen protestáns imakönyvekben is.⁴

Ha egy imakönyvben annak összeállítója nem hangsúlyozta a felekezeti jelleget, használhatóvá vált a többi felekezet számára is. Gyakran idézett példa Pázmány Péter imakönyvének az evangélikus Mihálykó János általi átvétele.⁵ 1642-ben Madarász Márton Széchy György özvegyének, az evangélikus Drugeth Máriának ajánlotta Szent Bernát elmélkedés-gyűjteményének fordítását.⁶

¹ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2008 (Res libraria), 104–175: *Hitterjesztés, hitvédelem, vallási önmeghatározás*.

² *Uo.*, 79–104: *Az imádságos- és elmélkedőkönyvek*.

³ *Uo.*, 103–104.

⁴ Például a vizsgált környezetben: Keresztényi istenes és áitatos imádságok, Lőcse, 1642, 246–249: Szent BERNARD *Könyörgése az Jesus névrül*.

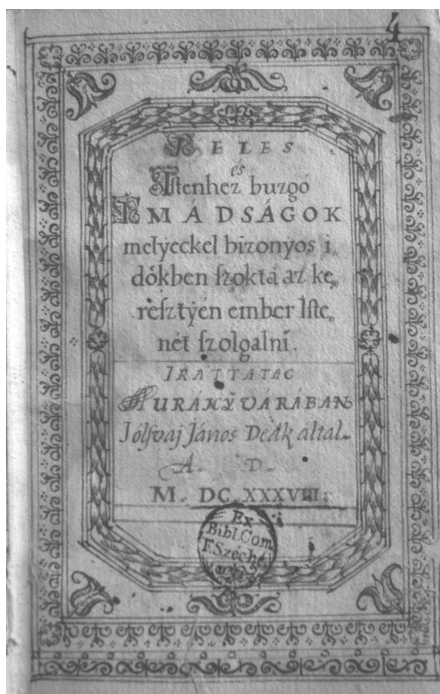
⁵ PÁZMÁNY Péter, *Imádságoskönyv*, Grác, 1606¹ (RMNy 945); MIHÁLYKÓ János, *Keresztény istenes és áitatos imádságok*, Bártfa, 1609¹ (RMNy 976). Vö. BAJÁKI Rita, *Pázmány Imádságos könyvének utóéletéhez = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 2), 285–291.

⁶ *A jó vagy kegyes élet és bódog halál módgyáról d. Daniel Sennert elmélkedési*, Lőcse, 1642 (RMNy 2012).

Széchy György (†1625) és Homonnai Drugeth Mária (†1643) az evangélikus vallás követőiként murányi udvarukban jeles magyar és szlovák lelkészeket tartottak, peregrinus diákokat és gyülekezeteket támogattak.⁷ Környezetükben az áhítati irodalom jeles termékeivel találkozhatunk. Deselvics István Drugeth Mária kérésére újra és kihagyások nélkül lefordította Philipp Kegelius 1637-ben Leidenben kiadott művét (*Tizenkét idvösséges elmélkedéseket* (Lőcse, 1643)).⁸

Régóta ismert szakirodalmunkban az a szép könyvirással másolt imakönyvecske, amelyet 1638-ban másolt Homonnai Drugeth Mária számára Jolsvay János deák Murány várában.⁹ Erdélyi Pál arra gondolt 1898-ban,¹⁰ hogy Jolsvay János kézírata, (amelyet Drugeth Mária 1642-ben Budaházi Jánosnak ajándékozott), és Madarász Márton fentebb említett elmélkedésgyűjtemény-fordítása között összefüggés lehet.¹¹ Jolsvay „úrasszonyának magyar imádságokat ír és magyar énekeket másolgat [...] Sajatjai-e az imádságok, nem tudom.”¹²

Jolsvay János imakönyvének szövegeit Madarász Márton egy másik művéből, az *Eperjesszi magyar ecclesia mindennapi felfegyverkedése, az az minden-napi imádságos könyveczkéje* (Lőcse, 1629)¹³ című

⁷ ACSÁDY Ignác, *A Széchyek Murányban, Századok*, 1885, 21–47, 116–125, 212–222, 306–315. (Ugyanez: A. I., *Széchy Mária*, Bp., 1885 /Magyar történelmi életrajzok/).

⁸ RMNy 1772.

⁹ Országos Széchényi Könyvtár, *Kézirattár, Duod. Hung. 14. Vö. STOLL Béla, A magyar énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1530–1840)*, Bp., Balassi, 2002, nr. 60.; *Régi magyar költők tára*, XVII/2, 454–458.

¹⁰ ERDÉLYI Pál, *Balassa versek-e?*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1898, 135–153. (Jolsvay kéziratának leírása: 135–136; a hét bűnbánati zsoltár közlése: 148–153.)

¹¹ *Uo.*, 137.

¹² *Uo.*

¹³ RMNy 1439.

imakönyvből másolta. (Alább az összefüggéseket táblázatban mutatjuk be.) Tehát nem volt szerzője a kötetnek, vagyis a címlapon álló „irattattak” csak másolást jelent. Az RMNy szerzői Madarász imakönyvéről azt rögzítették, hogy elrendezésében nehezen áttekinthető: nincsenek benne fejezetcímek, a tipografizálás nem következetes. Talán ezért változtatott Jolsvay annak elrendezésén is, nemcsak az imák számát csökkentette.

Jolsvay János személyéről csak annyit tudunk, amennyit a könyv címlapja elárul: 1638-ban Murányban volt deák. Bod Péter és Katona István 1639-ből egy Ilosvai János nevű murányi deákot is említ. Szerintük Ilosvai János deák 1639-ben Murányban fordította magyarra Meisner Boldizsár elmékedéseit: Bod szerint hetet, Katona szerint kettőt.¹⁴ Elgondolkodtató, ellenőrizendő, hogy egy éven belül Murányban létezett-e két deák, akinek a neve azonos etimológiára vezethető vissza, ráadásul egyik névalak a másiktól sima betűcserével (nyomdahibával) is létrejöhetett. Az ismertetett kéziratban minden kétséget kizáróan Jolsvay a névforma. Az általunk fellelt Ilosvai Jánosok¹⁵ nem voltak 1639-ben Murányban deákok. Vajon nem lehetséges, hogy a Bod és Katona által említett személy is Jolsvay János, aki esetleg Madarász Márton fordításához¹⁶ hozzájutva készített másolatot? De más is lehetett fordító, például Deselvics István is, aki ekkor Murányban lelkészkedett és Drugeth Mária kívánságára revideálta Debreceni Péter korábban megjelent Philipp Kegelius-fordítását.¹⁷

Az erős érzelmi töltésű, „lángokkal gerjedező” imádságok jelentős része középkori talajból táplálkozva került nyomtatott és kéziratot evangélikus imakönyveinkbe. A hagyomány kettős (középkorból származó, katolikus és protes-

¹⁴ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 176?, 119) szerint (és az RMNy ez alapján: „Élek, halok ób Ur Jésus te benned, azért te benned bízom. Kristus Urunk születéséről való hét elmékedések. 1639. eszt. 8o.” – KATONA István (*Historia critica regum Ungariae, tom. XIII, ordine XXXII*, Budae, 1794, 909) szerint: Ilosvai Ioannes, in arce Muranyensi Hungarice reddidit Meisneri duas meditationes de Christo nato, praefixo hoc titulo: *Kristus Urunk' születéséről való két elmékedések*, 1639.” Bod és Katona csak a fordításról beszél, az RMNy szerkesztői Bod Pétert említve Ján Čaplovič feltételezésére hivatkozva fogadták el a kiadást ténynek (RMNy1813).

¹⁵ Magyar Országos Levéltár, P 1837 Melczer cs. – Rokon és idegen családok, 2. cs. 24–25. tétel (Levelek Ilosvay Jánoshoz illetve: Ilosvay János levelei Ilosvay Péterhez, 1643. Másik korabeli adat: Rozghonyi János 1626-tól két évet Sárospatakon tanult főképpen Ilosvai János famulusaként. (RMKT/XVII/9, 633.)

¹⁶ A szóban forgó *Krisztus Urunk' születéséről való elmékedéseket* Madarász Márton csak 1641-ben tette közzé, Meisner *Postillán*nak második kötetében (RMNy 1894).

¹⁷ RMNy 1772.

táns vonalon is folytatódó) vonulatának azonos hangneme a 17. században katolikus hitre tért személyek környezetében és tollán újra megerősödött, s a közös vonások mellett felekezeti sajátosságokat is felmutatott. Gyöngyösi Kriosztom Széchy Máriának (Drugeth Mária lányának) ajánlotta katolikus imakönyvét, amelynek első részében stílusban és témában is az említett felekezetközi vonások a jellemzőek.¹⁸ Névrokona, Gyöngyösi István latin alpmű alapján készített *Rózsakoszorújában* ennek a közös örökségnek a hangján szólaltatott meg (protestáns neveltetése ellenére) kifejezetten katolikus témát.¹⁹

FÜGGELÉK

Jólsvay János kéziratos imakönyvének forrása

Jolsvay ²⁰	Madarász ²¹	Címiratok és incipitek Jolsvaynál (Madarásznál a címiratok néha előző imák előtt állnak)
ff. 5–7v.	ff. d _{10–12}	Imádság Templomba bemenetelkor. Véghetetlen Isten... Közölve: INCZE Gábor, <i>A magyar református imádság a XVI. és XVII. században</i> , Debrecen, 1931, 149–150.
ff. 8–11.	ff. 355–359.	Fő innepnapi Imádságok. Advent napi Imádság. Oh seregeknek Ura Istene...
ff. 11–12v.	ff. 368–370.	Karácsonnapi Imádság. Te szép Gyermeke Jese Immanuel! ...
ff. 12v–16v.	ff. 373–377.	Kis-Karácsoni Imádság. Oh Uram Jese, Szüz Máriának Szent Fial ...
ff. 16v–22v.	ff. 378–385.	Böyti és Nagypénteki Imádság. O Dávid gyökere, és szeplőtlen neme! ...
ff. 22v–27.	ff. 391–396.	Christus kínszenvedéséről való elmélkedés. A, A, A, környörületes szívű Atya Úr Isten! Látván...

¹⁸ *Arany gyapjából ékesített ruha [...]*, Lőcse, 1665. RMK I 1024.

¹⁹ GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú*, kiad., utószó és jegyz. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 2002 (Régi magyar könyvtár, Források, 12), 265.

²⁰ *Jese és Istenhez buzgó imádságok* melyekkel bizonyos időkben szokta az keresztyén ember Istenét szolgálni. Irattatac Murány várában Jólsvay János Deák által A. D. 1738. (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Duod. Hung. 14.)

²¹ MADARÁSZ Márton, *Eperjessy magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedése...* Lőcse, 1629. (RMNy 1439)

ff. 27–30.	ff. 398–402.	Húsvét napi Imádság. Uram Jesus, kegyes Jesus, szeplőtelen, drága Húsvéti Barányunk...
ff. 30–32v.	ff. 402–407.	Christus Menybemeneteli napjára Imádság. O Atya Istennek dicsősége! Oh bölcseségnek és minden tudománynak gazdag szekrénye...
ff. 32v–36.	ff. 407–412.	Pünkösd napi Imádság. Örök Mindenható, Hatalmas és Végtelen Úr Isten, Dávidnak Fia...
ff. 36–38.	ff. 280–283.	Az Sz. Haromsagnak való Sz. Agoston Imádsága I. Soliloquior. című 37. O Három egyarányú és egyenlőképpen örökké való Személyek...
ff. 38–41v.	ff. 1–6.	Hétköznapi Imádságok Vasárnapi Imádság. O Uram, Mennyei Atya és örökké való Isten, adott legyen...
ff. 41v–44v.	ff. 6–10.	Hetfői Imádság. Úr Isten, az mi Urunk Jesus Christusnak az Te szerelmes egyetlen egyszülött Fiadnak Atya...
ff. 44v–48.	ff. 11–16.	Keddi Imádság. Örök, mindenható, kegyes, kegyelmes, erős, késedelmes haragú...
ff. 48–53.	ff. 16–23.	Szeredai Imádság. O Istennek egyetlen egyszülött Fia Jesus Christus...
ff. 53v–59v.	ff. 23–32.	Csötörtöki könyörgés. Eörök Felséges, Mindenható s-Végphetetlen kegyelmű Isten...
ff. 59v–65v.	ff. 32–42.	Pénteki könyörgés. O Jesus Christus, Istennek örökké való öröme, békesége, jó akarattya s-kedve...
ff. 65v–70v.	ff. 42–49.	Szombati könyörgés. Hatalmas, örök, Mindenható, Jó és irgalmas Úr Isten... [Jolsvay a végén leírta a Miatyánk szövegét!]
ff. 70v–71v.	ff. 54–56.	Mindennapi Estveli könyörgés. Menynek és földnek Teremtője végphetetlen Isten...
f. 71v.	f. 58.	Szent Dávid Királynak lefeküvéskor való rövid Imádsága. Psal. 3. ver. 6. Én lefekszem, és el aluszom...
f. 72.	f. 59.	Más. Ag (Az): 4. Sol. V. 9. Békeségben el nyugszom... -- Más. Az Atyának, az Fiúnak...
ff. 72v–78.	ff. 82–92.	Imádságh bün bocsánatyáért. O Uram és Istenem, végy engem az Te drága és ingyen
ff. 78–79v.	ff. 112–114.	Kis Gyónás. Gyónom én Tenéked én kegyelmes és irgalmas Istenem...
ff. 79v–82.	ff. 119–122.	Imádság a bünékből való meg óldozás után. Kegyes és Irgalma Úr Isten, mi Urunk...

ff. 82v–84.	ff. 141–143.	Az Ur wacsorájával való élés előtt. O Szépséges Jesus Christus, kérlek Téged...
ff. 84–85v.	ff. 173–175.	Az Ur wacsorájával való élés után. Hálákat adok, Uram Jesus Christus, Királyoknak Királya...
ff. 86–89.	ff. 228–232.	Igen szép Imádság. Isteneknek Istene, Uram, ki az gonozság felet vagy hasznosb... (Szent Ágoston imádságának IV. része.)
ff. 89–91.	ff. 308–310.	Úton járó ember Imádsága. En Istenem, Paysom, ne szerezz ez én utamban...
ff. 91v–92v.	ff. 313–315.	Utából megjöt ember Hálá-adása. Hálákat adok Sz. Felségednek én mennyei szerelmes Sz. Atyám...
ff. 92v–94v.	ff. 300–302.	Beteg embernek könyörgése. Ezechias Király könyörgése betegségből való meggyógyulásáért. Esa. 38. v. 3. Kérlek, oh Uram, emlékezzél meg arról, hogy én előttem... (v. 1-14.)
ff. 95–98v.	--	(Más kéz, nem könyvírással) Oratio pro Pace! Stb. Vegyes imák, latinul és magyarul.
ff. 99–112v.	--	Következnek Szent Dávid Királynak Hét Poenitentia tartó Sóltári: VI, XXXI, XXXVIII, L, CI, CXXX, CXLIII. (Szövegük azonos a Pázmány imakönyvében lévővel.)
ff. 113–114v.	--	Az Sz. Apostolok Imádsága, az papi fejedelmek gyülekezeti ellen, Actor. 4. v. 24. Uram Te vagy az Isten, azki teremtetted az eget és...
ff. 115–116v.	--	Contra detractores. T. B. CXX. Sol. Én az Úr Istenhez kiálték... (Szenci Molnár Albert fordítása.)
f. 117–117v.		Lajstrom

Wesselényi Ferenc nádor imádságos könyve

Irodalom- és művelődéstörténeti kutatásainkban gyakran keressük egy-egy személy cselekvésének indítékait, műveltségének gyökereit. Vizsgálódásainkba csak nagyon ritkán vonjuk be az imakönyveket, így Fraknói Vilmos 19. században leírt sorai ma is jellemzőek: „Tudjuk, [hogy elődeink] hogyan és mit tanítottak, építettek és festettek; de azt még nem tudjuk, miként imádkoztak és milyenek voltak imádságos könyveik. Pedig ezekben nyilatkozott akkor az emberiség legnemesebb érzete, imádság tárja föl kedélye benső világának legélénkebb vonását és jelezi egyszersmind műveltségének színvonalát.”¹ A 18. század vége óta irodalmon kívülre került az imádságirodalom, s ez gyakran a korábbi időszakokat is érinti. Ráadásul mára nagyon megcsappant azoknak a száma, akik a liturgikus, köz- és magánáhitati szövegeket elsajátítják családban, iskolában, templomban, ezért az irodalmi hagyomány ezen költészethez nagyon közel álló vonulata az irodalomtörténet-írás után immár az irodalmi tudatból is kihullni látszik.

A hiányok pótlására a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán Lelkiégtörténeti Műhely alakult, amely az áhitati irodalom 1800 előtti nyomtatott és kéziratos forrásait bibliografizálja, s lehetőségei szerint fel is dolgozza. 2010-ben *Régi magyar imádságok és imakönyvek* címmel rendezünk konferenciát, s elkezdődött egy *Régi magyar imádságok* című egyetemi szöveg-

¹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1709., f. 2.

gyűjtemény készítése. A feltáró munka során került kezembe Wesselényi Ferenc nádor latin nyelvű imakönyve.

Wesselényi Ferenc imakönyvét, a *Septem Psalmi Poenitentiales cum nonnullis devotionibus*² című pergamenkéziratot 1647-ben ugyanaz a kéz másolta, mint aki Rimay János másfél-két évtizeddel korábban szintén pergamenre írt imakönyvét.³ A kötésen olvasható Wesselényi superexlibrise: C. F. V. D. // H. P. D. M. – 1.6.4.7 (Comes Franciscus Vesselényi de Hadad, perpetuus dominus in Murány).⁴ A másoló valószínűleg Jolsvay János deák, aki Murányban 1638-ban Madarász Márton *Eperjessi magyar ecclesia [...] imádságos könyveczkéjéből* (Lócse, 1629)⁵ másolt ki imákat, Mihálykó János imakönyvéből pedig a bűnbánati zsoltárokat⁶ a vár akkori úrnője, Homonnai Drugeth Mária számára.⁷ Rimay és Wesselényi imakönyvének nemcsak írásképe, betűi azonosak, hanem az arabeszkkel díszített tollrajzolatú címlapok és egyéb díszítések is.

Ugyanezekből az évekből ismerünk másik imakönyveket másoló deákat, főúri alkalmazottat is. Koltai András 1636-tól 1655-ig adatolta Beke Zsigmond deák imakönyvmásoló tevékenységét, amelyre a Batthyány Ádám által kiadatott *Lelki kard* című imakönyv megjelenése (1654) után is van adat.⁸ Beke a kijelölt imákat lemásolta s kötés nélkül, füzetekben küldte el Batthyánynak.⁹

Wesselényi Ferenc alapos műveltséget szerzett, 1617–1623 között a nagyszombati kollégiumban tanult. Előkelő, művelt családi háttérrel rendelkezett. Korán elhalt apja 1606-ban imakönyvet fordított magyarra húgának, Annának

² Uo., Oct. Lat. 643. A teljes cím: *Septem Psalmi Poenitentiales cum nonnullis devotionibus conscripti in arce Muran 1647.*

³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, K 71. Rimay imakönyvéről lásd ezen kötet külön tanulmányát.

⁴ Wesselényi Ferenc 1646-ban kapott grófi rangot, s ekkor lett Murány ura is.

⁵ RMNy 1439.

⁶ PÁZMÁNY Péter, *Imádságoskönyv*, Grác, 1606¹ (RMNy 945); MIHÁLYKÓ János, *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok*, Bártfa, 1609¹ (RMNy 976).

⁷ OSZKK, Duod. Hung. 14. A kötetről, annak tartalmáról lásd: SZELESTEI N. László, *Ábítati művek Murányban a 17. század első felében = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009, 396–401. (A tanulmány ebben a kötetben is szerepel.)

⁸ KOLTAI András, *Beke Zsigmond élete és műveltsége = Idővel paloták... – Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., Balassi, 2005, 530–546.

⁹ Uo., 536.

(Csáky Istvánné, †1644).¹⁰ Testvére, Miklós (†1643) jezsuita szerzetes, unokahúga, Anna klarissza apáca lett. A Wesselényi család rokonságában a 17. század első felében a katolikus és evangélikus felekezet neves támogatói egyaránt előfordulnak. A Wesselényi fiúk nevelésére ügyelő nagyanának, Perényi Borbálának a lánya volt Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet, a Sárkányak révén tartották a rokonságot Nyáry Krisztinával (Thurzó Imre, majd Esterházy Miklós feleségével).

A fentebb említett, Jolsvay János által Széchy György özvegye, Drugeth Mária számára másolt imakönyv alapján az állapítható meg, hogy az anyanyelvű evangélikus és katolikus imakönyvekre egyaránt erős érzelmi töltés jellemző, s nem ritka bennük az azonos imádság. Vajon hogyan illik ebbe a légkörbe a Wesselényi Ferenc számára készített latin nyelvű, katolikus imakönyv?

A kérdésre adott válaszhoz a kötetről a magyar nyelvű imakönyvéhez hasonló részletezést (incipitmutatót) készítettem. A kötet címe az annak elején található hét bűnbánati zsoltárra utal.

ff. 2v–12v. (Ps. VI, XXXI, XXXVII, L, CI, CXXIX, CXLI).

ff. 13–15. Oratio ad Beatam Virginem Mariam. – Obsecro te, Domina Sancta Maria, Mater Dei, pietate plenissima, mater gloriosissima, Summi Regis filia...

ff. 15–16v. Alia oratio ad eandem et simul ad B. Joannem Evangelistam. – O intemerata et in aeternum benedicta singularis atque incomparabilis Virgo, Dei genitrix, Maria, gratissimum Dei templum, Spiritus Sancti sacrarium, janua Regni Coelorum...

ff. 16v–18. Planctus B. Mariae Virginis. – Stabat Mater dolorosa, / Juxta...

f. 18–18v. Oratio D. Gregorii papae, quae habetur in fine Explanationum Septem Psalmorum Poenentialium. – Bone Jesu, verbum Patris splendor aeternae gloriae, in quem desiderant angeli...¹¹

ff. 18v–19v. Oratio ad Jesum. – O bone Jesu, o piissime Jesu, o dulcissime Jesu, o Jesu fili Mariae virginis, plene misericordia et pietate, o dulcis Jesu, secundum magnam misericordiam tuam miserere mei...¹²

¹⁰ WESSELÉNYI István (ford.), *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje*, s. a. r. TÓTH Margit, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 28). A fordított mű: DAVID, Johannes, *Paradisus sponsi et sponsae...* Antwerpen, 1607¹.

¹¹ Magyarul olvasható Pázmány Péter és Vámosi Gergely (Lőcse, 1614) imakönyvében.

¹² Magyarul olvasható Pázmány Péter, Mihálykó János, Vámosi Gergely és Ferenczffy Lőrinc (Prága, 1615) imakönyveiben.

ff. 19v–20v. Oratio beati Thomae de Aquino. – Concede mihi misericors Deus, quae tibi placita sunt, ardentè concupiscere, prudenter investigare, veraciter agnoscere, perfecte adimplere...¹³

ff. 21–21v. Psalmus in tribulatione. – Qui habitat in adjutorio Altissimi in protectione Dei coeli commorabitur...

ff. 22–24. Symbolum S. Athanasii. – Quicumque vult salvus esse: ante omnia opus est, ut teneat Catholicam fidem...

Az *Obsecro te...* és az *O intemerata...* kezdetű könyörgések hóraskönyvek gyakori imái. Ugyancsak gyakori a középkor óta a *Stabat Mater...* A Szent Gergely, Szent Bernát, Aquinói Szent Tamás neve alá sorolt imák ebben a korban zeneszerzők kedvelt szövegei, előfordulnak magyarul katolikus és evangélikus imakönyvekben, Pázmány Péter és Mihálykó János imakönyveinek kiadásai is népszerűsítették őket.

A válogatásba (akár Wesselényi, akár más jelölte ki a szövegeket) erős érzelmi hatású, népszerű könyörgések, imák kerültek be. Közülük a tulajdonos által legkedveltebb – a kopottságból, piszkolódásból következtetve – az *O bone Jesu...* kezdetű lehetett.

1665-ben Gyöngyösi Krizosztom egy fejezet kivételével azonos tartalmú nyomtatott imakönyvet ajánlott Wesselényi Ferencnek latinul, feleségének, Széchy Máriának pedig magyarul.¹⁴ A ferences Gyöngyösi még erősebb szállal kapcsolódott a középkori hagyomány erős érzelmi hatású imáihoz, a „lángokkal gerjedező fohászok”-hoz. Az evangélikus és katolikus szövegek gyakori közös volta nagyban megkönnyíthette Wesselényi Ferencné Széchy Mária katolizálása utáni hitéletét.

Wesselényi latin nyelvű imakönyvének sűrű használatát nemcsak annak kopott, elpiszkolódott volta bizonyítja, hanem az első levélre feljegyzett lelki tükör is. A feljegyzés valószínűleg nem Wesselényi kézírása,¹⁵ de talán még 17. századi. A bűnkatalógust tartalmazó lap felső margóján található 10 vonalka (strigula) és

¹³ Magyarul olvasható Pázmány Péter és Mihálykó János imakönyveiben.

¹⁴ *Arani giapjubul ekesittetet ruha*, Lőcse, 1665 (RMNy, nr. 3213); *Vellus aureum beatificandae animae*, Lőcse, 1665. (RMNy, nr. 3214).

¹⁵ A Wesselényi Ferenc levelezését jól ismerő J. Újváry Zsuzsanna szíves közlése. Vö. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *A házasszeretnek és a háza veszedelmének megjelenítése Wesselényi Ferenc leveleiben*, előadás a *A politika műfajai a régi magyar irodalomban* című konferencián (Gyula, 2005. május 25–28). A tanulmány elektronikus változata: <http://www.iti.mta.hu/gyula-program.html>

egy arab 11-es szám egy-egy lelkiismeret-vizsgálat megtörténetére utal. Párhuzamként említhetjük Batthyány Ádám naplószerű bűnlajstromát.¹⁶ Batthyány Ádám imakönyv-összeállítását nyomtatásban is kiadatta.¹⁷ Nagyobb ünnepeken a kor katolikus (fő)urai meggyóntak (és áldoztak), nyomtatott katolikus imakönyveink tartalmaztak ehhez részletes lelki tükröt. Az önvizsgálatot gyakran végző személynek praktikus segítség az olyan saját részre összeállított, saját hibákat, bűnelkövetési alkalmakat figyelembe vevő, könnyen áttekinthető bűnlajstrom, mint amilyent Wesselényi Ferenc imakönyvének elején olvashatunk:

Examen pro Confessione

Detrahere aliis famam bonam in re levi vel gravi
Mentiri in re levi vel gravi
Majorem non honorare
Minori non parcere
Irasci contra alios
Ebrium esse
Contendere cum aliis
Impendere[!] alium
Negligentem esse in praecipuis
Impium esse
Negligentem esse in studiis
Cogitationes malas et impias habere cum aliqua delectatione
Vituperare alium in re levi vel gravi
Diebus jejuniis non jejunare
Bona opera vel devociones non efferre
Blasfemare
Curiosum esse
Excitare alium ad iram vel mala [loquendi?]
Homines non salutare
Non amare Deum
Non amare proximum
Verbum Dei non timenter audire

¹⁶ „Vitéz-e avagy ájtatos?” I. Batthyány Ádám sajátkezű bűnlajstroma s „néhány fontos kicsiség”, közread., bev. SZILASI László, Szeged, JATE BTK, 1989 (Peregrinatio Hungarorum, 3).

¹⁷ Vö. KOLTAI András, *Batthyány Ádám imádságoskönyve*, Magyar Könyvszemle, 1997, 187–200.

Turpes cantationes cantare
Turpia loqui vel audire
Promissum non implere
Contionem non libenter audire
Animae oblitum esse

[Magyarul:

Lelki tükör

Mások jó hírnevét elvenni, kisebb mértékben, vagy súlyosan / Hazudni, kisebb mértékben, vagy súlyosan / A felettést nem tisztelni / Az alattvalót nem kímélni / Másokra haragudni / Részegnek lenni / Másokkal vetekedni / Más akadályozni / Imádságban hanyagnak lenni / Gonosznak lenni / A tanulmányokban hanyagnak lenni / Rossz és gonosz gondolatokban gyönyörködni / Más megrontani, kisebb mértékben vagy súlyosan / Böjti napokon nem böjtölni / Jócselekedeteket vagy fogadalmakat meg nem tartani / Káromkodni / Kíváncsiskodni / Más haragra vagy rosszra ingerelni / Az embereket nem tisztelni / Az Istent nem szeretni / A felebarátot nem szeretni / Isten ígését nem félve hallgatni / Trágár dalokat énekelni¹⁸ / Trágárságokat beszélni vagy hallgatni / Az ígéretet nem teljesíteni / A prédikációt nem szívesen hallgatni / A lélekről megfeledkezni.]

¹⁸ A nagyszombati *Agendarius*, (1596, 89. RMNy, nr. 781.) virágénekekre vonatkozó kérdése (Énekléttél-e, avagy hallgattál-e virágénekeket, melyekbe testi szeretetről és buja dolgokról volt emlékezet?) szűkebb, mint az itteni, trágár dalokra vonatkozó kérdés.

Báthori Zsófia imádságos könyve és annak kiadásai

Holl Béla *Báthori Zsófia imádságos könyve* című tanulmányában¹ egy 1710-ben Nagyszombatban megjelent *Imádságos könyvről*² és a *Báthori Zsófia imádságos könyve* című, Nagyszombatban, 1711. esztendőben impresszumú kötetéről³ megállapította, hogy különböző címlappal ellátott, változatlan szövegű imádságos könyvről van szó, amelyet a nagyszombati nyomda a század folyamán *Báthori Zsófia Imádságos könyvecske* címmel árusított.⁴

Az imakönyv négy részből áll. Feltűnő benne a harmadik rész vegyes, nem logikusan rendezett szövege, és furcsa a negyedik rész 35 rövid, *Uram Jesus Christus* szavakkal kezdődő, a szentmiséhez kapcsolt imádsága és az ezt követő (284–299. lapok), a szentmise ceremóniáit magyarázó, valamint annak hittani tanítását összegző fejezetek. A kötetet 5 lapos tartalomjegyzék zárja. A tartalommutató hasonmásához Holl az alábbi feliratot helyezte el: „A különös tartalomjegyzék”. Ugyanis annak címe (*A’ ket első könyvecskenek tablaja*) ellenére a kötet három részének imáit sorolja fel, aztán odairja, hogy „Vége”. A negyedik részről nem tesz említést. Báthori Zsófia (II. Rákóczi György erdélyi fejedelem özvegye, II. Rákóczi Ferenc nagyanyja) férje halála után nem sokkal, 1661. augusztus 15-én visszatért a katolikus vallásra. A hitvallást Szelepcsényi György nyitrai püspök előtt tette le. Ekkor ajándékba magyar imakönyvet kért, a püspöktől azonban csak latint kapott. Későbbi imakönyvének ajánlásából tudjuk,

¹ HOLL Béla, *Báthori Zsófia imádságos könyve = Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 1996 (Historia litteraria, 2), 127–132.

² *Imádságos könyv, melyben külömb-külobb fele jószágos-cselekedetek, a’ mi Urunk Jesus Kristusnak egész élete, és szenvedése. A’ Bölcsőség Szűznek tisztelete és a’ Szentséges Misedéli Aldozatnak felséges titkai foglaltatnak.* Melly most A’ keresztény lelkek vigasztalására a’ JESUS Társasága Acemiájának bötüivel ki bocsáttatott. Nagy-Szombatban M. D. CC. X. Esztendőben. 8r, [24], 299, [5] l. Első ismertetése: ROSTY Kálmán, *Pótló adatok a magyarhoni Jézus-Társaság könyvészetéhez 1711-ig*, Magyar Könyvszemle, 1881, 233.

³ *A’ Méltóságos Fejedelmi Baithori Sophia aszszonynak imadsagos könyve, melyben külömb-külobb fele jószágos-cselekedetek, a’ mi Urunk Jesus Kristusnak egész élete, és szenvedése. A’ Bölcsőség Szűznek tisztelete és a’ Szentséges Misedéli Aldozatnak felséges titkai foglaltatnak.* Melly most A’ keresztény lelkek vigasztalására : a’ JESUS Társasága Acemiájának bötüivel ki bocsáttatott. Nagy-Szombatban, 1711. Esztendőben. 8r, [24], 299, [5] l.

⁴ Az 1710. évi impresszumos kötetből a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban van példány (jelzete: 24634), a Báthori Zsófia nevével ránk maradt imádságos könyv egy példányát Holl Béla ajándékozta a Központi Piarista Könyvtárnak (jelzete: R 1075).

hogy ezután foglalkoztatta magyar nyelvű imakönyv kiadása. 1680. június 14-én hunyt el. Ideiglenesen temették el Munkácson, 1681. február 16-án végezték el a holttest beszterlését, majd március 16-án Kassán, fia mellett helyezték örök nyugalomra. Halálakor végrendeletének ügyében viszály alakult ki Kiss Imre jezsuita szerzetes (a végrendelet végrehajtója) és a fejedelemasszony menyé, Zrínyi Ilona között. A szerzetes Munkácsból Bécsbe távozott, Zrínyi Ilona pedig feltörette annak szobáját s elvitte onnan azt a 85 császári aranyat és 300 forintot, amit Báthori Zsófia könyvek kinyomtatására adott.⁵ Báthori Zsófia óhajának Kiss Imre azonban 1680-ban eleget tett, nem kellett annak kéziratos imádsággyűjteményét őrizgetni, később összeszerkeszteni, talán ki is egészíteni, s nem kívánságának „késői eredménye”-ként jelent annak szövege meg 1710-ben.⁶ A katolikus térítést mindennél fontosabbnak tartó fejedelemasszony óhajának megfelelően 1680-ban Bécsben *Három szép imádságos könyvecske* címmel reprezentatív imádságos könyv jelent meg Kiss Imre előszavával.⁷ „Éltébe akará a méltóságos jó kegyelmes asszonyom ezt a három könyvecskét egybe kinyomtatatni. [...] arra rendeltetett pénzével holta után is örök jó emlékezetire ím kedvét töltöttem” – írja a végrendelet végrehajtásával megbízott jezsuita szerzetes az előszóban.

1882-ben Kudora János adott hírt a budapesti Egyetemi Könyvtár példánya alapján erről a *Három szép imádságos könyvecske* című kiadványról. A közölt címlap-szövegben szerepel a Bécs, 1680-as impresszum, sőt az is, hogy a kötet Báthori Zsófia költségével készült.⁸ Gajtkó István a 17. századi katolikus imádságirodalomról szóló művében tartalmilag is jellemezte azt. Feltételezése szerint az özvegy fejedelemasszony alattvalói vallási táplálékául szánta az imádságos könyvet, a mű összeállítója pedig „Báthori Zsófia és I. Rákóczi Ferenc lelkiatya, a szelídlelkű Millei István jezsuita lehetett”, aki 1661-től „tizenhat

⁵ MESZLÉNYI Antal, *Báthori Zsófia élete és végrendelete*, Regnum, 1938–1939, 232.

⁶ HOLL, *i. m.*, 132.

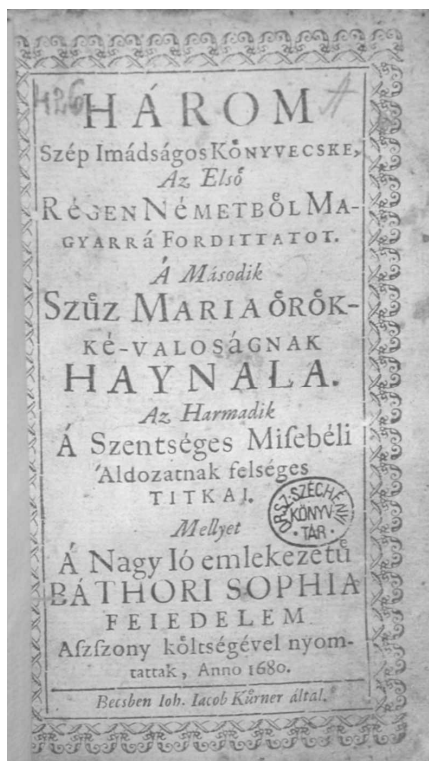
⁷ *Három Szép Imádságos Könyvecske*. Az első régen németből magyarrá fordítottat. A második Szűz Mária örökkévalóságának haynala. Az harmadik A szentséges misébéli áldozatnak felséges titkai. Melyet a nagy jóemlékezetű Báthori Sophia fejedelem asszony költségével nyomtatattak, Bécs, Joh. Jacob Kürner, 1680. 8r, 365, [7] l. (RMK I 1241b.)

⁸ Magyar Könyvszemle, 1882, 273.

évig vezette lelkiekben a nagyasszonyt”.⁹ Az imakönyvből 2005-ben az Országos Széchényi Könyvtárba került egy másik példány.¹⁰

A Holl Béla által ismertetett 1710-es *Imádságos könyv* különös tartalomjegyzékére is magyarázatot kapunk e kiadványból. Ugyanis az 1710-es (és 1711-ben új címlappal ellátott) kiadás ennek a *Három szép imádságos könyvecskének* az újrasedésével készült. Ám az 1680-as kiadás negyedik részét (*A szentséges misebéli áldozatról*) 35 egészlapos metszet díszíti a kötet verző lapjain, a velük szembeni rektókon pedig a metszethez kapcsolódó oratio/imádság áll (latinul és magyarul). A jó minőségű metszetek alsó két-harmadában a szentmise jelenetei szerepelnek időrendben, a felső harmadokon Jézus szenvedéstörténete (néhány képpel kiegészülve Pünkösdig). A metszeteken nincs szerzőre utaló jelzés, feltételezésünk szerint a metszetlapokat német nyelvű változathoz is felhasználhatták. Alul és felül kézi szedésű címirat kíséri a metszeteket, amelyek két-két elkülönített, de egy keretbe komponált kép található. A metszet e két része közt tartalmi, prefigurációs kapcsolat van. Az utolsó metszet címei: *Christus Sz. lelket küld* és *A’ Pap áldást ad*.

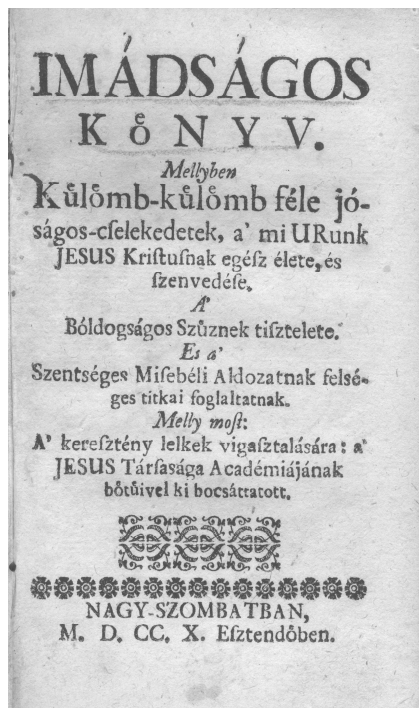
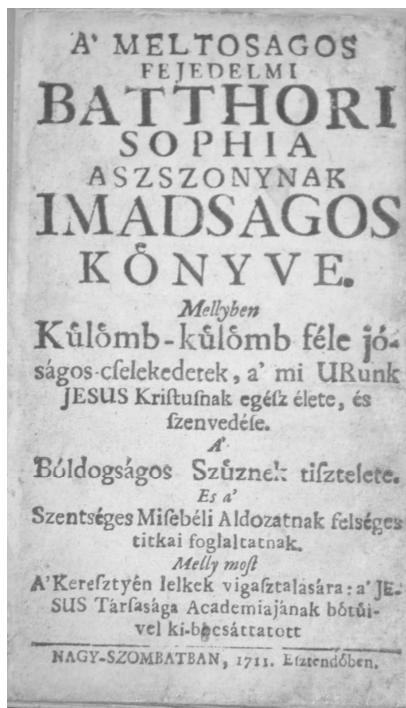
Jobboldalon az ima feliratai: „Ad Benedictionem Oratio” és „Imadsag”. Az imádság magyar változata: „Uram Jesus Christus, a’ ki imádságban lévő Tanítványidnak Szent Lelket küldél; tisztítsd meg az én szívemet, s-adgy Szent Lelket belé, kinek erejével buzgó és álhatatos legyek Szent szolgálatodban, Amen.” (Lásd a mellékletet.) Ebből a részből csak

⁹ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936 (Palaestra Calasanciana, 15), 44–45.

¹⁰ Jelzete: RMK I 1241b.

a magyar nyelvű imák (könyörgések) szövegei kerültek be az 1710-es kiadásba, továbbá három rövid, a szentmise ceremonióit magyarázó fejezet és *A mise áldozatnak természeti miben álljon* című 12 bekezdésből álló tanítás.

A *Három szép imádságos könyvecske* tartalomjegyzéke (1680) és a Holl Béla által ismertett *Báthori Zsófia imádságos könyve* (1710/1711) tartalomjegyzéke teljes egészében megegyezik. Természetesen eltérnek a lapszámok. Eltérés még, hogy az 1680. évi *Három szép imádságos könyvecske*ben a tartalomjegyzék után az alábbi „felirat” előzi meg a Vége szót: „Az Istennek nagyob Dicsösségére, s-boldogságos Szeplötelen Szüz Máriának, és minden Szentek tisztességére.” A záródísz szöveges felirata: Soli Deo honor et gloria. Az 1710-es utánszedésnél sem a feliratra, sem díszítésre nem maradt hely a lap alján.

A Holl Béla által is feltett kérdésre, hogy hogyan kapcsolódik Báthori Zsófia nevéhez az 1710-ben kinyomtatott (és 1711-ben új címlappal ellátott¹¹) imádságos könyv, biztos feleletet adhatunk. Az 1710. évi *Imádságos könyv* és annak 1711-ben új címlappal ellátott variánsa, *Báthori Zsófia imakönyve* a Kiss Imre által 1680-ban kiadott *Három szép imádságos könyvecske* új kiadása.

Kiss Imre kiadásában a szentmiséhez összeállított képsor éppúgy előképekkel él, mint ahogy az újszövetségi üdvtörténethez ószövetségi előképeket csatoltak, elsősorban képi ábrázolásokban, de irodalmi szövegekben is. A tipologikus ábrázolásnak legismertebb, képekkel díszített példái a *Speculum humanae salvationis* és a *Biblia pauperum* című művek. A szentmisével kapcsolatba hozott jelenetek Krisztus keresztdozatának elmélyítését szolgálták, ugyanúgy, mint a hozzájuk kapcsolódó rövid imádságok. Ezek az imák is fontos, előkészítő szerepet játszottak abban, hogy a 18. század közepén már magyarul is megjelenhetett a szentmise egész szövegének pontos fordítása (benne a teljes kánonnal). Itt még a képek szemlélésének megkezdése előtt ott áll a lehetőség, hogy „imádkozhatol olvasón is”.

A *Három szép imádságos könyvecske* negyedik része:

Negyedik része. A szentséges misebeli áldozatról.

Malach. 1. v. 1. Hebr. 7. 11.

Oratio. Magnum est Nomen meum in Gentibus: et in omni loco sacrificatur et offertur Nomini meo oblatio munda. Secundum ordinem Melchisedech, et non secundum ordinem Aaron.

Imádság. Nagy az én Nevem a Pogányok között: és minden helyen áldoztatik, és tiszta áldozat mutattatik-bé, az én Nevemben, Melchisedek rendi-szerént, és nem Aaron rendi szerént.

Ez imádságok után imádkozhatol az Olvasón is.¹²

¹¹ A két címlap mögötti azonosság megállapításában Fischerné Grócz Zita, a Kalocsai Főszékes-egyházi Könyvtár vezetője volt segítségemre.

¹² Az 1710-ben újra, metszetek nélkül kiadott *Imádságos könyv* a fejezet kezdetét így alakítja át: „Más rendbéli szentmiséhez való imádságok. Következik, mi módon a szentmise gyakorlása kijelenti a Krisztus szenvedésének minden részeit, I Cor. II. 26. s ezekről elmélkedvén a szentmise alatt, mondd el az következő rövid imádságokat, a misemondó papnak szent foglalatosságjához képest.” Ezt követően a metszetek, felirataik és az ima latin szövege elmarad. A metszetek nélküli 35 magyar nyelvű imádság később más imakönyvekben is előfordul. Pongrácz Eszter *Igaz isteni szeretetnek harmattýából nevedet, drága kövekkel ki-rakott arany korona*

A szentmise ábrázolt mozzanatainak és azok előképeinek rendje az alábbi:¹³

- [1.] A pap az oltárhoz mégyen – Krisztus kertben mégyen. Imádság: Uram Jézus Krisztus, aki érettem bűnösért kínszenvedésed előtt megszorodtál, adjad, hogy minden búsulásimat a te szomorúságidhoz kapcsoljam.
- [2.] A pap a miséhez kezd – Krisztus kertben kezd imádkozni
- [3.] A pap a gyónásra lehajol – Krisztus leborulván veritékezik
- [4.] A pap az oltárt csókolja – Krisztus csókkal áruztatik el
 - [5.] A pap az oltár baljára mégyen – Krisztus fogva vitetik az úton
 - [6.] A pap mise olvasásához kezd – Krisztus Annástól vizsgálattik s megcsapatik
 - [7.] A pap a Kyriét mondja – Krisztus Kaifáshoz vitetik s háromszor megtagadtatik
 - [8.] A pap községhez fordul. Dominus vobiscum – Krisztus Péterre tekint s megtéríti
 - [9.] A pap mégyen Epistola olvasásra – Krisztus Pilátushoz vitetik
 - [10.] A pap az oltár közepihez mégyen – Krisztus Heródeshez vitetik
 - [11.] A pap az Evangeliumot olvassa – Krisztus visszavitetik Pilátushoz
 - [12.] A pap a kelyhet felbontja – Krisztus ruháit levonják
 - [13.] A tányér s a kelyh bémutatattik – Krisztus Urunk ostoroztatik
 - [14.] A kelyh befödetik – Krisztus Urunk koronáztatik
 - [15.] A pap az újjait mossa – Pilátus kezeit mossa
 - [16.] A pap kifordul, mondván: Orate fratres – Pilátus mond: Ímé az ember
 - [17.] A pap a Sanctust mondja – Krisztus halálra ítéltetik
 - [18.] A pap az élőkrül emlékezik – Krisztus a keresztfát viszi
 - [19.] A pap a kelyhen tartja kezeit – Szent Veronika Krisztusnak keszkenőt nyújt
 - [20.] A pap keresztet vét áldozatra – Krisztus keresztfához szegeztetik
 - [21.] A pap az Urat mutatja fel – Krisztus a keresztfán emeltetik
 - [22.] A pap a kelyhet mutatja fel – Krisztus sebeiből vér foly
 - [23.] A pap a halottakrül emlékezik – Krisztus a keresztfán titkon imádkozik
 - [24.] A pap mellyét ütvén: Nobis quoque – A tolvajnak Paradicsom ígértetik
 - [25.] A pap a Pater noster-t mondja – Krisztus hét szavai a keresztfán
 - [26.] A pap a szentostyát ketté szegi – Krisztus meghal a keresztfán
 - [27.] A pap a kehelyben vét darabocskát – Krisztus lelke száll Poklokra
 - [28.] A pap mellyét veri: Agnus Dei – Krisztus halálára sokan megtérnek
 - [29.] A pap az Urat veszi magához – Krisztus Urunk eltemettetik
 - [30.] A pap megöblíti a kelyhet – Krisztus megkenetik holta után

(Nagyszombat, 1719¹) imakönyvében beágyazta ezt a részt a szentmise más imádságai közé, mint egyik lehetőséget a szentmise végigkísérésére. A szöveg eltérései alapján az is lehetséges, hogy nem közvetlen átvételről van szó. Pongrácz imakönyvében a fejezetből *A ceremóniák leírása* is megvan (I-III), de *A Mise áldozatnak természeti Miben álljon* rész elmarad.

¹³ A *Három szép imádságos könyvben* a kép alsó felirata a latin szöveg előtt, lap tetején latinul is tájékoztat.

- [31.] A pap Úrvétel után imádkozik – Krisztus halottaibul feltámad
 [32.] A pap mond: Dominus vobiscum – Krisztus megjelenik tanítványinak
 [33.] A pap utolsó imádságokat mond – Krisztus negyven nap társalkodik tanítványival
 [34.] A pap utolszor mond: Dominis vobiscum – Krisztus mennyben felmúgyen
 [35.] A pap áldást ád – Krisztus Szentlelket küld

Magyarázatra szorul még, hogy miért négy részes az imakönyv, ha mintájának, az első kiadásnak a címében azt olvassuk, hogy *Három szép imádságos könyvecske*. Erre a címlap további szövege ad magyarázatot. A három, címlapon említett imakönyv: „Az első régen németből magyarrá fordítottot. A második Szűz Mária örökkévalóságának haynala. Az harmadik A szentséges misebéli áldozatnak felséges titkai.” Az első imakönyv két részből áll, a harmadik és negyedik pedig csak egyből. Azt is feltételezhetjük, hogy az első rész már Báthori Zsófia életében megjelenhetett. Régi imakönyveinkből csak elvélve maradtak ránk példányok. Jó példa erre, hogy az 1710. évi kiadásból és annak 1711. évi címlapvariánsából is csak egy példányról tudunk. Már Gajtkó István is felvetette, hogy az első említett imakönyv, amelyet a címlap szerint nemrég németből fordítottak magyarrá, azonos lehet azzal a ma példányból nem ismert nyomtatvánnyal, amelyet Szabó Károly Schlauch Lőrinc szatmári püspök könyvtárából pontosan leírt, de a példány azóta eltűnt.¹⁴

¹⁴ *Imádságos könyvecske. Kiben egy néhány szép ayetatos Imádságok vadnak foglaltatva.* Fordítottot Németből Magyarrá egy Keresztyén Lélek által. Es ki bocsáttatot mostan elsőben. Mellyet úyonnan ki

18. századi nagyszombati árjegyzékekben többször előfordul (1739, 1743, 1758, 1770, 1772, 1780, 1784-ben) Báthori Zsófia imakönyve.¹⁵ Valószínűtlen, hogy egy imakönyv évtizedekig eladhatatlanul hevert, bizonyára több utánnyomása lehetett, miként más imakönyvek esetében (Pázmány Péter *Imádságos könyve*; *Officium Rákócziánium*; *Lelki fegyverbázis*; *Jóillatú rózsás kert*; *Útitárs*, stb). Ezek a kiadványok szintén folyamatosan kaphatóak voltak, ám belőlük több 18. századi kiadást is regisztrált már retrospektív nemzeti bibliográfiánk. Báthori Zsófia imádságos könyvéből a fentebb ismertetett négy példányon kívül (kettő az 1680. évi bécsi, egy-egy az 1710. és 1711. évi nagyszombati kiadásból) eddig nem sikerült újabb kiadást találnunk. Elképzelhető, hogy nem volt olyan sikeres, mint társai, amelyek az imák jobb rendezettsége miatt sokkal népszerűbbekké váltak.¹⁶ Imáinak jelentős része másutt másutt is előfordul.

Az imakönyvön elhelyezett Báthori Zsófia névnek bizonyára azonos funkciója lehetett a kötetben, mint a Rákóczi névnek a később sokkal sikeresebb imádságoskönyvön (*Officium Rákócziánium*): a kelendőség biztosítása. Ám míg az *Officium Rákócziánium* „névszerzését” a kutatás még nem tudta tisztázni, az azonos környezetből, azonos időből származó, de más funkciójú Báthori Zsófia-féle imakönyv esetében Báthori Zsófia végrendelete, továbbá az 1680. évi kiadás segít ebben: az imakönyv összeállítását Báthori Zsófia környezetéhez (maga a fejedelemasszony is komoly szerepet játszhatott benne, jezsuita segítségével), a kötet első kiadását egyértelműen Báthori Zsófiához köthetjük.

nyomtatott Tekéntes és Nagyságos Grofne, Pete Hettesy Rosina Aszszony, Tekéntes és Nagyságos Grof Pazmany Miklos Uram ö Nagysága szerelmes Házas Társa. Bécsben, 1655, Cosmerovius Máté. 8r, [8], 365, [6] l. – RMK I 900; RMNy 2566; GAJTKÓ, *i. m.*, 44. A szövegek teljes egyezése a *Három szép imádságos könyvecske* terjedelmi adatait (8r, 365, [7] l.) figyelembe véve nem valószínű. A német forrást sem tudta még megnevezni a kutatás. Vö. THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német nyelvű művei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1922, 90.

¹⁵ Az 1743., 1770. és 1772. évi kiadásokat sikerült kézbe vennünk: *Catalogus librorum, qui in Academica Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu Typographia anno 1743. reperiuntur ...* (OSZK, OB 63345.) 16. lapon: Bathori Sofia Imádságos könyvecske, in 8vo, a 15. cr. Ugyanígy: 1770: 21. l.; 1772: 21. l.

¹⁶ Ezt a megállapítást támasztja alá, hogy az 1774-ben Budán és Nagyszombatban impresszummal kiadott könyvkereskedelmi katalógusban jelzik a kiadás éveként az 1710-et. „Bathori Sónia Imádságos Könyvetsk. 8r 1710 15 xr” – OSZK: 208.298.

Lelki fegyverház

Lelki fegyverház címmel Czobor Krisztina költségén 1700-ban imádságos könyv jelent meg Nagyszombatban. A műnek ez már a harmadik kiadása, amelynek előszavában a könyvnyomtató elmondja, hogy az első kiadás „Czobor Mária nevével dicsekedett”. Egykor a Rakovszky család lontói könyvtárában őriztek egy 1693-ban Melczer Anna költségével napvilágot látott, a címlapon magát második kiadásúnak mondó példányt. Amikor Holl Béla két évtizeddel ezelőtt számba vette e három kiadást,¹ csak a harmadik kiadás címlap nélküli példányát láthatta. Azóta ebből, az önmagát 1700-ra keltező kiadványból több példány is látókörbe került, 2008-ban egy példány budapesti aukciós árverésen kelt el 130.000 forintért.²

Az imádságos könyvnek az Országos Széchényi Könyvtárban négy különböző raktári jelzetre besorolt kiadása található 1716-ig, 1717-ből pedig az MTA Könyvtárában található példány. Az 1716. és 1717. évi kiadások meglévő címlapjukkal elárulják a nyomtatás idejét. Az OSZK további három, címlap nélküli példánya (egyik csak *Imakönyv* megnevezéssel) RMK jelzeteket kapott, ami azt jelenti, hogy 1711 előttinek tartották őket, ám ezek a jelzetek az időrendre vonatkozóan teljes bizonytalanságot tükröznek.

Az alábbiakban először az említett nagyszombati kiadások kézbe vett példányainak jellemzői alapján kísérelünk meg a 3–7. sorszámú példányok közötti összefüggéseket, időrendet megállapítani.

1. Az első kiadásból (1693 előtt, Czobor Máriának ajánlva) nincs címlapos és/vagy ajánlással ellátott példány, vagy példány alapján készült leírás.³

2. A második kiadásról (1693, Melczer Anna költségével) van pontos leírás, de ma sem címlappal, sem ajánlással fennmaradt példányt nem ismerünk.⁴

¹ *Régi magyar költők tára, XVII. század, 15/B – Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek), Jegyzetek*, írta HOLL Béla, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1992, 84–86.

² www.axioart.com/index.php?set_lang=de – A kötetről lásd: nr. 377.

³ Az 1700. évi kiadás ajánlásában szerepel, hogy Czobor Máriának ajánlva jelent meg, az 1693. évi kiadás pedig önmagát második kiadásnak nevezi.

⁴ Szabó Károly leírása a lontói Rakovszky család könyvtárának példánya alapján (*Magyar Könyvszemle*, 1879, 123.): „*Lelki Fegyverház* Melyben Minden-féle lelki, és testi ellenség meg győzésére erős fegyver készíttetet A Tekintetes Es Nagyságos Melczer Anna ö Nagysága költségével, minden hiv, és Isteni szeretettel buzgó leleknek örömeire egybe szedetet. Nagy Szombatban pedig uyonnan

3. OSZK: RMK I 1568. A harmadik kiadásból az OSZK példánya címlap nélküli, Czobor Krisztinának szóló ajánlással, a lapszámtévesztést (72. lap után 74. következik) végig megőrző kiadás. Egyedül ebben a kiadásban kezdődik az utolsó ív (Bb) önálló fejezettel. Az utolsó ima néhány sorát tartalmazó 200. lap a tévesztés miatt rektó! Ez az egyedüli 200 lapos kiadás.⁵ Az OSZK nyilvántartása ma ebből a kiadásból négy további példányt ismer.

4. OSZK: RMK I 1602/a. Címlap, ajánlás és naptár nélküli példány.

5. OSZK: RMK I 1639/a. Címlap és ajánlás nélküli, csonka naptárral ellátott példány.

6. OSZK: 821.382 – 1716-os címlappal ellátott, előszó és naptár nélküli példány. A szövegtest lapszámtévesztése és szedése az utolsó ívig azonos az 1700. évi címlapos példányéval, az utolsó ív (Bb) első lapja megismétli az előző lap utolsó két sorát (mindkét lap számozása 193.), így a végére a lapszámozás visszaáll 199-re. A Bb ív szedése azonos a 4. szám alá sorolt kiadás (RMK I 1602/a) Bb ívével. (Az 5. sz. ezektől eltérő szedésű, de tükörszedésű kiadás.)

7. MTAK: 1717. évi címlappal ellátott, fentiekől eltérő szedésű példány.⁶

A példányok szedése és nyomdai típusai alapján megállapítható összefüggések:

– Valamennyi kiadás a nagyszombati nyomdában készült és a kötet előzékeit kivéve teljes szövegegyezést mutat.

– A 4. és 5. számú példányok elejétől végéig eltérő szedésűek, szedésük különbözik a 3., 6. és 7. számú példányok szedésétől is.

– A Bb ív az 5. és 6. számúban azonos szedésről készült, a sajtóhiba is azonos 97. lap 1–2. sorában: mosogadsd-meg. Valószínűleg az 1716. évi kiadásban az 5. számú tétel utolsó ívét helyezték el.

– A 3. és 6. számú tételek törzse (a címlap és Bb ív kivételével) azonos szedésről készült. Ugyanakkor mindkettő címlappal ellátott, a 3. tételben az 1700-as címlap után Czobor Krisztinának szóló ajánlással, a 6. tétel 1716. évi címlapja után pedig nincs ajánlás.

másodszor Nyomtatot, az Academiai bötükkal Friedl Adam által M.DC.XCIII. Esztendöben. 4r. 206 lap. Elül: címlap, ajánlás 2 sztlan lev.” RMK I 1447/a.

⁵ 1880-ban a Magyar Könyvszemle a Nemzeti Múzeum (= az OSZK) gyarapodásaként számolt be a címlapot és a 200. lapot nélkülözö, ma az RMK I 1568. jelezet alatti példány beszerzéséről.

⁶ *Lelki fegyverbáz melyben minden-féle lelki és testi ellenség meg-gyözésére erős fegyver készítettett.* Mostan újjobban ki-nyomtatattott, szép képekkel és lajstrommal meg-szaporitatott. – Nagy-Szombatban, Az Académianak bötüivel, Gall Friderik által, 1717. Esztendöben. 4r [16], 199 l.

– Nem zárható ki, hogy a 4. és 5. számon felsoroltak esetleg az 1. és 2. szám alatti kiadások, de az időrendi összefüggések megállapítása csak a nagyszombati nyomda típusrepertóriumának ismeretében lesz lehetséges. Miként más imakönyveknél, itt is előfordulhat, hogy azonos impresszummal nemcsak egy kiadás készült. De az is lehetséges, hogy a címlap nélküli példányok ma általunk nem ismert impresszumúak lehetnek. Az imádságos könyv a nagyszombati nyomda kereskedelmi célú katalógusai szerint a fenti, negyedré, sőt nyolcadré formátumban is folyamatosan kapható volt. Sajnos az első, általunk látott legkorábbi ilyen katalógus csak 1743-ból való.⁷

A Lelki fegyverház című imakönyv a későbbiekben is gyakran megjelent. Az alább felsorolt kiadásokat (néhány kivételtől eltekintve) sikerült kézbe vennünk:

Buda, 1750.	Szeged, 1826.
Nagyszombat, 1769.	Eger, 1827.
Nagyszombat, 1770.	Rév-Komárom, 1829.
Vác, [1774], Ambro	Rév-Komárom, 1830.
Vác, 1775.	Kassa, 1830.
Eger, 1779.	Vác, 1831.
Nagyszombat, 1785.	Rév-Komárom, 1835.
Eger, 1790.	Pest, 1843, Trattner
Pozsony-Kassa, 1791.	Vác, 1846
Komárom, 1799.	Pest, 1854, Trattner
Buda, 1808.	Pest, 1856, Bucsánszky
Rév-Komárom, 1818.	Pest, 1875, Bucsánszky
Veszprém, 1822.	Budapest, 1904, Rózsa Kálmán
Rév-Komárom, 1825.	

Az imakönyv fejezetei:

- I. Reggeli Gyakorlás az-az szép reggeli isteni dicsiretek
- II. A' Penitentia Tartas Sacramentoma
- III. Az Ur Vacsoraja
- IV. Isteni Tiszteletnek gyakorlása, az-az külömb külömb féle szép Isteni dicsiretek
- V. A' Szentséges Jesus Nevének tiszteleti
- VI. Isten Szent Annjának Szeplötelen Szüz Marianak Tisztelete gyakorlása

⁷ 1743., 1770. és 1772. évi kiadásokat láttunk. *Catalogus librorum, qui in Academia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu Typographia anno 1743. reperiuntur ...* (OSZK, OB 63345.), 17. lapon: Lelki fegyverház, imáds. könyv. képekkel együtt in 4to, a 15 xr – Más. képekkel együtt in 8vo, a 15 xr.

VII. Szentek Tisztelete gyakorlása

VIII. Keresztyén Embernek külömb külömb-féle szüksége idejen való Gyakorlása

Nagyszombatban folyamatosan kapható volt negyed- és nyolcadrét alakban is a *Lelki fegyverház* című imádságos könyv, mely a 18. század végétől más nyomdák is gyakran megjelentettek. 1770 utáni kiadásokban gyakran helyeztek el rézmetszeteket. Néhány kivételtől eltekintve valamennyi „öregbetűs”.

Az általános imakönyv kiadásaiban (miként más imakönyvekben) az alábbi módosulást figyelhetjük meg két évszázad alatt. A ma ismert kiadások 1750-től tartalmazzák az I. fejezetben a reggeli és esti imák közé elhelyezve a miseimádságokat (Mise előtt, Mise kezdetin, Mikor a pap a szenteletlen ostyát bé-mutatja, Az Úrnak mind a két szín alatt való felmutatásakor, Mikor a pap az Úr testét magához veszi, hogy te is lelki-képpen részesüly annak gyümölcsében, Mise után való imádság). További változtatás a VIII. fejezet utáni éneketoldás (ugyancsak 1750-től), továbbá néha egy-egy helykitöltő ima, amikor metszet behelyezéséhez új, többnyire páratlan oldalon helyezik el a fejezetek kezdetét. A kötet végén közölt énekek nem mindig egyeznek teljesen, például a 18. század végi Landerer-kiadásokban és a Rév-Komáromban megjelentekben. A cím jelölése szerint: *Következőnek külömb-féle időkre és búcsúkra való énekek* – ám az énekek közt nincs búcsúkor énekelni szokott. 1826-ban Szegeden megjelent az *Ím arcunkra borulunk* kezdetű miseének-sorozat. Az egymásról kiadott énekeskönyvben furcsaságok is akadnak. Folyamatosan jelzi például 1716 után a címlap, hogy „Mostan újjobban ki-nyomtatott, szép képekkel [...] meg-szaporítatott” akkor is, amikor a kiadást nem díszítették képek., majd ezek beépülnek a kötetbe, nem önálló metszetek, voltak, hanem a kötet részei. 1856-tól az V. fejezetben *Az ártatlan Jézus megsebesített tagjairól való óhajások* után megjelent *A szent keresztútjárásnak módja*, amely már a 14 stációs változat és képpel is illusztrált.

A *Lelki fegyverház* című imádságoskönyv átgondoltan összeállított kötet, amely misztikába hajló imáival több mint két évszázadig folyamatosan jelen volt a piacon, Erdély kivételével az ország több vidékén is megjelent. Elterjedtségével jelentős mértékben befolyásolta a magánimádkozási szokásokat. Imádság-szövegeinek összehasonlító és értékelő vizsgálata lelkiségtörténeti kutatásunk fontos feladata.

Hegyalusi György *Centifoliá*jának verses imáiról

Hegyalusi György, a hányatott életű evangélikus lelkész¹ *Centifolia, azaz Száz le-
velű rózs*a címmel hagyta ránk a 18. század szép, felerészben verses imákat tar-
talmazó, terjedelmes imakönyvét,² amelynek kiadásából ma csak két példányt
ismerünk.³ Talán ez az oka annak, hogy a szakirodalom keveset foglalkozott
vele.⁴ Hopp Lajos „a legszebb evangélikus imakönyv”-nek nevezi az akadémiai
irodalomtörténetben.⁵ Az énekeskönyv címlapján „Istenben boldogul kimúlt”-
ként szerepel Hegyalusi (†1730. január 5.), ugyanott az impresszumban nyom-
dahely megnevezése nélkül áll az 1729-es esztendő. A kötetet, miként Fábri
Gergely⁶ azt naplójában feljegyezte, 1733-ban titokban nyomtatták Győrött. A
kiadást irányító Fábri az imakönyvet buzgósággal teljesnek („devotione ple-
nus”) nevezte.⁷ A kiadásban a gyülekezet kántora, Aczél András segédkezett.⁸
Valószínűleg maga Hegyalusi rendezte sajtó alá a kötetet.

Hegyalusi hazai tanulmányai után Tübingenben és Wittenbergben tanult,
több magyar nyelvű üdvözlő verset írt társai által közzétett disszertációkba.

1688-ban Tübingenben az eperjesi Zabanius Jánost köszöntötte:⁹

¹ Monográfia méretű tanulmányosorozat róla: PAYR Sándor, *M. Hegyalusi György a hitvitázó és imakönyvíró (Viharos papi életpálya a kurucvilágból)*, Evangélikus Élet, 1937. július 11, 214–216; július 25, 227–229, augusztus 8, 241. Uő., *Újabb adatok M. Hegyalusi György életéhez*, Uo., 1937. december 5, 362–364; december 12, 371–373.

² HEGYFALUSI György, *Centifolia, azaz Száz le-
velű rózs*, a' melly két ágú, avagy részben áll, rakott sok
rend-béli kegyes reggeli, estvéli, ünnep-napi és minden szükség-béli egeket hatható képpen illatú könyörgésekkel
és bála-adásokkal ki-nyilt, [Győr], 1729 [valójában: 1733.].

³ Az OSZK RMNy csoportjának nyilvántartása sokáig csak az OSZK-példányt ismerte, ma
példányt őriz az Evangélikus Országos Könyvtár is.

⁴ PAYR, *i. m.*, 371–373. (*A misztikus imakönyvíró*)

⁵ *A magyar irodalom története 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 455.

⁶ Fábri Gergely a győri gimnáziumból ment a wittenbergi egyetemre, ahol M. SARTORIUS János,
Magyar lelki óra című evangélikus énekeskönyvének kiadásánál segédkezett. 1731-ben tért haza,
s lett az evangélikusok iskolájának rektora.

⁷ SZELESTEI N. László, *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon, II (Magyar nyelvű
ima- és énekeskönyvek az 1730-as években)*, Magyar Könyvszemle, 1991, 344–346.

⁸ Aczél András 1720–1740 között volt a győri evangélikus gyülekezet magyar kántora. Vö. BÁR-
DOS Kornél, *Győr zenéje a 17–18. században*, Bp., Akadémiai, 1980, 313.

⁹ *Dissertatio academica de ideis, quam [...] sub praesidio Dn. Joh. Wolfg. JÄGERI [...] examini sub-
mittit author et defendens: Johannes ZABANIUS, Epperiesino-Hung. [...] Tubingae, Typis*

Az Musák táborán,
Szükség minden órán,
Elmével vitézkedni:
Mert egyedül annak
Az ki nyer, s-nem másnak,
Zöldülnek Laurussi.
Ugy Teis, ki mostan,
Hartzólsz nagy okossan,
Világh böltességében;
Gyöződelmes lehess,
Borostyánt-is nyerhess,
Kivánom nagy szivessen.

Hegyfalusi György Sz. Írásban foglaltos.

1691-ben Wittenbergben a kisselyki Adami Istvánnak szintén rokokó hangulatu sorokat írt:¹⁰

Flora bokkrétát köt, szép Musák koszorut,
Cámoenák zöngenek, a Nympha-is ut-fut,
S-Rosát hint, Apollo borostyánnal fejed
Ekesétti méltán, ím: munkádért néked.
Georgius Hegyfalusi, S. SSS.

1692-ben kiadott egyik disszertációját a „Györöt Lakozó Igaz és állhotatos Lutheránusoknak” ajánlotta (az ajánlás magyar nyelvű),¹¹ a másikat pedig az őt segítő soproni lelkészeknek, Johann Konrad Barthnak és Sobitsch Kristófnak.¹²

Viduae Johann Henrici Reisi, (1688). RMK III 3516 (= RMK I 1370a) Az üdvözlések közt a hetedik Hegyfalusié. Példány az OSZK-ban.

¹⁰ *Dissertatio moralis de consultatione*, quam in celeberrima ad Albim Academia praeses M. Dietericus OTTE [...] et respondens Stephanus ADAMI Kisselykino-Transylvanus placide philosophorum disquisitioni publice subjiunt ad diem XXVIII. Novembris 1691. Wittebergae typis Martino Schultzi, B4r. RMK III 3708.

¹¹ *Dissertatio moralis de conscientia*, quam [...] praeside M. Johanne Baptista RÖSCHELIO, Sempronio-Hung. Facult. Philos. adjuncto, publico eruditorum examini sistit Georgius HEGYFALUSI, Hungarus, in Acroatério Majori ad d. XX. April. Anno 1692. Witembergae, praelo Viduae Matthaei Henckelii. Az MTA példányában van ajánlás, az OSZK-éban nincs. RMK I 1434/c; RMK III 3768.

¹² *Positiones in theologia nostrate illustiores* [...] sub Umbone [...] Dn. Joannis DEUTSCHMANNI [...] in Cathedra B. Lutheri [...] expositae a Georgio HEGYFALUSI, Hung. S. S. S. C. die XV. Jan. 1692. Wittembergae, Literis Viduae Matthaei Henckelii, Acad. Typogr. RMK III 3767.

A szakirodalom neki tulajdonítja, a *Lelki fegyvertartó ház* című vitairat szerzőségét,¹³ melyben a szerző az alábbi versben vall önmagáról a címlap verzóján:¹⁴

Életem folyását,
Sorsom változását
Im elődben terjesztem,

Édes Hazánk Fia,
Bujdosok Istápjja,
S rövideden meg-fejtem.

Meg-látod ezekben,
Mint tiszta tükörben,
Tsak ne szánnyad olvasnyi,

Melly sötét ködökben,
Habos tengerekben
Eveztem filelmessen.

Sokszor az halálnak,
Dühös vad-állatnak
Torkába estem volna,

Ha az édes Jesus,
Mi Váltságunk, Christus
Engem nem örzett volna.

Szenvedtem keményen,
Mint sok Jámbor régen
S-igen meg-probaltattam,

Mint arany a' tüzben,
Szép buza szérőben,
Erössen rostáltattam.

De nyilván hasznomra
Vólt az, s-nem káromra,
Hogy így köllet szenvednem.

¹³ *Lelki fegyvertartó ház, kiben elégséges ragyago és tiündöklő fegyver találtatik, és a szép Jesus oskolájában vitéz-kezőnek adattatik, mellyel minden eretnekeket és tévelgőket meg-győzhetnek és le ronthatnak, építettet a megmozdéthatatlan kösziklán egy kegyesség szerető és minden igaz keresztyének lelkek id-vösségit szivbül kiváno Anonymus által Idegen országban. [H. é. n.] RMK I 1497/a. Vö. ZOVÁNYI Jenő, *Ismeretlen hungaricum I. Lipót korából (Adat a bitvitázó irodalom ismeretéhez)*, ItK 1903, 347–357.*

¹⁴ A verset közölte ZOVÁNYI Jenő is, 8. jegyzetben *i. m.*, 350.

Azután meg-leled,
Miben állyon hited,
Igazulással együtt.

Es hogy egy igaz Hit,
El-higyed idvözit:
Meg-mutatom szép rendel.

Fegyvertarto Helybül,
Lelki épületbül
Villago Fegyvert hozok

Továbbá, s-kezedben
Adom, hogy erőssen
Viaskodgyál én velem;

A' Christus Táborán,
Eletünk pályáján
Fuss, és hartzolly mellettem

Az ellenség ellen,
Ki miat sok izben
Veszedelemben forgasz.

Mi Conscientia?
Késértet oskola?
Rövid summában-vettem.

Kit ha jól meg vizsgálsz,
Szivbül examinálsz,
Zöld Laurust nyersz Mennyegeben.

A vitáirat szerzője művében kétszer is visszaemlékezik arra, hogy Balassi Bálint istenes verseivel vizsgáltta magát.¹⁵

Hegyfalusi nyilvánvaló verselő készsége ellenére sem szerepel a dunántúli lelkészek által kibővített *Zengédező mennyei kar* című énekeskönyvben és a kor-

¹⁵ A_{3r-v}: „A' többi között el nem felejthetem, a' mi történt gyermekkoromban rajtam Also Panonniában. Mert hogy egyszer ki találtam mennyi egy sik mezzöre, mellynek a' szélét egy ligetes erdő ékesétette, és a' *Balassa Bálint* szép énekivel recreáltam magamat, s-a' többi között ez ékes Verset mint szegény árva énekeltem volna: *Kegyelmes Isten, kinek kezében életemet adtam, viseld gondomat, vezérlj utamat, mert csak rád maradtam.* Ime! alég vettem eszemben, hogy egy rettenetes nagy farkas sietett utánam jönyi, megijedtem szörnyen...” A_{4v}: „Bujdostam tétova, a' mint madár a' szélveszben...” A helyeket idézi PAYR, *i. m.*, (1. j.), 214.

szak evangélikus imakönyveiben.¹⁶ Payr Sándor Hegyalusit imakönyve alapján a jeles misztikus szerzők közé sorolta. A *Száz levelű rózsá* mindkét része 100 imát tartalmaz, vegyesen versben és prózában. Közülük 81 teljes egészében versben íródott, de a prózában írtak előtt és után is gyakoriak a versek, amelyekhez „valószínűleg német forrásokat is használt”.¹⁷ Az imádságokhoz kapcsolva versek már Ács Mihály *Arany Láncában* is gyakran előfordulnak. A rövidebb terjedelmű verseknek a formája változó, miként az egyházi költészetben másutt is. Mintaként egy péntek reggeli imát követő és péntek esti imát megelőző verset idézek. A reggeli ima utáni versen is érezni lehet Balassi hatását, az esti vers Balassi-sorokból áll.

Oh Jesus eresz bé,
Galambodat vedd bé
Te öt szent sebeidben,
Nyughassam csendességben!

Rejts-el e' lyukakban,
Lelkem bánattyában,
Ugy vig kedvü lészek,
Kinoktól sem félek.

Ha ez világ dül 's fül-is,
Jesus én áldlak még-is,
És dicsérlek szüntelen,
Légy áldott Jesus, Amen.¹⁸

* * *

Uram hozzád mégyek,
Bűnös vallást tészek,
Előtted le-borúlok:

Magamat itélvén,
'S téged ditsöitvén,
Fejemre áldást várok:

¹⁶ PAYR Sándor szerint ennek oka hogy a kötetek szerkesztői „nem jó viszonyban voltak vele”.
(1. jegyzetben *i. m.*, 241.)

¹⁷ *Uo.*, 372.

¹⁸ 52–53.

Mert ha meg nem engedtz,
Vétkemben el-vethetsz,
'S-méltán pokolra szállok.

Légy Atyám irgalmas,
Kristusért meg-halgass,
Szégyent úgy én nem vallok, Amen.¹⁹

Hegyfalusi imakönyvében nem egységes a bibliai zsoltárok idézése. Az első rész imakezdő zsoltárverseiben egyaránt szerepelnek Károli Gáspár fordításában és Szenci Molnár verses fordításában, az utóbbiak többsége vesszorokra tördelve. (A reggeli és esti imákban Károli, másutt vegyesen.) A második részben a reggeli és esti imák sorozata előtt sorokra tördelt Szenci-zsoltárok állnak, az utána következő alkalmi verses imák nem tartalmazznak bibliai bevezetőt.

A *Centifolia* imái erősen kapcsolódnak a hagyományhoz. Az irodalmi igény-nyel megfogalmazott imafolyam máig érő vonulatát gyakran mellőzi az irodalomtörténeti leírás. A mellőzés oka részint az, hogy az imádságok irodalmon kívüli célt is szolgálnak, másrészt, hogy eredetiség nélküliek. Évszázadokon át azonos tárgy, azonos funkció jellemzi őket. A kérdés az, hogy az állandónak tekinthető gondolatokat és képrendszert egy-egy ima, ének, prédikáció „szerző-je” mennyi tehetséggel és milyen biztonsággal kezeli, az általa felhasznált forrásokot és formákat mennyire tudja szervessé, érdekessé és az ember bensőjét megmozdítóvá tenni.

A *Centifolia* verses imáinak létrejöttéhez, a szövegalakítás jellemzésére Ács Mihály *Arany lánc* című, népszerű imakönyvének két imáját és a Hegyfalusi György általi verses változatot közlöm – egyelőre értékelés nélkül.

ÁCS Mihály, *Arany lánc*, Jéna,
1747,151–153.

HEGYFALUSI György, *Száz levelű rózsya*,
[Győr, 1733], 540–542.

Bóldog halálért való Fohászzkodás

Bóldog Halálért való Imádság

Oh élő Istennek és bóldogságos Szűz-
nek a' halálból fel-támasztatott, többé
meg-halni nem tudó áldott Fia, Ur Jézus!
Ki vagy az én életemnek és halálomnak
Bírája, mert te kezedben vagyon egyedül

Jézus én életem 's-halálom bírāja,
Kinek ember élte és halála kultsa,

¹⁹ 75–76.

minden ember életének és halálának kúltsa, 's uralkodol-is hatalmasan a' mint az élőkön, szintén úgy a' meg-holtakon. Mivel te rendelted Uram! Szent Atyáddal és a' Szent Lélekkel életemnek végső határát, te tudod azért egyedül annak utolsó óráját. Kérlek annak-okáért édes Jésum nagy alázatosan tégedet, botsásd meg nékem nagy szenvedésedért minden bűnemet, erősítsd a' halálnak félelmes idejében erőten 's gyenge hitemet, vigasztaljad jó Lelkoddal az én szívemet, és mikor néked tetszik vitedd bé Angyaliddal szent kezeidbe az én lelkemet; Adj, oh én kegyes és szerelmes Jésum! adj holtom után halálodért békességes nyugovást, és engedj fel-támadásodért, az örök életre való boldog fel-támadást. Oh én édes Uram Jésum Kristusom! légy mellettem kérlek akkoron, mikoron meg kelletik énnékem halmom, légy segítségével mikor a' halállal viaskodom, őrizz-meg engemet minden ellenségimtől, ments-meg minden veszedelemtől. Hallgass-meg midőn fohászokodom, segélj meg ha tántorodom, erősíts ha fogatkozom, 's fogadj hozzád midőn ki-mulom. Ird-bé azonban Ur Jésum szent sebeidet az én szívemben a' te drágalátos szent véreddel, és úgy vezérelj engemet a' te Szent Lelkoddal, hogy olvassam mindenkoron azokban a' te én-hozzáam való szerelmedet és érettem való sérelmidet. A' te szerelmedet, hogy meg-útalhassak minden te kivülötted való világi szerelmet: A' te sérelmidet pedig, hogy el-szenvedhessek, és békességes tűréssel viselhessek minden te éretted való fájdalmas sérelmet. Oh Uram Jésum Kristus! a' te szent kereszt-fádon való utolsó szózatod, légyen kérlek nékem-is ez életben utolsó szózatom! És mikor többet már nem szolhatok, adjad e' légyen az én utolsó gondolatom: Atyám! a' te kezeidbe ajánlom az én lelkemet, meg-váltottál engemet Uram igasságnak Istene! Uram

Kinek élön 's-holton van, Uralkodása
A' mint bizonyította ezt ö Szent Irása.

Atyáddal 's-Lelkoddal éltem végső napját,
Te rendelted 's-tudod ö végső határát,
Te tudod egyedül utolsó óráját
Mikor kell meg innom az halál poharát.
Kérlek azért édes Jésum tégedet,
Szenvedésedért botsásd-meg bűnemet,
Halál félelmében erősítsd hitemet,
Lelkoddal vigasztald szomorú szívemet.
'S-Mikor néked tetszik, vitedd Angyaliddal
Lelkemet kezedben fényes szolgálóiddal
Te hiveid környül hiven strásálókka
Amaz szép hajnali fényes tsillagokkal.
Adgy árnyék világból szép tsendes kimúlást
Halálodért holtom után jó nyugovást
Fel támadásodért életre támadást
Itéletkor színed előtt bátor állást.
Jésum légy mellettem mikor meg kell halmom,
Segíts-meg, halállal mikor viaskodom,
Minden ellenségtől légy meg óltalmazóm,
Minden veszedelmek után én megtartóm.
Hallgass meg oh Jésum! mikor fohászokodom,
Segélly meg oh Jésum! mikor tántorodom,
Erősíts oh Jésum! ha én fogatkozom,
'S-fogadgy hozzád Jésum! mikor én ki mulom.
Ird-bé sebeidet azonban véreddel
Szívemben, 's-úgy vezérelj te Szent Lelkoddal,
Ki Atyádtól 's-tőled származik, erővel
Bír és hatalommal véghetetlenséggel.
Azokban olvassam mind tsak szerelmedet
Érettem bünösért való sérelmidet
Hogy meg útalhassak kivüled szerelmet
Hogy érted viseljek fájdalmat serelmet.

Kereszt-fádon utolsó szód én Jésumom
Légyen ez életben utolsó szóllásom
Adgyad e' légyen én végső gondolatom:
Atyám Kezeidben Lelkemet ajánlom.
Oh Jésum! oh Jésum! vedd hozzád Lelkemet
Kéért Szent Atyáddal 's-Lelkoddal tégedet

Jésus! oh Uram Jésum, vegyed hozzád az én lelkemet! Kiért Szent Atyáddal, és Szent Lelkessel, mind örökké dicsérlek én-is tégedet, Amen.

Uo., 144–145.

*A tűznek kár nélkül meg-szűnése után való
Hálaadás*

Oh mindenható mennyei Ur Isten! Jól-lehet tüzrel méltán meg-büntethetnél minket, midőn mi a' te beszédedet nem hallgatjuk; a' mint hogy meg-is valljuk a' mi gonosz voltunkat, mellyért már régen tüzet botsáthattál volna reánk, és házainkat, helyűnket, és mindenűnket, még magunkat-is el-vesztvén, porrá és hamuvá tehetél volna; a' mint hogy most-is fenyegetél bennűnket, mindazon által tennen magadért kedveztél minékünk, és a' tüzet kegyelmesen el-fordítád rólunk, mellyért kegyelmesen el-fordítád rólunk, mellyért szívűnk szerint való hálákat adunk te szent Felségednek. Ebből látjuk, oh Ur Isten! hogy nem kívánod vesztűnket, hanem azt akarod hogy meg térjünk és éllyünk. Azért kérünk tégedet, magad segélj arra minket. Vigasztald pedig azokat-is a' te Szent Lelkessel, kiket mostan a' véletlen tüzrel meg-keserítettél, és Szent Fiadért az Ur Jésum Kristusért oltalmaz-meg mindnyájunkat a' pokolnak örökké való tűzétől. A' te őriző szent Angyaliddal jártass táborot mi környűlöttünk, és őriztess bennűnket az őrók idvességre, Amen.

Örökkén dicsérlek látván te színedet Ezentől meg halok idvözits engemet.

Uo., 457.

*Mikor a' tűz kár nélkül meg-szűnt, így mutasd
hála-adó voltodat*

Noha tüzrel bánthattad volna fejűnket, Midőn nem hallgattuk a' te beszédedet, A' mint hogy meg-is vallyuk roszt életűnket, Mellyért tüzrel el-ronthattál volna minket. Házainkra égést botsáthattál volna, Lakó helyűnket meg emészthetted volna, Mindenűnket te elégethetted volna, Porrá és hamuvá te tehetted volna. A' mint hogy mostan-is minket fenyegetél, Még-is te magadért minékünk kedveztél, Kár tévő tüzet rólunk el-térítettél, Mellyért hálát-adunk néked köszönettel.

Ebből látjuk, hogy nem kívánod vesztűnket, Hanem akarod megtérésűnk' 's-éltűnket, Azért édes Atyánk kérünk mi tégedet, Te magad kegyessen segély arra minket. Vigasztald azokat is te Szent Lelkessel, Kiket meg keserítettél e' nagy tüzrel, Kérünk a' Kristusért, minket örök tüzrel, Ne égess pokolban Istentelennel.

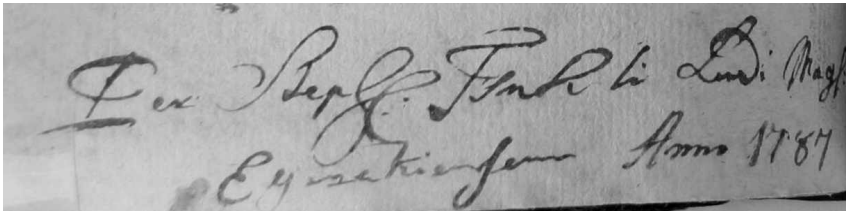
Amen.

Csukly István énekeskönyve

Az alábbiakban a szakirodalomban eddig nem említett énekeskönyvről lesz szó, amelynek példájával érzékeltetem, hogy hasonló források közé helyezve, hogyan értékelődnek fel a többnyire még egymással összefüggésbe nem hozott adatok. Már most előre bocsátom végkövetkeztetésemet: Az 1800 előttről ránk maradt nyomtatott és kéziratos források száma nem olyan nagy, hogy ne lehetne azokat áttekinteni, megadott szempontok szerinti számítógépes nyilvántartásba rendezni, továbbá egy kutatási központban (és számítógépen) másolatban hozzáférhetővé tenni. Mondandóm más 18. századi énekeskönyv ismertetésével is illusztrálható volna.

Csukly István 18. század végétől származó énekeskönyvét a székesfehérvári Püspöki Könyvtárban őrzik, a szabadbattyáni plébániáról került oda.¹ Restaurált, bőrkötéssel ellátott, nyolcadrét alakú, 272 lap terjedelmű, 284 ének szövegét tartalmazza. Mindössze egy énekhez található benne kotta, utólag behelyezett lapon. Itt-ott néhány lap beíratlan, hiányoznak belőle a lapszámolás szerinti 88–89, 225–231, 238–239 lapok, többlet 137/a–b, továbbá 171. lap után újra a 161. laptól van számozás.

Az énekeskönyvet Csukly István (bejegyzései szerint) 1787-ben egerági, 1802-ben zombai kántortanító másolta (p. 35, 97, 135, 191, 205, 273.).

Csak érdekességként: Csukly Mihály veszprémi karmester szerzeménye az *Ó örök fény napja* kezdetű népénekünk (1838–1840, Szent vagy, Uram, nr. 250).² A családnak ma is több zenész tagja él.

¹ Jelzete: Ms. 124.

² Kapossy György szerint (*Gyász Meseénekek*, 1876, 7.).

Vizsgálódásomban a kötethez (mai ismeretem szerint) legközelebb álló korabeli énekeskönyveket, a Szakcsi énekeskönyvet³ és Császár Ferenc énekeskönyvét vonom be.⁴ A Szakcsi énekeskönyvvel való rokonságot magyarázhatja a földrajzi közelség, időbeli egyezés és az azonos püspökség alá tartozás. (Egerág Baranya megyei, Zomba és Szakcs Tolna megyei település.) Császár Ferenc ugyanezen korból származó énekeskönyvéről annyi bizonyos, hogy dunántúli. Csukly István énekeskönyve más dunántúli énekeskönyvekkel is tartalmaz közös énekanyagot. Pl. a Vöcsey,⁵ Egervári,⁶ Öttevényi,⁷ Dóri,⁸ Zirci⁹ stb. énekeskönyvekkel. Csuklyal nagyjából azonos időben másolta énekeskönyvét Vass János,¹⁰ a szakirodalom szerint az Egerághoz közeli Baranya megyei Szentlőrincen, ezért feltételeztük, hogy a két énekeskönyvben sok az egyezés. Vass János énekeskönyve azonban nem a Baranya megyei, hanem a Vas megyei Szentlőrincen (a Gyöngyös vize mellett, ma Táplánfa része) keletkezett.

Egerágon és Zombán is Klimó György püspöksége idején épült barokk templom Sárlos Boldogasszony illetve Szent István király tiszteletére. Csukly István kántortanító az általa megismert, nyomtatásban még meg nem jelent énekeket másolta énekeskönyvébe, egy-egy közbehelyezett ének kivételével a megszokott sorrendben: Adventtől a halotti énekekig, különösen sok énekkel Nagyböjtre és az Oltáriszentségről.¹¹ A kor énekeskönyveiben már olvasható miseénekek hiányoznak belőle. A kötet végén *Tanítás* áll (266–272), amely szertartásrendi útmutató a kántor számára.

³ *Szakcsi énekeskönyv* (1788–1789), I–II. kötet, Attala (Somogy vm.) → Veszprém, Püspöki Könyvtár, Mikrofilm: MTAK A 268/II. (STOLL Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*; Bp., Balassi Kiadó, 2002², [továbbiakban: STOLL], nr. 380.)

⁴ *Császár Ferenc-énekeskönyv* (18. sz. 2. fele), OSZKK, Quart. Hung. 4198. (STOLL, nr. 1135.)

⁵ *Vöcsey János-énekeskönyv* (1752), Zirc, Apátsági Könyvtár, 119. (STOLL, nr. 244.)

⁶ *Egervári énekeskönyv* (19. sz. első fele), Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár, (STOLL, nr. 1138.)

⁷ *Öttevényi énekeskönyv* = *Paksi Márton György-énekeskönyv* (1760–1761), Győr, Xantus János Múzeum, (lappang), Mikrofilm: OSZK, FM 1/2203. (STOLL, nr. 261.)

⁸ *Dóri énekeskönyv* (1763–1774). Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 10a E 29/1. (STOLL, nr. 269.)

⁹ *Zirci énekeskönyv* (1751–1766): Zirc, Apátsági Könyvtár, 120. (STOLL, nr. 242.)

¹⁰ *Vass János énekeskönyv* (1797–1812.) OSZKK, Oct. Hung. 161. (STOLL, 434.)

¹¹ Az énekek incipitjei és alapadatai beépülnek egy összesített nyilvántartásba. Ennek szempontjairól ld. SZELESTEI N. László, *Katolikus népdalok a 17. század végén = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 175–179.

A következőkben az énekeskönyv egy-egy darabját vetem össze más forrásokból ismert korabeli népénekekkel.

Erdélyi Zsuzsanna 1999-ben a Vigiliában a szakkutatás számára ismeretlen énekeket közölt a Vépi énekeskönyvből¹² azzal a céllal, hogy: „hátha valaki találkozott már velük, s segít nekünk adatolnunk őket.”¹³ Közülük a *Távol légy virgína, mert Krisztus öletik*¹⁴ kezdetűt már Holl Béla regisztrálta a Szakcsi és Öttevényi énekeskönyvben (147. illetve 213.♩). A nagycsütörtöki éneket beírta kötetébe Csukly István is (122.). A strófaszám a Vépi énekeskönyvben 4, Csukly István énekeskönyvében 6, a Szakcsi énekeskönyvben 7, az Öttevényi énekeskönyvben 14. Nézzünk meg két változatot ezek közül!

Vépi énekeskönyv (105.)

Csukly István énekeskönyve (122.)

1. Távol légy virginya, mert Krisztus öleték,
Távol légy orgona, mert Bárány nyúzaték,
Ne légyen vigasság, Nap bésötítedik,
Nem köll bársony ruha, királ levítetik.

1. Távol légy hát virgína, mert Krisztus öletik,
Távol légy orgona, mert Bárány kínzatik,
Ne légyen vigasság, Nap bésötetedjék,
Cífra öltözettől minden nép megszűnjék.

2. Ó mely nagy változás, mely nagy méltatlanság,
Minimő pusztulás és nagy iszonyúság,
Isteni erősség örökin valóság,
Nagy kínozást szenved merő ártatlanság.

2. Egy ország királya ha meghal, bankódnak,
Mindenféle népek már szomorkodnak,
Teremtőnknek kínján illik, hogy sírjanak,
Jézusnak halálán hogy bankódjának.

3. Most ez világ széne szentén elváltozék,
Semmi jó rendforma benne nem tartatik,
Természetnek módja má felzavartatik,
Mert Istennek Fia szörnyen kínoztatik.

3. Mert ez világ széne szint elváltozik,
A Természet ere már fölzavarodik,
Zsidók álnoksága kinyilatkoztatik,
Papok hamissága magukon hagyatik.

4. Nézzed az keresztfán ő fölfeszéttetik,
Lándzsával oldala átolveretik,
Tövissel szent feje megkoronáztotik,
Gyöngye szép szent teste vérrel öntöztetik.

4. Nagy magas keresztre ártatlan szegzik,
Lándzsával oldala által veretik,
Szomjúhozván Urunk méreggel itatik,
Zsidóktól szent teste igen kínoztatik.

Amen.

¹² *Vépi énekeskönyv* (1731). Szombathely, Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár, Savariensia Hb. 1058. (STOLL, 1047.)

¹³ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Még mindig a népi kézíratosokról*, *Vigilia*, 1999/4, 296–313. I.h.: 302.

¹⁴ *Uo.*, 303.

5. Imádkozván Urunk szent lelkét kiadta,
Nap gyászba borula, a Föld megmozdula,
Sötétség nagy lévén három egész órán,
Istennek kiáltván a csudákat látták.

6. Jézus légy irgalmas nekünk bűnösöknek,
Legyen szent halálad jutalma lelkünknek,
Azért bűnös lelkek ide siessetek,
Mert ez az üdvösség, mindnyájan higgyétek.

Amen.

Az első strófa variáns, a további egyezések pedig legfeljebb közös forrás feltételezéséhez, vagy eltérő népnyelvi változatok meglétének bizonyításához elegendők. Sok hasonló szöveg tanulmányozása szükséges ahhoz, hogy énekeskönyveink kliséit alaposan megismerhessük, s a szövegalkotásról, szövegek létrejöttéről érdemlegeset tudjunk mondani.

*

2007-ben Ollé Viktória nagypénteki Jézus-siralom 20 strófás szövegét közölte egy 18. század második feléből származó énekeskönyvből.¹⁵ Az ének egyes strófái és motívumai előfordulnak Paksi Márton György öttevényi iskolamester énekeskönyvében, a *Jaj, szerelmes Fiam, mire jutottál* kezdetű Mária-siralomban. A közölt énekben a Narrátor szavai után csak a 8. strófában szólal meg Jézus, az Atyához fordulva. Csukly énekeskönyvének két kezdősora után, már az első strófában világossá válik, hogy Mária-siralom következik.

Az Ollé Viktória által közölt ének:

Ó szomorúsággal, bánattal teljes nap,
Minden napok között legszerencsétlenebb nap,
Sok keserűséggel, örömmel teljes nap
vigasztalás nélkül fölviradott ez nap.

A Csukly István által lejegyzett ének:

Ó szomorúsággal s bánattal teljes nap,
Minden napok között legszerencsétlenebb nap,
Melyen szent Fiamtól árvául maradtam,
Szívem örömétől melyen megfosztattam.

¹⁵ OLLÉ Viktória, *Dramatikus nagypénteki népének egy ismeretlen 18. századi kézíratos énekeskönyvből = Summa – Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 7), 233–237. Az ének lelőhelye: *Katolikus énekeskönyv* (18. sz. 2. fele), OSZKK, Oct. Hung. 1133, (STOLL 2002, nr. 466.), f. 9v.

A Narrátor által mondott strófákban fordulnak elő egyezések a Mária-siral-makkal, hisz a Jézus-siralmak évszázadok alatt csiszolódott szavainak frazeo-lógiai egységei általában mások, mint a Mária-siralmakéi. A Jézus-siralmak többségében a megszólított személyek: Atyaisten, Szűz Mária, esetleg rövi-debben a Jézus hét szavában szereplők. Ha Narrátor mond kísérő (bevezető, körítő vagy záró) strófákat, abban gyakoriak a Mária-siralmakra jellemző erő-telejes, panaszos hangú megszólítások. A Mária-siralmakban Mária Jézus mel-lett megszólítja az eget és földet, természeti elemeket és jelenségeket, termé-szetfölötti és evilági személyeket, megszemélyesítéssel bármilyen élő vagy élettelen lényt, tárgyat. E rövid bevezetés után nézzük az Csukly István éne-keskönyvének ezen Mária-siralmát.¹⁶

Ó szomorúsággal s bánattal teljes nap,
Minden napok között legszerencsétlenebb nap,
Melyen szent Fiamtól árvául maradtam,
Szívem örömétől melyen megfosztattam.

Sírjatok most velem, ó ti magos egek,
Mennyei seregek, velem könyvezzetek,
Mert ez nap Uratok zsidóktól kínztatik,
Rútul szaggattatik s halálra vitetik.

Ó egek szépsége, öltözzél homályba,
Nap, Hold és csillagok, szállj szomorúságba,
Mert ma Uratoknak tövis koronája
Dücsöült fejének szent veleit járja.

Sírjatok ma velem, ó ti magos hegyek,
Kősziklák gyomrában nagy sötétes vermek,
Azokban lakozó sok mérges állatok,
Iszonyú sárkányok, ma szomorkodjatok.

Sötét szigetekben lakó vad állatok
Ma szelídüljetek s velem bánkodjatok,
Éneklő madarak, ti is búsuljatok,
Szomorú nótátok az napon nyújtsátok.

Rettentő hegyek közt zúgó sok patakok,
Szívgyönyörködtető sok ékes források,
E szomorú napon szűnjön meg folyástok,
Mert ma kínoztatik édes Alkotótok.

¹⁶ Székesfehérvár, Püspöki Könyvtár, Ms. 124, p. 105.

Kiálts föl nagy szóval tengernek mélysége,
Iszonyú csudákkal megrakott mélsége,
Halván szent Fiamat ily keserűségben,
Bémerülvén lenni halálos ínségben.

Mezei violák, ékes Liliomok,
szépen illatozó kertbéli virágok,
Zöldellő olajfák alacson mirhák[?]
Gyászban öltözzetek halván fiam kínját.

Te Emberi Állat, ily nagy szenvedését
Mégváltódnak drága vére ki ontását
Buzgó szívvel szánjad, felöltözvén gyászban,
Hogy szent kínja által juss bé országába. Amen.

Az utolsó két strófa eltér a hagyományos formában hömpölygő képsoroktól, s a Mária-siralmak egyik jellegzetességére utal. Gyakran nincs befejezve a versfolyam, a litániás képek sora nem áll össze egésszé. Ugyanez a helyzet a Szakcsi énekeskönyv alábbi Mária-siralmával is (Nota: Stabat mater):¹⁷

Ó Jézus, drága szülöttem,
Kis korátul kit neveltem,
Kivel boldogul éltem,
Mast holtig árva lettem.

Hol vagy két szemem világa,
Jézus éltem vigassága,
Én szívem kívánsága,
Lelkemnek boldogsága

Jaj, megholtál szent reményem,
Mindenkor teljes edényem,
Attól homályos fényem,
Lelkemben bús reményem.

Megmondjátok, magos hegyek,
Szerelmes Fiamért meggyek,
Tűz, mélységes völgyek,
Egyetlenért mit tegyek.

Ha mind éppen reám szakadtok,
S minden vizek reám olvadtok,
Terhemre még sem lesztek,
Velem ha szomorkodtok.

¹⁷ Szakcsi énekeskönyv, (3. j.), f. 65.

Darabos, szomorú utak,
Kiken vér cseppei hulltak
Szerelmes Jézusomnak,
Mast feleljetek szómnak.

Menny, föld, egek, tenger vizek,
Szomorún mast rátok nézek,
Megalván Teremtőtök,
Mélytán érte törődtök.

Szívem is porrá törjétek,
Mert emberekben nagy vétek,
Hogy kacag[?], mast is éltek,
Jézus megalván értek.

Szívem Jézusért fölbontom,
Velem minden elementom
Kesereg már, úgy látom,
Volt is ily kívánatom.

Ti, keserves asszonynépek,
Keseregve lesztek épek,
Jézus után hogy léptek,
Örömet nyit az néktek.

Feltámodván koporsóból,
Szép Jézus halottaibul,
Kik véle keseregnek,
Véle is örvendeznek.

Természetesen van ellenpélda is. Javíthat a zárás kérdésén az, ha refrénnel el-
látott a vers. Néha refrén előtti képsorokat is ügyesen sikerül lezárni. Abból a
18. századi énekeskönyvből idézek most egy Mária-siralmat, amelyikből Ollé
Viktória a Jézus-siralmat közölte:

Nagy Péntekre való Ének. Nota Sz. Sz. Sz.¹⁸

Jaj, szerelmes Fiam, mit hallék felőled?
Az áruló Júdás eladott tégedet.
Jaj, ha igaz, meghalok éretted.
Ó jaj nékem, jaj nincs remétségem,
Mert megölték én egyetlen egzem.

¹⁸ OSZKK, Oct. Hung. 1133, f. 17.

Sírjatok hát velem, teremtett állatok,
Nap, Hold és csillagok, gyászba boruljatok,
Szent Fiam halálán velem bánkódjatok,
Ó jaj etc.

Ó Ádám fiai, siralmim nézzétek!
Hogy nem tudtok szánni, kinom mért nézitek?
Jézus szent halálán nem esik szivetek?
Ó jaj etc.

Sír Jézus halálán az hegy és minden völgy,
Megindul heléből íme az egész föld,
Kősziklák repednek, mindenek rémülnek...
Ó jaj etc.

Sirat a Nap és Hold, az egek, csillagok
Az egész világon, és minden állatok,
Teremtője kínját, szánja szent halálát...
Ó jaj etc.

Sírnak a nagy, fényes, ragyogó csillagok
Azért, mivel szenved teremtő szent Urok,
Vagyon bolyongások, nincs igazgatójok.
Ó jaj etc.

Mennyei szent Atyám, ne röjtsd el magadat!
Hogy nem szánod te is szerelmes fiadat?
Könnyebbíts Fiadon, kemény ostorodon!
Ó jaj etc.

*

Csukly István énekeskönyvében az 1800–1801. évfordulóról szól egy ének.¹⁹ A Szakcsi énekeskönyvben ugyanezen ének korábról datálódik: *1788-at szerencsésen éltük, 1789-et máj napon el értük.*²⁰ Az utóbbiban az 1832–1833. évfordulón e számokkal átírták a korábbiakat. Nem hiányoznak a háborús énekek sem. A *Fájlald Uram veszedelmét te keresztény népednek* kezdetű ének teljesen egyező 8 strófányi szöveggel található meg Csukly István énekeskönyvében és a Szakcsi énekeskönyvben. Csukly István énekeskönyvében előtte azt olvashatjuk, hogy „Az 1789dik esztendőben kezdődött török háború alkalmosságából készített hitatos enekjek az ellenség földén táborozó katolikus

¹⁹ p. 195.

²⁰ II. kötet, f. 85v.

szekely katonáknak”, a Szakcsi énekeskönyvben: „Az 1788 kezdődött Török háború ellen a Katholikus Székely Katonák éneke.” Szintén háború idején éneklendőnek másolták be e két énekeskönyvbe Amade László szép énekét, az *Édesanyja, Nagyasszonya az igaz magyaroknak* kezdetűt.²¹

*

Faludi Ferenc verseinek, strófaformáinak, jellegzetes sorainak több előfordulási adata, változata szerepel énekeskönyveinkben. A *Keresztények sírjatók* kezdetű vers máig használatos. 18. századi énekeskönyveinkben gyakori, 5–10 strófával szerepel, Faludi kézírataiban csak öttel. Az első strófa incipit-változatai: *Keresztények sírjatók / Mélyen szomorkodjatók – Szüzek ifjak sírjatók, / Velem szomorkodjatók*²² – *Minden szemek sírjatók / Lelkek szomorkodjatók*.²³ Szabó János énekeskönyvében²⁴ a *Jézus szívem szép szerelme* kezdetű vers pontosan megegyezik a Faludi kézírásában fennmaradt változattal. Nótajelzése: Dicsérd Sion Üdvözítőd.

Figyelemre méltó, hogy népénekeink közt gyakran előfordul a 10 szótagú sor (az ún. Faludi-tízes). Az *Istennek Szent Fia Üdvözítőnk* kezdősorú, Csukly István énekeskönyvében is megtalálható vers ismétlődő utolsó sora: Szerelmes Jézusom irgalmas vagy / Megváltó Krisztusom irgalmad nagy. Ezek a nagypénteken Úrmutatáskor énekelt, a Paksi énekeskönyvben és Császár Ferenc énekeskönyvében is megtalálható sorok szinte szó szerint azonosak Faludi Ferenc egyik versének kezdetével: *Szerelmes Jézusom, Irgalmad nagy. / Te minden bűnöshöz kegyelmes vagy*. Verstani szakirodalmunk egy része a *Forgandó szerencse* című Faludi vers tárgyalásakor e tízes sort érthetetlen módon rebellis hangulatúnak, rút hangzásúnak könyvelte el. Akadtak – különösen a rokokó korában – ilyen hangulatú sorok is ezen ritmussal, de Faludi verseinek (*Forgandó szerencse, Affectus ad Jesum*) sorai nem ilyenek, nem ilyenek népénekeink szövegei sem. Illyés András 81. fohászában így olvassuk: Tartsd meg hiveidet, édes Jézus, / hogy áldják nevedet, áldott Jézus. A példák a Faludi tízes sor Horváth János által megállapított 6 + 4-es osztását erősítik.²⁵

²¹ *Szakcsi énekeskönyv*, (3. j.), I. kötet, f. 90. – *Csukly István énekeskönyv*, p. 196.

²² *Wöcsey énekeskönyv* 130.

²³ *Dőri énekeskönyv* 132; *Egervári énekeskönyv* 120.

²⁴ *Szabó János-énekeskönyv* (1783), OSZK, Oct. Hung. 1364, (STOLL, nr. 354.), f. 74v.

²⁵ HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan*, Bp., 1951, 48–49.

Csukly István énekeskönyvének karácsonyi énekei között nem találunk átalakított énekeket. Hiányoznak a korban szokásos pastorellák, amelyek gyakran konkrét helyzetre alkalmaztak közismert énekeket. Néha úgy tűnik, mintha egy-egy betlehemes játék összefüggő része jelenne meg bennük, több karácsonyi énekünk átköltését is tartalmazva.²⁶

Gyakran mondjuk, hogy a népénekekben sok a panel, az évszázadok során rögzült szó- és mondatkapcsolat. Fel kell tennünk a kérdést, vajon egy sok népéneket ismerő, évtizedes gyakorlattal rendelkező kántor énekszerzőségére vannak-e példák? Egy-egy jól ismert dallamra tud-e szöveget írni e panelekből? Csukly István énekeskönyvébe egyszer az alábbi bejegyzést írta: „per Steph[anum] Tsukly Ludi Mag[istrum] Zombens[em] feci.” (p. 205.). Mit jelent egy ének esetében a feci, csináltam, szerzettem? Bizonyára olyan jellegű szövegalkotásról van itt szó, amely a gyakori paneleket (azonos vagy más dallamra) strófákba rendezi. Az ilyen jellegű szerzői tevékenységet jól elkülöníthetjük a kompilálástól, mert az „alkotó” ebben az esetben nem konkrét szövegekből, hanem közhelyszámba menő szó- és ritmikai egységekből építkezik.

²⁶ Például a gyakran idézett OSZKK, Oct. Hung. 1133, f. 66-tól.

Egyházi énekeskönyveink reformja 1800 körül

Sok változás történt 1800 körül egyházi felekezeteink énekeskönyveiben. Mivel a magyar irodalom fejlődéstörténeti koncepciójú történeti elbeszélése a korszak vallási irodalmát tárgyköréből kizárta, az énekek irodalmi értékeléséről csak elvétve olvashatunk.¹ Az egyházak közösségi (és gyakran a hívek egyéni) életében funkcióval rendelkező, állandó mondanivalójú énekeskönyvekben a különböző korszakokban keletkezett műveket együtt, egymás mellett, gyakran egymásra rétegezten találjuk. Az elvilágiasodás folyamata, különösen a racionalizmus terjedése szintén nyomot hagyott rajtuk.

Az énekeskönyvekben évszázadok hagyományaként zsolttárok, ókeresztény himnuszok és liturgikus énekek fordításai, közösségi és egyénibb hangú későbbi költemények rögzültek. A 17. század végére kialakult törzanyagot a 18. században eltérő mértékben, de mindegyik felekezet kiegészítette, aztán a vaskos kötetek kerültek forgalomba. A 18. század derekán többé-kevésbé állandó kiadványokkal számolhatunk: katolikusoknál a *Cantus catholicivel*² (Erdélyben a *Cantionale catholicummal*³), evangélikusoknál az *Új zengedező mennyei kar*al,⁴ reformátusoknál a debreceni „öreg” *Énekeskönyv*vel (1778) és előzményeivel.⁵ Protestánsoknál általánosan elterjedt volt Szenci Molnár Albert zsolttárfordításainak használata is. Az említett gyűjteményes kötetek (Szenci zsolttárfordítása-

¹ A téma irodalomból történt kizárását jól szemlélteti Kazinczy Ferenc véleménye, hogy Berzsenyi Dániel *Fohászkodása* „alatta van a tárgynak”. Lásd a 25. jegyzetet.

² Nagy példányszámú kiadása: *Cantus catholici ex editione Szeleptseniana. Régi és új deák, és magyar ájtatos egyházi énekek, és litániák. Mellyekkel a keresztyének esztendő által való templomi solennitásokban, processiókban és egyéb ájtatosságokban szoktak élni.* Most újonnan más több szép énekkel megszaportítottak, és a keresztyéneknek lelki épületekre és vigasztalásokra ki-botsáttattak, Nagyszombat, 1738.

³ KÁJONI János, *Cantionale catholicum, Régi, és új deák, és magyar ájtatos egyházi énekek, dicsüretök, solttárok, és lytaniák ...* Mostan pedig P. P. F. BALAS Agoston theologus által a fogyatkozásokból megjobbitatván, és némely deák, s magyar énekek kihagyattatván, újjak tétetennek helyekben, és Istennek dicsüretére, s a keresztyének lelki vigasztalására újonnan ki-bocsáttatott, Csíksomlyó, 1719.

⁴ *Új zengedező mennyei kar, az-az régi és újonnan szerzetett válogatott isteni énekeket és lelki dicsüreteket magában foglaló, szép rendbe vétetett graduál,* Frankfurt, [Sopron], 1743¹.

⁵ *Az Isten anyaszentegyházabeli közönséges isteni-tiszteletre rendeltetett énekes könyv, mellyben vagynak himnuszok, [...] régi istenes énekek.* Sok kiadása van, Debrecenben is gyakran kiadták.

inak kivételével) úgy jöttek létre, hogy már meglévő énekekből válogattak, figyelembe véve a kialakult énekgyakorlatot.⁶ A gyarapodás nagy része fordítás.

Egy-egy korban (például a barokkban) természetesen eltérő minőségű énekek keletkeztek. A nyomtatott kiadásokban is tarka a kép, ráadásul a kántorok kéziratos másolataiban, énekeskönyvekben egyes énekek tovább variálódtak, újabb szövegek jöttek létre. Az (esetleg bővített) új kiadásokat a közösség igénye indokolta, a gyakori szövegromlásokat általában az új kiadásokban javították. Mostani vizsgálódásomban arra figyelek, hogy 1800 körül milyen új énekekkel bővültek a felekezetek énekeskönyvei, megváltozott-e azok szerkezete, az új kiadásokból mely énekek maradtak ki, a meghagyottakban történt-e szövegromlások javításán túlnyúló átalakítás. Mivel a hivatalosan kiadott népénekeskönyvekben, gyülekezeti énekeskönyvekben eredetileg főleg liturgiához kapcsolódó közösségi énekek szerepeltek, tanulsággal szolgáltak a liturgia és az énekszövegek közötti összefüggések is.

A 18. századi új eszmerendszer, új alkotási módok megérintették az egyházi irodalom művelőit is. A század második felében papok, szerzetesek, gyülekezeti lelkészek, tanárok, kántorok és versszerzésben járatos egyéb világi személyek is akadtak, akik új stílusú és mondanivalójú énekekkel „jobbították” az énekeskönyveket. Az általános igyekezetről Sikos István győri lelkész így írt a *Keresztény új énekeskönyv* előszavában: „[...] mindenik felekezet egy szent tűztől elragadtatva kezdett köz- és magánáhitatosságra szánt könyveinek jobbításához s gyarapításához.”⁷ Az új mondanivaló (különösen az evangélikus egyházban) a német racionalista énekek elterjesztését jelentette. 1777-ben Kolozsvárott már a református énekeskönyvbe is sok új ének került érzelmes, barokk énekek helyére,⁸ katolikusok énekeit is befolyásolta a bécsi „divat”.

⁶ FEKETE Csaba, *Paralipomena avagy elvetett énekek = Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest–Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar–Szent István Társulat, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 2), 21–62.

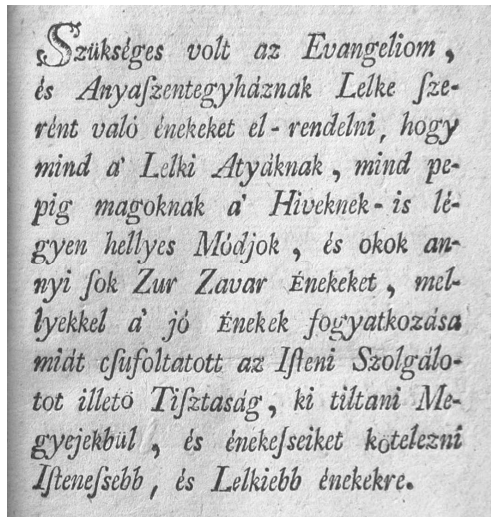
⁷ KISS János, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület énekeskönyvei, I/1*, Sopron–Tapolca, Gépirat, 1951.; Uő, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület énekeskönyvei, II/1, Énektörténet – Az 1805-ös és 1811-es énekeskönyvek anyaga*, Sopron–Tapolca, Gépirat, 1951–1952. A kötetek lelőhelye: Evangélikus Országos Könyvtár, 19848-I-1. és 19848-II-1. I. h.: I, 30.

⁸ *Közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekes könyv*, Kolozsvár, 1777¹.

A továbbiakban felekezetenként veszem számba az 1800 körüli időből ismert énekeskönyv-reformokat.⁹ Közös bennük, hogy felülről szervezettek és (a hívek igényeire különböző mértékben figyelve, a meghagyott régi énekek mellé vagy helyettük) új énekek bevezetését tűzték ki célul. Több esetben követhető, hogy az előjárók által kijelölt bizottságok döntései alapján hagytak meg, vagy távolítottak el korábbi énekeket. Új énekek létrehozását indokolhatta belső egyházi reform, nyugati eszmékhez alkalmazkodás, de gyakran előfordult az is, hogy régi énekek szövegein igazítottak, sőt átírták azokat. Közös vonás, hogy a megvalósításban jeles költők vettek részt.

* * *

Katolikusoknál a *Cantus catholici* és a *Cantionale catholicum* 18. századi kiadása, de különösen a kéziratok kiegészítései nem támogatták kellően a reformkatolicizmus törekvéseit. A megújulást szorgalmazók (például Muratorikövetők) igyekeztek a vallási élet központjába állítani a Szentírást és a szentmisét. Ennek érdekében a liturgia cselekményét követő énekszövegekre volt szükség. Kialakultak a szentmise cselekményét végig kísérő miseénekek és a perikopális olvasmányénekek. A 18. század közepétől gyakran jelentek meg ének-összeállítások imakönyvekben.

Szükséges volt az Evangéliom, és Anyaszentegyháznak Lelke szerint való énekeket elrendelni, hogy mind a' Lelki Atyáknak, mind pedig magoknak a' Híveknek is legyen helyes Műdjök, és okok annyi fok Zur Zavar Énekeket, melyekkel a' jó Énekek fogyatkozása miatt csufoltatott az Isteni Szolgálatot illető Tisztaság, ki tiltani Megyejebül, és énekejséiket kötelezni Istenesebb, és Lelkiebb énekekre.

Nagy Ignác székesfehérvári megyéspüspök énekeskönyv-reformjának eredményét Ányos Pál pálos szerzetes nevéhez köti a kutatás. 1785-ben (Ányos halála után) jelent meg az *Énekek könyve* című kötet, amelynek bevezető intéséből olvashatunk részletet a fenti fényképen.¹⁰

⁹ Nem foglalkoztam az unitáriusokkal. Kolozsvárott 2011ben elhangzott előadásom hozzászólásaiból ismerhettem meg, hogy az unitáriusoknál még 1827-ben is használtak „graduál”-okat.

¹⁰ *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a' Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatajára Székes Fejérvári Püspökségben, Pest, Landerer, 1785.*

A 99 éneket tartalmazó kötet felépítése: Isteni gondviselés – keresztény tudomány – reggeli énekek – a szentmisének részeire alkalmaztatott énekek – énekek innepekre (megfelelő helyre osztva a szentekről szóló énekekkel) – vasárnapi énekek (benne böjti énekek) – estvéli énekek – litániák (Szentháromságról, Oltáriszentségről, Jézus Nevéről Boldogasszonyról, Szentlélekről, Sz. István királyról, Mindenszentekről) – imádságok. Minden vasárnapra van perikopális olvasmányéneke, amely a vasárnapi evangéliumi szakasz verses homiletikai feldolgozása, epikus elbeszélő hangon. Az ünnepekre szóló énekek közé Ányos csak néhányat vett át régebbi gyűjteményekből (ilyenek pl. *Pange lingua*, *Vexilla regis*, *Stabat mater*, de ide sorolhatjuk az imádságok közt található *Te Deumot* is), ám e közismert énekeket is saját fordításában közölte.¹¹ Már Császár Elemér kiemelte, hogy Ányos énekeskönyvében változatos formájú, jó zenei hatású versek találhatók,¹² ugyanakkor nincsen benne kotta, sem nótajelzés. Az énekek jelentős részét átvette Szentmihályi Mihály énekeskönyve, aki nótajelzést is ad, gyakran áll azonban az énekek előtt a „Saját nótára” megjegyzés.

Az *Énekek könyve* püspöki megbízásra készült. Énekeskönyvként való használatáról nincsenek közvetlen adataink. Az olvasmányénekek nem váltak általánosan használtakká, bár Bozóki Mihály énekeskönyvében és Szentmihályi Mihály énekeskönyvének függelékében találkozhatunk ilyenekkel. Az *Ím arcunkra borulunk...* kezdetű miseének későbbi gyakori kiadások révén vált közismertté. Szentmihályi kötetén kívül kéziratos énekeskönyveinken (pl. Egervári énekeskönyv) találkozhatunk *Énekek könyvéből* származó, elterjedté vált népénekekkel.

Az egri egyházmegyében Eszterházy Károly püspök már 1775-ben körlevelet adott ki egy egyházmegyei énekeskönyv összeállításának ügyében. A nyomtatott anyag felhasználása mellett kérte a népi gyakorlatban élő énekek összegyűjtését is, dallamukkal együtt. A reform indokául említhetjük elsősorban az éneklésben tapasztalt nagy összevisszaságot, néhol a katolikus hittelt nem egyeztethető szövegek előfordulását. A szerkesztőbizottság vezetője Szentmihályi

¹¹ Vö. SZELESTEI N. László, *Himnuszfordítások Ányos Pál Énekek könyve című kötetéből = Eruditio, virtus et constantia – Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, I, szerk. IMRE Mihály stb., Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2011, 281–291; Uő, *Két 18. század-végi Te Deum = Bibliotheca et Universitas – Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 359–366.

¹² CSÁSZÁR Elemér, *Ányos Pál (1756–1784)*, Bp., 1912 (Magyar történeti életrajzok, 57), 215–219.

Mihály lett, irányításával készült el és jelent meg 1797–1798-ban az új énekeskönyv.¹³ A címlap és az előszó szerint Szentmihályi a kötetet „az híveknek lelki-javokra régi, és újabb könyvekből, különös írásokból, maga készített munkáiból-is” állította össze. A *Cantionale catholicum* 1719. évi kiadását már csak nehezen lehetett megszerezni, az „ékes versekkel készített” és főleg a Dunántúlon használt *Cantus catholici* hiányosságai, továbbá a kántorok hibás másolatai szintén sürgették a „bővebb énekes könyv” készítését. „Némelly régi énekek, a’ mint a’ könyvekben találatnak, változás nélkül a’ népnek kedve-szerént, meghagyattak; némellyek pedig papi társaim’ ítélete-szerént-is meg-hosszabbítottak, vagy rövidebb számba vétettek.” Tartalmi (hosszabbítás, rövidítés) és ritmikai javítások is akadnak a kiadványban. A szakirodalom szerint az összeállítók élő gyakorlatra támaszkodtak, a kötetben régebbi és új énekek egyensúlyban vannak. Hozzányúltak néhol az Ányos Páltól (*Énekek könyve*, 1785) átvett szövegekhez is, például *Kisasszony napján* vagy a *Boldog Asszony Fogantatása napján* éneklendőkhöz. Bár hangjegyek nélkül jelent meg a kötet, a kéziratban maradt dallamanyagból Rajeczky Benjamin megállapította, hogy nyomtatott forrásokban meglévő énekek esetében is a népi gyakorlatot vették figyelembe.¹⁴

Szintén tartalmaz régebbi, a 18. század népszerű énekeskönyveiből, a *Cantionale catholicumból* és a Szelepcsényi-féle *Cantus catholicusból* átvett énekeket Bozóki Mihály Vácott 1797-ben kiadott énekeskönyve. Szövegeinek több mint egyharmada régebbi, de már sok új divatú, késő barokk és bécsi klasszicista ének is található benne.¹⁵ A kötet címlapja szerint benne a régi énekek „más új énekekkel megbővítette találatnak”. Szentmihályinál még a függelékek közt szerepelnek zsoltárparafrázisok, Bozókinál csak a hét bűnbánati zsoltárt találjuk meg.¹⁶

Eszterházy püspök egyházmegyei énekeskönyv kiadását rendelte el, de időközben Bozóki Mihály szerette volna elérni, hogy énekeskönyvét és Szentmi-

¹³ SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv, [...] Eszterházy Károlynak [...] kegyelmes engedelmével az híveknek lelki-javokra régi, és újabb könyvekből, különös írásokból, maga készített munkáiból-is egybe szedte, gondos vigyázással írásban tette, s öt részre fel-osztotta*, Eger, 1797.

¹⁴ BÁRDOS Kornél, *Eger zenéje, 1687–1887*, Budapest, Akadémiai, 1987, 35–39.

¹⁵ *Katolikus kótás énekes könyv, melyben foglalatik az apostoli hit, reménység, és szeretet, három részekre felosztatva, és az egész esztendőre alkalmaztatva, a Tiszi, és a Szelepcsényi nevezetű énekes könyveinkből, a válogatott énekek ki-szedetve; s más új énekekkel meg-bővítette találatnak*, Vác, 1797.

¹⁶ HOLL Béla, *A magyar nyelvű zsoltárének katolikus hagyománya* = H. B., *Laus librorum – Válogatott tanulmányok*, Budapest, 2000 (METEM-Könyvek), 47–48.

hályiét összedolgozva, együtt jelentetik meg. Vácott azonban ragaszkodtak az önálló megjelentetéshez. Bozói kötete egy évvel Szentmihályi előtt, kottákkal látott napvilágot. Használatát Eszterházy püspök nem engedélyezte egyházmegyéjében, Szentmihályi kötetéhez azonban megszerezte a veszprémi és a kalocsai egyházi hatóság támogatását.¹⁷

* * *

A 18. századi evangélikus énekeskönyvek bő merítésben tartalmazzak még hazai protestáns hagyományú énekeket, sok bennük a német korál-fordítás és azok nyomán írt ének is. Az utóbbi csoport közös jellemzője a személyesség és az egyéni érzelmek előtérbe kerülése. A 18. század végén a hazai német (pozsonyi, soproni, győri) énekeskönyvekben, majd a 19. század elején jórészt azok fordításai alapján összeállított magyar nyelvű énekeskönyvekben a szubjektív vallási érzések kiküszöbölését, racionalista felfogás alapján megfogalmazott oktató szövegek tömeges megjelenését figyelhetjük meg. A racionalista-morális felfogásban írt énekszövegek esztétikai értékükkel csak ritkán vonják magukra figyelmünket.

Az evangélikus egyház vezetői – és az egyházi énekreform végrehajtására kijelölt személyek, a magyarországi német egyházak énekeskönyveit tekintették mintának, amelyben gyakoriak Christian Fürchtegott Gellert költeményei.¹⁸ A munkálatok már 1793-tól folytak. A készülődés elveiről, menetéről, az eredményről és a tiltakozásokról Kiss János kéziratosa művéből tájékozódhatunk.¹⁹ A gondos előkészületek során még közmegegyezésre törekedtek. A tervek szerint az új énekek „meg vizsgálás végett annak idejében Currentáltatni ’s Politicus Urainkkal is közöltetni fognak.”²⁰ Kezdetben egységes volt a lelkészi kar véleménye az új énekek bevezetéséről és a régiek javításáról. Az 1805-ben Po-

¹⁷ BÁRDOS, *Eger zenéje*, (14. j.), 38.

¹⁸ Sopronban használtak a német gyülekezetben új énekeskönyvet ([GAMAUF, Samuel], *Gesangbuch zum gottesdienstlichen Gebrauch für evangelische Gemeinden*, Preßburg, Weber, 1785), Pozsonyban 1788-tól ([Windisch, Karl Gottlieb], *Neues Gesang und Gebetbuch zum gottesdienstlichen Gebrauch der evangelischen Gemeinde in Pressburg*, Pressburg, Löwe, 1788), Győrött 1794-től.

¹⁹ Lásd a 7. sz. jegyzetet.

²⁰ KISS, *A Dunántúli*, (7. j.), II/I, 6.

zsonyban megjelent *Új énekes könyv*ben²¹ az énekek fele nem a 18. században szinte kizárólagosan használt *Új zengedező mennyei kar*ból származott.²² 1803-tól Kis János és néhány társa a régi énekek teljes elvetését sürgették. Kis a győriek felkérésére elkészítette az ún. *Nagy-győri énekeskönyvet*, amely 1811-ben jelent meg *Keresztény új énekeskönyv* (később: *Dunántúli énekeskönyv*) címmel. Az új stílusú, racionális-morális énekek szerepeltetéséről már 1795-ben döntöttek. („Novis item nonnullis energicis tamen et piis Cantilenis signanter Gellertianis hungarice vertendis...”)²³

A kötet átlátható szerkezetű, négy szakaszra osztott: 1. Idő szerint való énekek, 2. A hit-tudománynak nevezetesebb ágazatai (ehhez járul: az egyházi esztendő ünnepekorei, a szentségek, halotti énekek), 3. Az igaz kereszténység gyakorlásáról, 4. Különös esetekre való hálaadások és könyörgések.

A hagyomány mellőzése miatt különösen sok bírálat érte a kötetet. Már az *Új zengedező mennyei kar* személyes hangvételű énekei is távolodtak a biblikus-liturgikus hangtól, ám ott az élmények közvetítésében, a szövegek megfogalmazásában sok irodalmi értékkel találkozhatunk. Az 1811-es *Keresztény új énekeskönyv* (felülről a gyülekezetekre kényszerített) új verseiben gyakori a praktikus, általánosságban maradó vallásosság átélés nélküli, oktató-buzdító megfogalmazása. És mégis, éppen Kis János e témában írt vallásos verseit tanulmányozva találtunk közvetlen kapcsolatot elfogadottan belletrisztikai művel, Berzsenyi Dániel *Fobászkodásával*. Kazinczy Ferenc Berzsenyi verséről azt írta, hogy „messze alatta van a tárgynak”, Kis János verseinek kiadásából pedig kihagyta annak a nem énekeskönyv számára írott vallásos verseit.²⁴ Miként a *Fobászkodásban*, Kis János némely vallásos versében (melyek között akad a *Fobászkodással* párhuzamba állítható!) túllépett a kor divatos vallásos verseinek

²¹ *Új énekes könyv, mely a régi Gráduál szerint alkalmas igazításokkal és némely régi énekek helyett újakkal jobbitva készítettett...* Pozsony, Wéber, [1805]. [Kerületi énekeskönyv]

²² KISS, *A Dunántúli*, (7. j.), II/I, 10.

²³ Idézi KISS János, *A Dunántúli*, (7. j.), I/1, 7. – VÁRADY Imre, *Gellert hazánkban*, Bp., 1917 (Német philológiai dolgozatok, 20) c. művében az egyházi énekeskönyveket nem tárgyalja.

²⁴ KISS János, *Lelki áldozatok imádságokban és énekekben* (Sopron, 1812¹). Kazinczy kiadása: KIS János' *Versej*, kiadta KAZINCZY Ferencz, I–III, Pest, 1814–1815.

jellegettségén, a vallásos érzés áttörte a hideg ész szférájába emelt Istenfogalmat, a személy közvetlen Isten-kapcsolatba került.²⁵

* * *

A református gyülekezeti énekeskönyvek új és új kiadásai a 16. század vége óta fokozatosan bővülve őrizték a hazai hagyomány énekeit, a magyar gregorián örökségét, a szertartási himnuszokat, továbbá a psalmusokból vett isteni dicséreteket. Tartalmazta ezeket a debreceni „öreg” *Énekeskönyv* (1778) is. Tudatos, a racionalizmus szellemében végrehajtott változtatásra közmegegyezéssel, a Benedek Mihály által szervezett énekeskönyvreform megvalósításával került sor.²⁶ 1806-ban kelt a kötet előszava, 1808-ban jelent meg először, 1813-tól vált hivatalos énekeskönyvvé. (1920-ig maradt használatban.)

A régi énekek helyett újakat készítettek, ügyelve azoknak irodalmiságára, a meghagyottakat javították. Például Benedek Mihály egy elfogadott határozat értelmében, ha egyes számban álltak e közösségi éneklésre szánt versek, többes számba írta át azokat.²⁷ Az irodalmi minőségre ügyelésben a *Debreceni grammatikát* szerkesztő Benedek mellett ott állt Fazekas Mihály és Földi János. A beküldött új énekek válogatás alapján kerültek be a készülő kötetbe. Az énekeskönyv szerzői között szerepel Keresztési József, Lengyel József, Szentgyörgyi József, Pálóczi Horváth Ádám. Az *Előszó* szerint azokat, „akik poétai ajándékjaikról, mind egyéb e végre megkívántató tudományokban való jártasságokért esméretesek voltak, megszólították és új énekek szerzésére szorgalmaztatták”. „Ha az énekszerzés csak abban állana, hogy annak két vagy több sorai egyenlőképen végeződjenek, kitelnék ez a munka még az együgyű emberektől is: de az úgynevezett kádenciákon épülni szokott énekek, gyermeki, sovány és minden erő nélkül való szószaporításra mennek ki, ellenben a vallásra tartozó vagy szent dolgoknak oly eleven leírása és hathatós előadása, mely mind az értelmet gyö-

²⁵ Vö. SZELESTEI N. László, *Berzsenyi Dániel Fohászkodása és az evangélikus egyházi költészet = „...friss szellő eleven virágból...” – Versértelmezések Sárosi Lajos tiszteletére*, szerk. FINTA Gábor, Piliscsaba, PPKE BTK, 2010 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 9), 27–42. = *Életünk*, 2011/1, 51–63.

²⁶ *Közönséges isteni tiszteletre rendelt énekes könyv*, Debrecen, 1808¹.

²⁷ FEKETE, *Paralipomena*, (6. j.), 39.

nyörködtesse, mind a szívet indítsa és buzdítsa, tudományt, és nem mindennek adatott elméleti tehetséget kíván.”

A református gyülekezeti éneklést és verselést 1806-ban klasszicista törekvések jegyében formálta meg az új eszményekre tekintő énekeskönyv, kivette magából a hagyományt. A kötetbe nagy számmal kerültek be kortárs szerzők „száraz és költőietlen” versei, de irodalmilag jó megfogalmazások is.²⁸ Csomasz Tóth Kálmán szerint „A régi magyar énekek – néhány hírmondóul meghagyottat leszámítva – csaknem gyökeres kiirtásával megszakadt a református éneklés hagyományi folytonossága.”²⁹

* * *

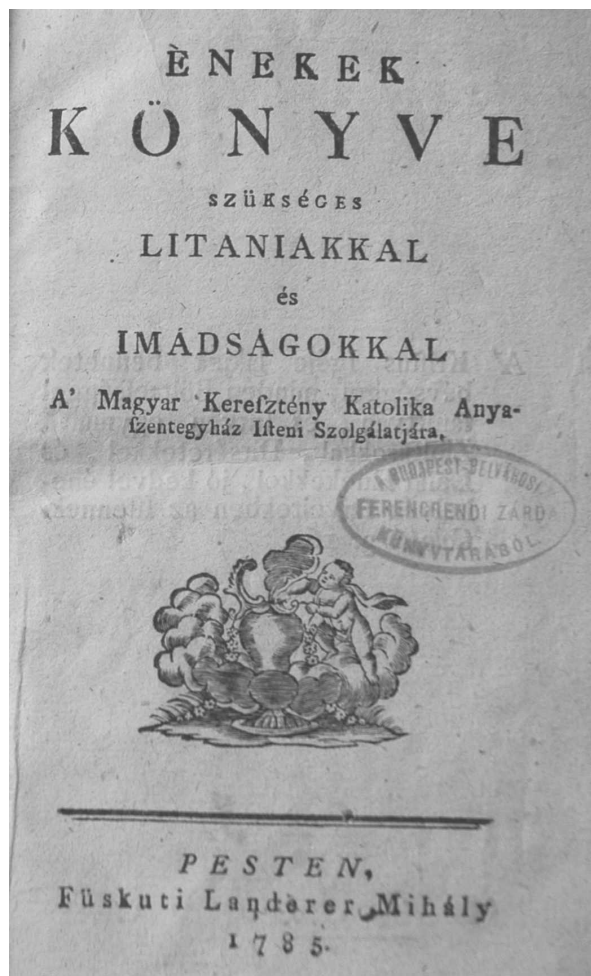
Összegezve: az evangélikus és református énekeskönyvek reformja felülről vezérelt, tudatosan megfogalmazott program eredménye volt. Az énekeskönyvek bevezetése kiterjedt valamennyi magyar nyelvű egyházkerületre. A hivatalos kezdeményezéseket széleskörű összefogás követte, abban a kor irodalmában jártas személyek kerültek döntési helyzetbe. Az eredmény: a „kötelezővé” tett énekeskönyvekben racionalista felfogású és divatos irodalmi irányzatokat követő énekek foglalták el a régebbi énekanyag jelentős részének helyét. Katolikusoknál nem beszélhetünk sem közös kezdeményezésről, sem „nem vallási” szempontok előtérbe kerüléséről. Az ismertetett egyházmegyei kezdeményezések közül Ányos Pál *Énekek könyve* című kötete püspöki felkérésre készült. Énekeskönyvként való használatát csak a székesfehérvári egyházmegyéből tudjuk kimutatni. Szentmihályi Mihályt is püspöke bízta meg, énekeskönyvében régi és új énekeket vegyesen találunk. Bozóki Mihály énekeskönyvében már többségben van az újabb kor énekanyaga, a német (osztrák) klasszicista versezetek, amelyek közt ritka a mélyebb teológiai tartalom és élmény. Szentmihályi Mihály és Bozóki Mihály énekeskönyvei megjelenésük után szélesebb körben elterjedtek.

A keresztény felekezetek énekeskönyveinek fentebb tárgyalt reformja abban a korban történt, amikor a vallási irodalom kiszorult a belletrisztika köréből. A

²⁸ Fekete Csaba több tanulmányát „az eddigtilt részben eltérő szempontú és megalapozottabb értékelés” jegyében írta.

²⁹ Csomasz Tóth, Kálmán, *A református gyülekezeti éneklés*, Bp., Református Egyház, 1950, 174.

reform hívei, ismervén a modern kor divatos, korszerű irányzatait, talán túlságosan ahhoz akartak alkalmazkodni. A reform során sok igazi bensőségességet és buzgóságot megfogalmazó éneket száműztek a használatból, s helyükre általában a természetfeletti élményeket nélkülöző, buzdító-oktató célzatú verseket helyeztek.

Ányos Pál, Énekek könyve

Az *Énekek könyve* és Ányos Pál

Ányos Pál korának tárgyalásakor régebbi irodalomtörténeteink különféle indokkal mellőztek irodalmi termékeket: mert azok nem magyar nyelvűek, alkalmi művek vagy vallásos témájúak. A latin nyelvű irodalom már részben visszakerült a történeti leírásokba. A vallásos irodalom egyházi státusú szerzői a 18. század utolsó harmadától elfogadták az irodalmi folyamat fejlődéselvű leírását, vallásos műveik kirekesztését. Például Kazinczy Ferenc tekintélyének engedve Kis János nem emelt szót költészetének ilyen irányú csonkítása ellen. Ellenpéldaként: Berzsenyi Dániel Kazinczy véleménye ellenére hagyta versei között a *Fobászkodást*.¹

Mostanában megszaporodtak a befogadás-történeti vizsgálódások. A vallásos irodalom tanulmányozásakor el kell gondolkodnunk azon, hogy egy részük igényes, művészi alkotásként, ún. magas irodalmi termékként jött létre, meghatározott céllal, s máig jelen van a használati szférában, s mint ilyen folyamatosan része az egymást követő korszakok irodalmi tudatának. Magyar nyelvű népekeink között például sok a középkori latin himnuszköltészet fordítása/származéka, s az anyanyelvű változatok (néha latin eredetijükkel párhuzamosan, új fordításokban is terjedve) évszázadok óta tömegek szellemi táplálékát jelentették/jelentik. Ide sorolhatjuk az *Énekek könyvének* néhány versét is.

A 18. század végén, 19. század elején kísérletek történtek mind a katolikus, mind a protestáns énekeskönyvek átalakítására, énekeiknek kicserélésére, protestánsoknál eredményesebben, katolikusoknál kevesebb sikerrel.² Ezen kísérletek között helyezhetjük el az *Énekek könyve*³ címmel 1785-ben megjelent kötetet.

A katolikus énekeskönyvek megújítása, megújítási szándéka a reformkatolicizmus részét képezi. Elsősorban olyan főpapok ösztönözték ezt, akik a római Collegium Germanicum et Hungaricum növendékei voltak.⁴ Közéjük tartozott

¹ Vö. SZELESTEI N. László, *Ábitati irodalom és irodalomtörténeti kánon = Hagomány, egység és korszerűség*. Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2009. november 10-i jubileumi konferenciájának előadásai, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, EKE, 2010, 31–38.

² *Egyházi énekeskönyveink reformja 1800 körül = Nyelv, lelkiség és regionalitás a középkor- és kora újkorban*, GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes stb., Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2013, 249–258.

³ *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székes Fejérvári Püspökségben*, Pest, Landerer, 1785.

⁴ A Collegium Germanicum et Hungaricumról: BITSKEY István, *Hungariából Rómába – A Collegium Germanicum Hungaricum és a barokk művelődés*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

a székesfehérvári egyházmegye első püspöke, Sélyei Nagy Ignác, aki 1754–1758 között tartózkodott Rómában. Hazatérte után az egy évtizeddel korábban szintén Rómában tanult (s 1762-ben veszprémi püspökké kinevezett) Koller Ignác kérésére magyarra fordította Lodovico Antonio Muratori 1747-ben megjelent *Della regolata divozione dei cristiani* című művét,⁵ ennek a szentmisére vonatkozó fejezeteit besorolta 1789-ben megjelent imakönyvébe is.⁶ A mű az 1750-es évek második felében latinul is megjelent magyarországiak számára.⁷ Ezt a latin kiadást Migazzi Kristóf bécsi érsek engedélyezte, ennek ellenére Mária Terézia jezsuita gyóntatója (mivel a császárnő egyik lányának is kezébe került a mű) a kötet terjeszthetőségéről Rómától kért véleményt. Az 1759-ben kelt válasz: Muratori csak a babonaságokat támadja, nézetei egyeznek a katolikus tanítással.⁸

Mit tartalmazott eme sokat támadott Muratori-mű, amely oly heves ellenállást váltott ki, hogy pápai vizsgálatnak kellett tisztáznia a szerzőt? A liturgiába beférkőzött hamis és káros áhítatgyakorlatok ellen lépett fel. Hangsúlyozta, hogy a keresztény ember életében a Szentírás és a szentmise központi helyet kell, hogy elfoglaljon. A közérthetőség kedvéért a szentmise állandó részeit nemzeti nyelvre fordította. A babonaságok, a szentek túlzó tisztelete ellen érvelt. A reformtörekvések eredményeként Európa-szerte liturgia-közeli énekek keletkeztek, kialakultak a szentmise cselekményét végigkövető miseénekek és az ún. perikopális olvasmányénekek. Az utóbbiak többsége kántori előadásra készült, nem népénekek.

⁵ *Lamindus Britaniusnak, vagy Muratorius Lajos Antalnak ... a keresztény embernek valóságos ábitatosságáról költ munkája*, Eger, Bauer, 1763. A mű első kiadása megtalálható Nagy Ignác könyveinek 1790. évi jegyzékében: *Della regolata divozione de Cristiani*, Venezia, 1748. (Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, Nr. 5893: 8r, nr. 96.)

⁶ *A' kereszténynek ájitatossága, és hitbéli tánusága, melyben rövideden meg-magyaráztatik minden, a' mi az idvességre szükséges*, Posonyban, Fűskúti Landerer Mihály betűivel, 1789, 21–105. Muratori művének 14–19. fejezetei.

⁷ *De recta hominis christiani devotione opus ... Lamindi Pritanii seu ... Ludovici Antonii MURATORII, ... nunc primum ex Italico sermone in Latinum opera Bernardi Lamae conversum*, Viennae Austriae, [sine anno], ex typ. Kaliwodiano.

⁸ HOLL Béla, *Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell'Illuminismo = Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo – Rapporti Italo-Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese* a cura di Béla KÖPECZI, Péter SÁRKÖZY, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 221. A latin kiadásról: SZELESTEI N. László, *Klímó György püspök, Lodovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztője = Klímó György püspök és kora – Egyház, művelődés, kultúra a 18. században*, szerk. POHÁNKA Éva, SZILÁGYI Mariann, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2011 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 9), 70–85.

Bécsben már az 1770-es években sor került a hagyományos énekeskönyvek felülvizsgálására. Új énekeskönyv⁹ és ifjúság számára készített kateketikai énekeskönyv¹⁰ jelent meg. Az exjezsuita Michael Denis nevének feltüntetése nélkül adott ki új szellemű énekeskönyvet.¹¹ A megújulást tükrözi Franz Kohlbrenner délnémet területen népszerűvé vált, gyakran napvilágott látott énekeskönyve is, benne szintén megtaláljuk a szentmisét végigkísérő éneket.¹² Az egyházi énekköltészet racionalista irányba való elmozdulásában kimutatható a protestáns Christian Fürchtegott Gellert hatása, akinek *Geistliche Oden und Lieder*¹³ című kötetének versei érezhető hatást gyakoroltak evangélikus, sőt katolikus német nyelvű énekeskönyvekre is. Gellert elismertségét jelzi, hogy az említett jezsuita, Michael Denis ódát írt halálára.¹⁴

A reformkatolicizmus megújulási folyamatában helyezhetjük el a Mária Terézia által létrehozott székesfehérvári egyházmegye első püspökének, Nagy Ignácnak a tevékenységét. Egy 1780-ban kiadott társulati imakönyvbe¹⁵ még régi énekekből válogatott.¹⁶ 1783-tól tudjuk nyomon követni új énekeskönyv összeállítására irányuló törekvését.¹⁷ Október 23-án kelt körlevelében a szentmise részeihez jól illeszkedő miseénekének magyar és német nyelvű, kottával és

⁹ *Katholisches Gesangbuch, auf allerhöchsten Befehl Ihren k. k. ap. Majestät Maria Theresia zum Druck befördert, Wien, [1774].*

¹⁰ *Verbesserte, catechetische Gesänge, welche nun nach der Ordnung und dem Inhalte des für die k. k. Staaten vorgeschriebenen Katechismus sind abgeändert worden. Nebst einem Anbange von Liedern zu der heiligen Messe und Segen. Wien, 1778.*

¹¹ *Geistliche Lieder zum Gebrauche der hohen Metropolitankirche bey St. Stephan in Wien und des ganzen Wienerischen Erzbistums, Wien, 1774.*

¹² Franz Seraph von KOHLBRENNER, *Der heilige Gesang zum Gottesdienste in der römisch-katholischen Kirche, Landshut, 1777¹.*

¹³ Leipzig, 1757¹.

¹⁴ DENIS, Michael, *Auf Gellerts Tod, gesungen im Winter 1769, Wien, Trattner, 1770.*

¹⁵ *Az Oltárszentséget szüntelen imádó Ajátatos Társaság a Székesfehérvári Püspökségben, Pest, Royer, 1780.*

¹⁶ A kötetben szereplő énekek szerzői: Hajnal Mátyás, Rimay János, Nyéki Vörös Mátyás és Filiczky János.

¹⁷ A székesfehérvári püspökség protocullumának adatait idézi BÁRDOS Kornél, *Székesfehérvár zenéje, 1688–1892, Bp., Akadémiai Kiadó, 1993, 54.* Szintén a protocullum alapján említi Sélyei püspök ima- és énekeskönyv kiadására irányuló tevékenységét NÉMETH László, *Sélyei Nagy Ignác, 1777–1789 = A Székesfehérvári Egyházmegye jubileumi névtára, Székesfehérvár, 1777, 74; Uő, A székesfehérvári egyházmegye kialakulása (1688–1777) és első püspöke, Sélyei Nagy Ignác (1777–1789), Székesfehérvár évszázadai, 4, Székesfehérvár, 1979, 82.*

kotta nélküli szétküldéséről olvashatunk.¹⁸ (Az *Ím arcunkra borulunk/Wir werfen uns darnieder* kezdetű miseénekről van szó, amely bekerült az *Énekek könyvébe*.¹⁹ (A német változathoz a fentebb említett bécsi énekeskönyvekben a szövegeket követően jelentek meg a sorszámmal ellátott kottamelléletek.)²⁰ 1784-ben a törökbálinti plébánosnak a püspök horvát nyelvű nyomtatott változatot küldött.²¹ Az ének latin változatai²² gyakoriak magyarországi nyomtatványokban is, az első magyar nyelvű változatot ma az *Énekek könyvéből* (1785) ismerjük. De már ezt megelőzően terjesztették, hiszen azt a püspöki körlevélhez csatoltan megkapták az egyházmegye plébánosai már 1783 őszén. Az kizárható, hogy a

¹⁸ Bárdos Kornél művében (17. jegyzetben *i. m.*), és gyakran másutt is a szentmisét végigkísérő ének többes számban szerepel. Ennek az az oka, hogy a szentmise egyes részein énekelt, elkülönített részleteket külön éneknek számítják. Az idézett (*Acta Episcopatus Albaregalensis, 4, 1783–1786*, p. 170.) szövege: „...ejusmodi Cantilenae exemplaria Ungarica et Germanica lingua sufficienti numero vobis submittimus, quae cum ad singularum Missae partium Mysteria alludat, aptissima censetur, quae communi plebis modulatione cunctorum animos ad tanti Sacrificii Venerationem pie et devote commoveant.” *Uo.*, p. 171: Pro qualibet Parochia vobis submittimus duo exemplaria Cantionum, unum cum Nottis, alterum sine Nottis: ex quibus singulis Vestrum quotnam exemplaria habere velit, Cancellariae nostrae significet, ubi juxta isthic adnexum precium desideratas canciones accipere poterit. In compactura unum exemplar a d. 4. Sine compactura unum exemplar a d. 2. [Megjegyzés:] His circularibus adnexa fuerunt Exemplaria Hungaricarum et Germanicarum, et quidem pro qualibet Parochia unum exemplar. [A körlevél előtti regesztában:] Submittuntur Exemplaria Cantilenae, quam solam sub Cantatis Sacris canere licitum erit.

¹⁹ A korabeli német énekeskönyvekben és magyarországi kiadványokban az 1780-as években már több miseének is szerepel. Pl. a következő jegyzet énekeskönyveiben, vagy: *Gesänge bey der heiligen Messe...* Schemnitz, mit Sulzerischen Schriften, 1788.

²⁰ Német nyelvű szövegváltozatok (Introitusra szóló) incipitjei és dallamtáblái: *Wir werfen uns darnieder – Vor deinem Throne werfen wir...* *Katholisches Gesangbuch*, 1774. (9. j.), S. 23., nr. 28., Melodie Nr. 1.; S. 25., nr. 32., Melodie Nr. 26. – *Verbesserte, katechetische Gesänge*, 1778. (10. j.), S. 31., nr. 14. Melodie Nr. 1.; S. 34., nr. 16., Melodie Nr. 14.

²¹ *Acta Episcopatus Albaregalensis, 4, 1783–1786, 242. Literae Rev. Domino Crysostomo Munier Parocho Török Balintbiensi, quibus Cantilenae, cujus exemplaria Idiomatico Hungarico et Germanico Typis excusae jam ante circulariter submitti feceram eo fine, ut diebus Dominicis et Festis sub Cantato Sacro communi plebis modulatione canatur, in Illyricum quoque Idioma transpositae, ac pro commodiori populi devotione Typis vulgatae exemplaria pro Parochianorum suorum usibus deservitura hinc submitto. Illyrico Idiomatico Typis excusae, pro usu Parochianorum Török Balintbensium transmittantur.*

²² A latin változatok (Introitus-ra szóló) incipitjei, amelyek nem mindig egyeznek strófaszámban, sőt a szentmiseének néha több, másutt kevesebb részét kísérik: *Coram Te prosternimur – Proster-nimur credentes – Prostrati ante thronum – Prostrati adoramus...* A miseének egymásól eltérő változatainak összehasonlítása elvégzendő feladat. Bizonyára eltérő forrásból fordított Verseghy Ferenc, amikor 1821-ben *Hozzád nagy Isten! járulunk...* kezdősorú átdolgozását létrehozta. A változatok egy részének összevetése: TIMÁR Kálmán, *Verseghy vagy Anyos miseéneke?*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1940, 391–392.

Nagy Ignác által támogatott *Énekek könyvében* nem a szétküldött, már egyházmegyéjében gyakoroltatott változat jelent meg. Mivel a korabeli adatok is amellett szólnak, hogy Ányos Pál fordításáról van szó, Ányos 1782 őszi Székesfehérvárra kerülése után megkaphatta a megbízást a püspöktől énekeskönyv készítésére. Az *Ím arcunkra borulunk* kezdetű miseének magyar változata 1785-ben, imakönyv mellékleteként, Győrött is megjelent,²³ később külön forgalmazták Győrött,²⁴ Pesten²⁵ és másutt. Természetesen bekerült Nagy Ignác 1789-ben kiadott imakönyvének²⁶ énekei közé is.

Az egyházmegyei énekeskönyvként közreadott *Énekek könyve* bevezető intésében indoklást olvashatunk az új énekeskönyv létrejöttéhez. „... a jó énekek fogycokozása miatt csúfoltatott az isteni szolgálatot illető tisztaság”, ezért „szükséges volt az Evangéliom, és Anyaszentegyháznak lelke szerént való énekeket elrendelni”, s ezzel a „zur zavar énekek” helyére „istenesebb és lelkiebb” énekeket adni.”

A kötetben közölt 99 ének rendje könnyen áttekinthető. Isteni gondviselés – keresztény tudomány – reggeli énekek – a szentmiseének részeire alkalmaztatott énekek – énekek innepekre (megfelelő helyre osztva szentekről szóló énekekkel) – vasárnapi énekek (benne böjti énekek) – estvéli énekek – litániák (Szentháromságról, Oltáriszentségről, Jézus Nevéről, Boldogasszonyról, Szentlélekről, Szent István királyról, Mindenszentekről) – imádságok. A perikopális olvasmányénekek, az evangéliumi szakaszok elbeszélő hangú, verses homiletikai feldolgozásai a vasárnapok sorrendjében állnak. Az ünnepekre szóló énekek

²³ *Hatodik Pius római pápától ki-adattatott Imádságos könyvetske...* Ezekhez ragasztatik ama' nem régen ki-nyomtattott új Ének, melly a' Szent Misének minden részeihez alkalmaztatott. Magyarra fordittatott a' tihanyi klastromban. Találtatik Miller Jakab maradékinál. Győr, Streibig, 1785. – Az imakönyv 1784. évi kiadásában (Buda, Királyi Akadémiának betűivel) még nincs benne az ének. A miseének strófászerkezetét az újabb szakirodalom Kölcsey Ferenc *Hymnus*-ának egyházi metrum-előzményei között említi. ADAMIK Tamás, *Kölcsey: Hymnus – Korok és értelmezések*, Magyartanítás, 2011/1, 8.

²⁴ *A' szentmiseének minden részeibez alkalmaztatott ének*, Győrben, Streibig József betűivel, [é. n.].

²⁵ *A' szent misének minden részeibez alkalmaztatott énekek*, Pozsony, Wéber Simon Péter, 1786. (A forgalmazó a pozsonyi Doll János könyvtár. A cím többes száma ellenére ebben a kötetben is csak az *Ím arcunkra borulunk* kezdetű miseének *Énekek könyvéből* ismert változata szerepel.) Weber az ének német változatát is közzétette: *Gesangbüchl zur heiligen Messe und Predigt*, Preßburg, 1786.

²⁶ *A' kereszténynek ájtatossága*, (6. j.), 106–111.

között új fordításban találunk meg néhány régebbi gyűjteményekben is szereplő éneket (*Pange lingua, Vexilla regis, Stabat mater, Te Deum*).²⁷

Már Császár Elemér kiemelte, hogy az énekeskönyvben változatos formájú, jó zenei hatású versek találhatóak,²⁸ de nem tartalmaz sem kottát, sem nótajelzést. Az énekek jelentős részét átvette Szentmihályi Mihály, aki *Egyházi énekeskönyvében* (Eger, 1797–1798) ad nótajelzést, gyakran áll azonban az énekek előtt a „Saját nótára” megjegyzés. (Az átvett énekek szövegét néhol, és ez népelemek kiadásakor nem tekinthető kivételnek, megváltoztatták.) Hasonló módon kerültek át énekek a kéziratos *Egervári énekeskönyvbe*.²⁹ Az *Énekek könyvéből* példányt küldött Nagy Ignác püspök egyházmegyéje plébániáinak, továbbá 200 példányt szétosztásra buzgóbb híveknek és iskolásoknak.³⁰ Az énekek egy részét a püspök 1789-ben újra kiadta.³¹ Egy máig élő Szent László-éneket (*Zengd*

²⁷ Vö. SZELESTEI N. László, *Himnuszfordítások Anyos Pál Énekek könyve című kötetéből = Eruditio, virtus et constantia – Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, I*, szerk. IMRE Mihály stb., Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2011, 281–291; Uő, *Két 18. század-végi Te Deum = Bibliotheca et Universitas – Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 359–366. (A két tanulmányt lásd e kötetben is.)

²⁸ CSÁSZÁR Elemér, *Anyos Pál (1756–1784)*, Bp., 1912 (Magyar történeti életrajzok, 57), 215–219.

²⁹ *Egervári énekeskönyv*, 18. század második fele, Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár. (Mikrofilm: OSZK FM₁/2193.)

³⁰ *Protocollum Actorum Episcopatus Albaregalensis, 1783–1786*. 5901. Nr. 4. p. 373. (1785. okt. 14.) [Megjegyzés:] His Circularibus adnexa sunt Exemplaria Cantilenae Hungaricae, pro qualibet Ecclesia, in qua populus Hungaricus convenit, unum exemplar, praeterea pro singulis Districtibus, et quidem pro Alba Regalensi 42, pro Csákváriensi 49, Bicskensi 11, Váálensi 19, Adonyensi 53, Insulano 5, Superiori Budensi 15, Inferiori Budensi 6, universim 200 exemplaria inter fideles distribuenda submissa sunt.

³¹ *A' kereszténynek újatossága...* (6. j.) – Sélyei Nagy Ignác püspök egyházszerző tevékenységéről és ennek szolgálatában kiadott műveiről más alkalommal részletesebben szólok. 1780-ban az Oltárszentség Társulat tagjainak közzétett imakönyvben található fentebb említett énekválogatását 1789-ben az *Énekek könyvének* énekeivel frissítette. Az újra közölt énekek:

	<i>Énekek könyve</i> , 1785	<i>A kereszténynek újatossága</i> , 1789
Reggeli ének	30	18
Ím arcunkra borulunk	37	106
Estvéli ének	211	237
Ének Nagypénteken	129	250
Ének a Szentlélekről	148	304
Karácsony napján	82	339
Újlesztendő napján	46	340
Áldozócsütörtökön	127	343

Magyar Nemzetünk / Szent László szentségét) több kéziratos énekeskönyv tartalmazza, Szentmihályi Mihály is átvette.³² A *Nyugodj Kisdéd csendességben...* kezdetű karácsonyi éneket Szili Ernő a 21. század elején népi gyűjtésből adta ki.³³

Az olvasmányénekek nem váltak általánosan használtakká, bár hasonló funkcióban eltérő szövegű változatok másutt is előfordulnak. Például Bozóki Mihály énekeskönyvében (*Katolikus kar-béli kótás énekes könyv*, Vác, 1797) és Szentmihályi Mihály énekeskönyvének függelékében. A kötet miseéneke (*Ím arcunkra borulunk...*) későbbi gyakori kiadások révén közismertté vált, azt a német nyelvű korabeli énekeskönyvek is tartalmazzák.

De vajon hogyan keletkeztek az *Énekek könyvének* evangéliumi perikopákat didaktikus versben megszólaltató énekei? Erről a püspök az alábbi, a szakirodalomban félreértett sorai tájékoztatnak: „... pro singulis dominicis, Festis item quae peculiariora sunt Patriae ex illius diei Evangelii doctrina Cantiones colligemus easque in Hungaricum Rythmum optimorum quorumque Lyricorum poetarum sensu et iudicio transpositas Hungaricae Ecclesiae servitio devoveremus.”³⁴ (A vasárnapok és Magyarországon kedveltebb ünnepnapok evangéliumi tanításáról szóló énekeket összegyűjtjük és azokat a legjobb költők véleménye és megítélése szerint ritmikailag javítva ajánljuk a magyar egyház szolgálatára.) Az idézetből az tűnik ki, hogy Nagy Ignác püspök a különféle helyekről összegyűjtött énekeket tervezte jó ritmusú magyar változatokká alakíttatni (fordíttatni) kiváló költőkkel. Ezt az egyetlen konkrét adatot sikerült fellelnünk arra nézve, hogy jónévű költők közreműködésével számolt Sélyei Nagy Ignác. A korabeli adatokkal alátámasztható hagyomány szerint az *Énekek könyve* összeállítója Ányos Pál pálos szerzetes volt.

Szentháromság napján	152	347
Nagyboldogasszony napján	69	348
A megholt híveknek emlékezete	76	349
Az Egyház napján	164	350
Lelki dicséret, I–II.	15	351
Te Deum	282	369

³² Az *Énekek könyve* egyéb énekei is elterjedhettek, különösen akkor, ha Szentmihályi Mihály népszerű énekeskönyvébe bekerültek.

³³ *Az egyházi év népénekei*, szerk. SZILI Ernő, Nova, 2010, nr. 45. (Csak három strófával.)

³⁴ *Protocollum* (30. jegyzetben *i. m.*), p. 373.

Ányos Pál verseinek az utóbbi évtizedben három kiadása is készült.³⁵ Az *Énekek könyve* első darabja, az *Isteni gondviselés* minden kiadásban szerepel. Batsányi János kiadásában³⁶ e vershez az alábbi jegyzetet írta: „Úgy látszik, hogy ez a darab más idegen nyelvből (és, ha nem csalatkozom, németből) van szabadon fordítva...” A *Boldogságos Szűz Máriához* és a *Boldog Lőrinc emlékére írt Ájtatos ének*, mint vitathatatlanul Ányos művei, szintén bekerültek versei közé. Az utóbbi két hazafias/vallásos ének az *Énekek könyvében* nem szerepel, azok Ányos saját mondandójának hordozói. Abafi Lajos két további éneket sorolt Ányos versei közé az *Énekek könyvéből*: a *Karácson napját* és a *Kisasszony napját*.³⁷ Császár Elemér feltételezte, hogy „az új énekek nagyobb részét maga Ányos szerezte,”³⁸ a szakirodalom azonban máig nem tudta eldönteni minden kétséget kizáróan az énekek szerzőségét.

Ányos Pál művei között sorolja fel az *Énekek könyvét* a kortárs Horányi Elek *Nova memoria*-jában.³⁹ Pálóczi Horváth Ádám az *Igaz barát* című versében említi Ányos énekszerző tevékenységét:

Addig is versíró kezed munkájában
Mutasd meg, hogy pap vagy az Isten' házában,
S adj a Szentegháznak éneklő szájában
Verseket; kiket írsz, 's írtál mostanában.⁴⁰

³⁵ Megbízható kiadás: „Hígy, remélj, szeress!” – *Ányos Pál versei, szépprózai írásai és levelei*, s. a. r., jegyz. JANKOVICS József, SCHILLER Erzsébet, utószó JANKOVICS József, Veszprém, Művészetek Háza, [2008] (Vár ucca műhely könyvek). – *Ányos Pál összes költeménye*, elektronikus kiadás, Bp., Arcanum Adatbázis Kft., 1998; Szentendre, Mercator Elektronikus Könyvkiadó, 2006; [Bp.], 2009, Fapadoskönyv.hu (papíron is). Az utóbbi két kiadás nagyon sok problémát vet fel.

³⁶ ÁNYOS PÁL *Munkái*, kiad. BATSÁNYI János, Béts, 1798.

³⁷ „Felveendőnek tartottam végre a „Karácson napján” és „Kisasszony napján” című két énekét, melyek egyikét Toldy Ferenc (Irodalomtörténeti Olvasókönyv I. köt.), másikat pedig Szvorényi József (Irodalmi szemelvények II. köt.) közölték a székesfehérvári énekeskönyvből.” *Ányos Pál költeményei*, bőv. kiadás, kiad. ABAFI Lajos, Bp., Aigner Lajos, [1875], 4. (A kiadás előszavából.)

³⁸ ÁNYOS PÁL *Verséi*, bev., kiad. CSÁSZÁR Elemér, Bp., 1907 (Régi magyar könyvtár, 23), 14.

³⁹ HORÁNYI, Alexius, *Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, I, Pestini, 1795, 173: (1785) Odas sacras ad maius pietatis incrementum publici iuris fecit Ignatius Nagy Alba-Regalensis Praesul XIII. Novembris Anno 1789 e vivorum numero ereptus. Audimus haec omnia ex amicorum litteris cum plurimis adhuc in manuscripto delitescentibus praelo subiicienda publicam hominum lucem subitura. Faxint Superi, ut populares voti compotes fiant.

⁴⁰ Idézi: CSÁSZÁR, *Ányos Pál*, (28. j.), 207.

Batsányi János Ányos verseinek kiadásakor az *Isteni gondviselés* című filozofikus versnél azt mondja az *Énekek könyvéről*, hogy „Kinyomtattatott... a Székes-Fejérvári püspöki megyének Énekes könyvében, melyet nagyobb részint Ányosnak tulajdonítanak...” Batsányi bizonyára a kor gyakorlatát követve mellőzte a „csak” vallásos verseket (mint pl. Kazinczy Ferenc Kis János hasonló verseit).

A kutatók véleménye (leggyakrabban Császár Elemérre támaszkodva), hogy Ányost pap-költő barátai (Verseghy Ferenc, Virág Benedek, Kreskay Imre) segíthették az *Énekek könyve* összeállításában. Ehhez azonban a hivatkozott Császár Elemérnek mindössze egyetlen érvet sikerült találnia, az *Ím arcunkra borulunk...* kezdetű népeének szövegének Verseghynél való előfordulását. Az Ányossal sokat foglalkozó, s verseit kiadó Császár kilenc versről beszél, részekre bontva a miseéneket. Ányos mellett csak ezen ének szerzőjeként/fordító-átdolgozójaként merül fel más személy, Verseghy Ferenc neve.⁴¹ A bizonyítékok azonban nem meggyőzőek. Ha figyelembe vesszük a források időrendjét, továbbá Verseghynek a korábbi szakirodalomban az énekre vonatkozó levelét és később közölt, eltérő fordítású miseénekét, továbbá a latinból vagy németből való fordítást, a verset nem tulajdoníthatjuk Verseghy művének.⁴²

A fentiek alapján egyetlen biztos érv sem támogatja azt a Császár óta tényként kezelt feltételezést, hogy Ányost költő rendtársai segítették az *Énekek könyve* egyes darabjainak megírásával.⁴³ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a mai értelemben vett szerzője volna Ányos valamennyi éneknek, hiszen több ének (így az *Ím arcunkra borulunk...* kezdetű miseének is) fordítás.⁴⁴ Nagy Ignác körlevelének idézett része értelmében másutt esetleg magyar nyelvű „nyersanyag” is Ányos rendelkezésére állt.

Császár Elemér óvatlanul állította, hogy „Olyan ének, amely valamelyik régebbi gyűjtemény darabjának lényeges módosítás nélkül való átdolgozása,

⁴¹ CSÁSZÁR Elemér és MADARÁSZ Flóris Verseghy verseinek kiadásakor a kötet függelékébe felvették e Verseghynek tulajdonított vers(ek)et. *Verseghy Ferenc kisebb költeményei*, Budapest, 1910 (Régi magyar könyvtár, 24).

⁴² HORVÁTH Konstantin, *Ki írta az „Ím arcunkra borulunk” miseéneket?*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1926, 102–103; UÓ, *Verseghy Ferenc néhány ismeretlen verse*, Uo., 1928, 273–274; TIMÁR Kálmán, *Verseghy nagy Ányos Miseéneke?*, Uo., 1940, 391–392.

⁴³ CSÁSZÁR, *Ányos Pál*, (28. j.), 214.

⁴⁴ NB. A kutatás eddig csak nagyon kevés figyelmet fordított a kötet verseire.

mindössze kettő van Ányos könyvében: a *Nagy Tsötörtökön* és *Nagy Pénteken* éneklendők. Forrása mindkettőnek egy-egy régi magyar himnusz, melyek a kódexek korától kezdve majd minden gyűjteményben föllelhetők.” „Az *Énekek könyvének* mind a két darabja híven követi a Szelepcsényi kiadásában megjelent Cantus Catholici (előttem egyik legkésőbbi, 1738-ban kiadott szerkezete van) illető énekét.”⁴⁵ Az idézett példák azonban csak a tartalmi egyezésre elegendők, s hogy mennyire tudatos és új, modern fordítási elveknek megfelelő szövegekről van szó, arról másutt már írtam.⁴⁶

Császár szerint Toldy és Szvorényi „önkényüleg kiragadtak egy-egy éneket a gyűjteményből és azt Ányosnak tulajdonították”.⁴⁷ Nem fogadta el Gellért Jenő csoportosítását⁴⁸ sem. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy „nem kutatjuk a szerző kilétét s egyéniségének nyilatkozásait, hanem pusztán mint műalkotásokat vizsgáljuk” az énekeket.⁴⁹ Másutt azt mondja, „csak mint föltevést merjük mondani, hogy az új énekek nagyobb részét maga Ányos szerezte.”⁵⁰ Felemlíti az énekek többségének epikus jellegét, elismeréssel szól az énekek formájáról, azok zengzetességéről, a sorok és strófák változatosságáról, rímelésről: „körülbelül száz ének, húsz különböző versformában zeng”.⁵¹

Ányos az *Énekek könyvében* régi, ismert művek esetében új, korszerű fordítást közölt. Az énekeskönyv készülésevel kapcsolatban fentebb említettek szerint a kötet további darabjai is lehetnek fordítások, vagy összegyűjtött „nyersanyag” formába öntései. A szerzőség kérdését erre figyelemmel kell megközelítenünk. De Faludi Ferenc ismert verseinek egy része is fordítás. Mindenesetre a versek jól megformáltságával, a Császár Elemér által említett hangzatossággal a magyar költészet történetében is jelentős kötettről van szó, azt mindenképpen be kell illeszteni Ányos Pál életművébe.

Az egyházi élet reformjában Nagy Ignác jelentős szerepet szánt az újonnan kiadott, korszerű imádságoknak is. Ezt bizonyítja, hogy egy 1787-ben

⁴⁵ A szóban forgó énekekről: CSÁSZÁR, *Ányos Pál*, (28. j.), 210–212.

⁴⁶ Lásd a 27. jegyzetet.

⁴⁷ CSÁSZÁR, *Ányos Pál*, (28. j.), 214.

⁴⁸ GELLÉRT Jenő, *Ányos Pál*, Bp., 1895, 18. (Klny. a Bp. IV. ker. főreáliskolai értesítőből, 1894/1895, 3–63.)

⁴⁹ CSÁSZÁR, *Ányos Pál*, (28. j.), 215.

⁵⁰ ÁNYOS Pál *Verszei*, (38. j.), 14.

⁵¹ CSÁSZÁR, *Ányos Pál*, (28. j.), 215–219.

névtelenül megjelent *Keresztény imádságok* kötet fordítását a szakirodalom a püspöknek tulajdonítja. A kötet már a címlapon elárulja, hogy 1785-ös gráci német nyelvű kiadványból készült.⁵² 22 imát tartalmaz. A forrásként megjelent gráci imakönyv *Sammlung verschiedener Gebete* címmel jelent meg 1782-ben, az 1785. évi a harmadik kiadás.⁵³ Figyelmet érdemelnek az *Énekek könyvének* imádságai is, azok sem a hagyományos, népszerű imakönyvekből valók.⁵⁴ Vajon ki a fordítója az *Énekek könyve* imádságainak? A kész versek és imák összeállításában bizonyára szerepe van a kiadást finanszírozó, s egyéb imakönyveket is kiadó Sélyei Nagy Ignác püspöknek.⁵⁵

Az *Énekek könyve* hitbuzgalmi énekeinek, azok jelentős részének „csak” fordítója, versebe öntője lehetett Ányos Pál. Az utókor szemében magyarországi viszonyok közt persze 1785-ben még szerzőséggel egyenértékű a legtöbb fordítói tevékenység. Ám mégiscsak különbözik az eredeti mű alkotásától. Ráadásul egyházirodalmi művek esetében a korban szokásos módon már a belletrisztikából kizárt művekről van szó, amelyet legtöbbször maguk a szerzők sem soroltak irodalmi műveik közé, a fejlődéselví irodalomtörténetekből e művek kimaradtak. Talán ezért nem szerepel a szerző neve a kötetben s ezért maradtak ki e hitbuzgalmi énekek Ányos művei közül. (Nem szerepltetni nevét Michael Denis sem *Geistliche Lieder* című összeállításának kiadásán.)

Végezetül a fejlődéselví irodalomtörténet-írás következményeként előállt helyzetre hívom fel ismételten a figyelmet. Az egyházirodalmi művek irodalmi

⁵² *Keresztény imádságok*, fordítottak németből a grézi 1785. esztendőbeli nyomtatás szerint, Pozsony, 1787.

⁵³ Az 1782. évi kiadást (Példány: OSZK, Mor. 5036e. Graz, mit V. Widmanstättenschen Schriften, 1782) hasonlítottuk össze a magyar fordítással. A 22 ima közül csak négy nem található meg a gráci imakönyvben, ott viszont három más ima is szerepel. (Grácban gyakran megjelent a *Sammlung verschiedener Gebete* című kötet, a *Keresztény imádságok* fordítója esetleg a címlapján említett 1785. évi gráci kiadásban már fellelte ezen imákat is. Sikertült még 1788. évi kiadást is megnézni. Ebben a bővített kiadásban már valamennyi magyarra fordított ima megtalálható.

⁵⁴ Az *Énekek könyve* imádságainak a korabeli imádságokhoz való viszonyának tisztázása szintén elvégzendő feladat.

⁵⁵ *Az Oltáriszentséget szüntelen imádó Ajtatos Társaság Székesfehérvári Püspökségben*, (Pest, Royer, 1780); *Keresztény imádságok* (Pozsony, 1787); *A Keresztényeknek ajátossága, a hitbéli tanúsága, melyben röviden meg-magyaroztatik minden, a mi az idvességre szükséges* (Pozsony, Landerer, 1789). Az utóbbi szerzőségéről: FEJÉR György, *Méltóságos és Fő Tisztelendő Nagy Ignác úrnak, Székes Főjérvár első püspökének... emlékezete*, Pozsony, Landerer, 1789,)(4r.

folyamatból elhagyása azt eredményezte, hogy e művek nem kerültek be szövegkiadásokba, ennél fogva az érdeklődők (és az eredeti forrásokig vissza nem menő tanulmányírók) nem láthatták azok szövegét, e kihagyott/kitagadott művek csak korabeli forrásokból ismerhetők meg. Meglétükre, a magyar irodalom történetében játszott szerepükre a gyanútlan olvasó/kutató esetleg nem is gondol, vagy mint vallásos verseket, jelentékteleneknek, a magyar irodalom alakulása szempontjából mellőzhetőeknek véli. A kutatás számára mindaddig fennáll ez a helyzet, míg a magyar irodalom történetét az elődeink által felállított fejlődéselvű keretek között és az ebben a mederben készített kiadások alapján tanulmányozzuk.

Himnuszfordítások Ányos Pál *Énekek könyve* című kötetéből

A középkori latin himnuszok és fordításaik napjainkig jelentős vonulatot jelentenek irodalomtörténetünkben. Elég, ha két 20. századi fordításgyűjteményre utalunk: Babits Mihály folyamatos költészeti áradatról írt,¹ Sík Sándor kiemelte, hogy a keresztény himnuszköltészet máig „a mindennapi használat eleven életét éli a katolikus liturgiában”.²

Alább három híres himnusz magyar nyelvű szöveghagyományáról szólnak: a Jacopone da Todi (1220–1306) nevéhez kötött *Stabat materről*, az Aquinói Szent Tamás (1225–1274) szerzette *Pange linguáról* és Venantius Fortunatus (6. század) *Vexilla regiséről*. A himnuszok Ányos Pál énekeskönyvében³ új fordításban jelentek meg.

Az *Énekek könyvének* versei Ányos Pál költeményeinek kiadásából hiányoznak. Császár Elemér 1907-ben kérdéssel válaszolt kihagyásukra: „Vajjon Ányos a maga szerzeményeivel frissítette-e föl a katolikus egyházi énekek régi kincsét, vagy munkássága pusztán szerkesztésre szorítkozott, az énekek gyűjtésére és megigazítására, mindeddig még nem döntötte el a tudomány. Annyit kétségtelenül megállapíthatunk, hogy az énekek legnagyobb része nem pusztán megújítása az avult anyagnak, hanem egészen új alkotás, s az is bizonyos, hogy Ányost költő-barátai, első sorban Verseggy, segítették munkájában, de azt már csak mint föltevést merjük mondani, hogy az új énekek nagyobb részét maga Ányos szerezte.”⁴ Koltai Virgil szerint „a *Karácsony napján*: ami a hangját illeti, eléggé Ányos fájó szívére vall, a *Kisasszony napján*: öröndetes hangját eléggé megfejtí a tárgy jelleme. Én sem merem határozottan Ányosnak tulajdonítani ezeket, de övé a *Boldogságos Szűzhez intézett ének* [...] és az *Ájtatos ének*.”⁵

¹ BABITS Mihály, *Amor sanctus / Szent szeretet könyve. Középkori himnuszok latinul és magyarul*, Bp., Helikon Kiadó, 1988, 7. (Első kiadás: 1933.)

² SÍK Sándor, *Himnuszok könyve – A keresztény himnuszköltészet remekei*, Bp., Helikon Kiadó, 1989, 5. (Első kiadás: 1943.)

³ *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székes Fejérvári Püspökségben*, Pest, Landerer, 1785.

⁴ ÁNYOS Pál *Versei*, bev., kiad. CSÁSZÁR Elemér, Bp., 1907 (Régi magyar könyvtár, 23), 14.

⁵ KOLTAI Virgil, *Ányos Pál élete és költészete*, Bp., 1882, 42. Az említett két vers bekerült Ányos versei közé.

Gellért Jenő 1895-ben azt állította, hogy Batsányi azért hagyta ki Ányos költeményei közül az *Énekek könyvének* verseit, mert azokat Ányos név nélkül írta.⁶ A kötetben felleljük „az akkor divatban lévő egyházi énekeket és imákat, de találunk közöttük néhány éneket, melyekben könnyen ráismerhetünk Ányos alkotásaira, annyira jellemző a hang, mely átrezgi azokat...”⁷ Szerinte Ányos szerzeménye *Az isteni gondviselésről* szóló vallásos tanköltemény,⁸ továbbá a *Karácsony napján*, *Kisasszony napján* és a *Vízkereszt napján* énekelt szövegek, az előzőekről megjegyzi: „Bennünket nem aggaszt Abafi kétkedése, a hang Ányosé.”⁹ Más énekeken „megérzik az alap régisége; de az ő újító és átdolgozó kezének nyomai kétségbevonhatatlanul fölismerhetők”, egy-egy elütő strófa vall Ányosra például az *Aprószentek napjára* közölt két utolsó strófában, de keze nyomát viselik a *Szent István*-, *Szent Imre-énekek* is. Jellemző a dalokra a melancholia, „a testi és lelki szenvedésekben kifáradt költő imái az *Estvéli énekei*”.¹⁰

Császár Elemér 1912-ben megjelent monográfiájában¹¹ részletesebben szól Ányos vallásos lírájáról, annak a hazafias vonásairól, az *Énekek könyvéről*: a „több mint száz énekből, nyolcz litániából és vagy harmincz imádságból álló énekes könyv”-ről. Meggyőzően érvel amellet, hogy Ányos Pál a kötet összeállítója. Császár árulkodónak tartja a kortársak tanúságán kívül a helyesírást és a nyelvhasználatot is. Továbbá: az 1780-ban Ányos szerzette elmélkedő vallásos költeményt, *Az isteni gondviselés* címűt megjegyzés nélkül csak a szerző állíthatta a kötet élére. Dicséri a kötet világos szerkezetét, áttekinthetőségét, hiányolja a hangjegyeket, vagy legalább nótajelzéseket.¹²

A szerzőség kérdésében megállapítja, hogy a kötet „nem annyira a régebbi énekes könyvek kincsének fölfrissítése, hanem nagyrészt egészen új, gyűjteményekben nem olvasható darabokból áll”. Két olyan éneket talál, amely „valamelyik régebbi gyűjtemény darabjának lényeges módosítás nélkül való átdolgozása”, a *Zengjed nyelvem, dicsőséges* és a *Királyi zászlók lobognak* kezdetűe-

⁶ GELLÉRT Jenő, *Ányos Pál*, Bp., 1895, 18. (Bp. IV. ker. főreáliskolai értesítő, 1894/1895, 3–63.)

⁷ *Uo.*, 71.

⁸ Ezt már Batsányi is felvette Ányos versei közé.

⁹ GELLÉRT, *i. m.*, (6. j.), 74.

¹⁰ *Uo.*, 75–76.

¹¹ CSÁSZÁR Elemér, *Ányos Pál (1756–1784)*, Bp., 1912 (Magyar történeti életrajzok, 57), 203–219.

¹² *Uo.*, 206–209.

ket. Azt állítja, hogy ezek a Szelepcsényi kiadásában megjelent *Cantus catholici* (Császár az 1738. évi kiadást¹³ használta) szövegét követik...” Felsorol néhány további olyan éneket is, amelyek régebbi szövegek szabadabb átdolgozásai. Ilyenek: a *Mind Szent napjára*, a *Szent János apostol és evangélista napjára* címűek. Itt mintaként a Mindszent napján énekelt szövegből idéz (párhuzamosan a *Cantus catholici* 1738. évi kiadásából és Kájoniból¹⁴) annak bizonyságaként, hogy Ányos „gondolatról gondolatra követi mintáját, de bővít és körülír”. A *Szent János napjára* első felét Kájoni János *Cantionale*jában leli fel, „de itt már kevesebb az egyezés, csak az ének első felére terjed s egy pár gondolat azonosságában áll.” Kájoni *Cantionale*jával „egy-két gondolat rokonsága” áll fenn a *Sarlós Boldog Asszony napján* című énekben, a „gondolatok egymásutánisága” jellemzi a *Szent István király napján* és a *Szent Márton püspök napján* címűeket, „de ez az egyezés nem olyan természetű, hogy az Ányos-féle énekeknek közvetlen forrását láthatnók benne.”¹⁵

Császár Elemér Verseghy versének tartja az *Énekek könyve* kilenc énekét,¹⁶ egy *Miséének* (inc.: *Im! arcunkra borúlunk...*) kilenc tételét. Ez az egyetlen „konkrétum”, amikor Ányoson kívül más személy szerzősége is felmerül.¹⁷ A *Vasárnap énekek* Császár szerint valószínűleg Ányos alkotásai.

Kéziratban maradt ránk az utolsó versének tartott *Ájtatos ének Szent Ferenc kapucinus szerzetének néhai generállissáról*, melyben betegségében a Székesfehérvár török elleni védelmében is részt vevő Szent Lőrinc segítségét kéri, és a *B. Szűz Máriához az édes Hazáért* című hazafias verse, melynek „költőisége magasan áll a többi fölött”.¹⁸ (A két vers az *Énekek könyvében* nem szerepel.)

A vasár- és ünnepnap homiletikai verses énekek az *Énekek könyve* számára készültek. A napszaki énekek, valamint az ünnepnapokra (köztük a szentekről) közölt énekek között akadnak közismert tartalmúak, azonban ezek is kivétel

¹³ *Cantus Catholici ex editione Szelepcsényiana – Régi, és Új, Deák, és Magyar Ájtatos Egy-házi Énekek es Litaniák*, Nagyszombat, 1738.

¹⁴ KÁJONI János, *Cantionale Catholicum – Régi, és Új, Deák, és Magyar Ájtatos Egyházi Énekek, Dicsiretek, Soltárok, és Lytaniák*, Csíksomlyó, 1676. RMK I 1188.

¹⁵ CSÁSZÁR, Ányos Pál, (11. j.), 209–214.

¹⁶ *Uo.*, 214.

¹⁷ CSÁSZÁR Elemér és MADARÁSZ Flóris Verseghy neve alatt közölték: *Verseghy Ferenc kisebb költeményei*, Bp., 1910 (Régi magyar könyvtár, 24).

¹⁸ GELLÉRT, *i. m.*, (6. j.), 79.

nélkül új fordítások. Csak olyan latin (és magyar) énekek és imák kötetbe való felvételére került sor, amelyek funkciójukat évszázadok során jól betöltötték, s megfeleltek a kötet összeállítási szempontjainak. A fordításban közzétett énekek szöveghűsége törekvő új műfordítások. Az értékelés szempontjából persze el kell tekintenünk attól, hogy ki a fordító, a 18. század végén készült műfordítások mindenképp megérdemlik figyelmünket. Együttes vizsgálatuk után bizonyára az eddigieknél biztosabban állíthatjuk, hogy az *Énekek könyve* című kötet énekeinek (és imáinak) Ányos Pál a szerzője, fordítója.

Kérdésként merül fel, ha a latin változattal együtt élő, korábban már énekeskönyvek által is népszerűsített fordítások közt összefüggések, esetleg egyezések is akadnak, hol az a határ, amikor önálló fordításról beszélhetünk. Sajnos 18. századi katolikus népeleinkről nem rendelkezünk még átfogó ismeretekkel, az alább általunk felfedett összefüggések mellett újak is felmerülhetnek. Fontos volna a vizsgálatokat az *Énekek könyve* valamennyi szöveghagyományba ágyazott darabjára kiterjeszteni.¹⁹ Szemünk előtt kell tartanunk, hogy Ányos Pál, a szerzetes, a liturgiában szereplő himnuszokat latinul is alaposan ismerte.

A *Stabat mater dolorosa* kezdetű szekvencia (*Planctus B. Mariae Virginis, Szűz Mária siralma*) talán a legismertebb és leghíresebb Mária-siralom. Eredetileg verses ima volt, a 15. században már dallammal együtt került be a liturgikus könyvekbe. Miként a másik két, általunk tanulmányozott himnusznak, ennek is sok zenei feldolgozása ismert. A *Missale Romanum*ban a 18. század óta a Hétfájdalmú Szűz Mária ünnepének szekvenciája. Az eredetileg tíz hatsoros strófa (háromsoros párversek) később húsz háromsoros strófában jelent meg. Katolikus énekeskönyveinkben a *Cantus catholici* (1651) nyomán²⁰ Hajnal 1629-ben kiadott fordítása²¹ terjedt el, a harmadik verssorok megismétlésével négy sorossá bővítve a strófákat. Kopcsányi Márton 1631-ben a húszból hat strófát saját fordításában jelen-

¹⁹ Vö. SZELESTEI N. László, *Két 18. század végi Te Deum Bibliotheca et Universitas = Tanulmányok a hatvanéves Hellai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 359–366.

²⁰ *Cantus Catholici – Régi és új, deak és magyar ajátatos egyházi énekek és litániák*, Lőcse, 1651. – RMNy 2381.

²¹ *Régi magyar költők tára, XVII. század, 7 – Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, sajtó alá rend., jegyz. HOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974 [továbbiakban: RMK'T XVII/7], nr. 71/II.

tetett meg.²² Hajnal Mátyás 1642-ben erősen átdolgozott, „költőibbé tett” változatban közölte új fordítását, korábbi fordításának rímképletét (aax, bbx) következetesen az eredetihez idomította (aab, ccb).²³ Hajnal két fordításának összefüggéseiről Martinkó András írt alapos elemző tanulmányt.²⁴ Az 1674-ben kiadott *Cantus catholici* Hajnal szövegét átdolgozta, a 20 strófás, stróféként négysoros versben a negyedik sor itt nem a harmadik megismétlése. A fordítások az eredeti szótagszámot megtartották (8+8+7, az ismétlődő vagy negyedik sor is 7).²⁵

A közismert énekek sokféle variánsban olvashatóak nyomtatott és kéziratos énekeskönyveinkben. Ha tekintélyes, általánosan ismert latin forrás áll mögöttük, ez a strófák sorrendjét „védi”. Példaként a *Stabat mater* általunk fellelt, Ányos költeménye előtti variánsaiból idézzük a kezdő 6 sort.

Latin alapszöveg:

Stabat mater dolorosa,	Cujus animam gementem,
Juxta crucem lacrimosa,	Contristatam, et gementem
Dum pendebat filius,	Pertransivit gladius.

Hajnal Mátyás, 1629.²⁶

Álla az keserves Anya	Kinek meg epedett szívét,
Kereszt-fánál siralmába,	Töredelmes és bús lelkét
Látván függnyi szent Fiát. ²⁷	Hegyes tör által járta.

Hajnal Mátyás, 1642.²⁸

Álla a' Szűz nagy fájdalva	Bánatokkal lelke tömve,
A' kereszt alatt, siratva	Gyötrelemtől szíve törve,
Rajta-függő szent Fiát.	Érzi éles pallosát.

²² RMKT XVII/7, nr. 63.

²³ RMKT XVII/7, nr. 71/II.

²⁴ MARTINKÓ András, *Hajnal Mátyás két „Stabat mater”-fordítása = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979 (Memoria saeculorum Hungariae, 3), 257–290.

²⁵ *Cantus Catholici Latino-Hungarici ... auctoritate et liberalitate ... Francisci Leonardi Szegedi episcopi Agriensis*, Kassa, 1674, 292. – RMK I. 1159.

²⁶ HAJNAL Mátyás, *Az Jesus Szívét szerető szíveknek aytatosságára ... könyvecke*, Bécs, 1629, 173. – RMNy 1422.

²⁷ Az első strófa záró és ismételt sora a továbbiakban általában: Midőn függne szent Fia. (*Cantus catholici*, 1675, 85; 1738, 70; Szentmihályi, 150.)

²⁸ HAJNAL Mátyás, *A Jesus szívét-szerető szívek aytatosságára ... könyvetske*, Pozsony, 1642, 213. – RMNy 1952.

Cantus catholici, 1674;

Álla keresztnél Szűz Anya,	Kinek megepedt elméjét,
Fájdalmakkal teljes bánya,	Szomorú keserves szívét
Midőn függne szent Fia,	Hegyes tőr által járta,
Szenvedvén bűnünk miá.	Nagy bú igen meg-nyomta.

Écsi énekeskönyv, 146.²⁹

Álla Krisztus keresztinél	Mondd meg, Mária, mit láttál
Jézus áldott szent testinél	Kereszt alatt hogy állottál
Szűz Anyja sopánkodván,	Könnyben fordult szemeddel,
Keservesen bánkodván.	Keseredett szíveddel.

Szent kezeit emelgette
És szent testét ölelgette,
Egyetlen szent Fiának
A 4. sor ebben a strófában hiányzik.
[Az Écsi énekeskönyvben a Mondd, Mária...
minden strófa után ismétlődik.]

Náray (50)³⁰, Ötvenévi énekeskönyv, 152.³¹

Álla Krisztus keresztinél,	Szent kezeit emelgette,
Szűz Anya keserves szívvel	Kívánván, hogy illethetné
Nézővén az ő szent Fiát,	Szent Fia szent tagjait,
Nézővén az ő szent Fiát.	Szent Fia szent tagjait.

Ányos Pál az elődök fordulatait néhol megtartva közelít a latin alapváltozathoz. A szekvencia párverseit összekötő rímeket következetesen alkalmazza (aab, ccb). Hajnal 1629-ben megjelent szövegével a 10. strófa első két sora szó szerint egyezik (Add, hogy szívem fel gerjedgyen, / Jézus szerelmétől égjen), mást is előfordul egy-egy sor szórendcserével, azonos frazeológiával. Az 1674. évi változat tartalmazott olyan sorokat, talán a négysorossá alakítás miatt is, amelyek sokat rontottak az eredeti latin tömör, művészi megfogalmazásán.

²⁹ *Écsi énekeskönyv* (1700–1725): Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 10a E 29/3. Mikrofilm: OSZK, FM₁/2187.

³⁰ NÁRAY György, *Lyra Coelestis sive concordia Divinas Laudes personans* [...], Tyrnaviae, 1695. – RMK I 1479.

³¹ *Paksi Márton György énekeskönyve* (= *Ötvenévi énekeskönyv*) (1760–1761). A győri Xantus János Múzeumban őrzött énekeskönyv mikrofilmjei: OSZK, FM 1/2203; MTA A 2669/I.

Ilyenek: Kinek meg-epett elméjét (2/1. sor), Van szübeli szoross nyügben (3/2), Ne csak heverve néznem (9/4), Jesus vérében feredjen (10/2), stb. Amennyiben ezt a változatot ismerte valaki, joggal készített új fordítást.³² Olyan műről van szó, amely a folytonos használat során alakult, közben a használók többsége értette és ismerte a latin alapváltozatot is, s érezte a fordításon, hogy az eredeti „más”, vagy „jobb”. A változtatások tehát nem mindig a magyar változathoz indulhattak ki. De néha oka lehetett a változtatásnak a kordivathoz alakítás is.

Aquinói Szent Tamás *Pange lingua*ja az oltáriszentség ünnepének zsolozsmája számára készült. A himnuszról a 17. századból három verses fordítást ismerünk: Pápai János 1608-ból származó kéziratában, Hajnal Mátyásnál és Kájoni Jánosnál jelent meg nyomtatásban egy-egy változat. Az utóbbit Bozóki János³³ és Szentmihályi Mihály³⁴ énekgyűjteményei népszerűsítették. A himnuszt természetesen lefordította Babits Mihály és Sík Sándor is,³⁵ utolsó két strófáját máig latinul éneklék szentségkítételnél a katolikusok.

Pápai János fordítása (*Fejts ki nyelvem dicsőségét...*)³⁶ nem maradéktalanul formahű, Hajnal Mátyásé (*Zengjed nyelvem dicsőségét...*; az 1629. és 1642. évi változatok egymáshoz nagyon közeli, az 1642. évi változat jelent meg a *Cantus catholici* 1651. évi kiadásában),³⁷ a Kájoninál található fordítás (*Mondj éneket zengő nyelvem...*) már követi a latin strófaszerkezetet (8-7-8-7-8-7-es sorok, ababab rímek).³⁸ Az *Énekek könyvében* olvasható formahű, művészi fordítás közvetlen kapcsolatot csak Hajnal Mátyás fordításával, a *Cantus catholici* egyes változataival mutat.

³² „a 'korszerűsítés' nem mindig jelent értékesebbet”. DOBSZAY László, *A magyar népének, I*, Veszprém, 1995¹, 20.

³³ BOZÓKI Mihály, *Katolikus kar-béli kótás énekeskönyv*, Vác, 1797.

³⁴ SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv [...], I–II*, Eger, 1797–1798.

³⁵ BABITS, *i. m.*, (1. j.), 138. (Zengjed, nyelv, a dicsőséges...); SÍK., *i. m.*, (2. j.), 61–63. (Zengd a tüköt, hangos ének...) Mindketten kerülnek a hagyományos formulákat.

³⁶ RMKT XVII/7, nr. 2.

³⁷ RMKT XVII/7, nr. 74. Az első sor legtöbbször: Zengjed nyelvem dicsőséges Úr testének szentségét... (CC 1651, 88; CC 1738, 162.)

³⁸ *Régi magyar költők tára, XVII. század, 15/A,B. – Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, s. a. r. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992 [továbbiakban: RMKT XVII/15A, 15B], nr. 321.

Venantius Fortunatus *Vexilla regis prodeunt* kezdetű, ambroziánus formában írt himnusza a 9. századtól szerepel a liturgiában: a szent kereszt feltalálásának és felmagasztalásának ünnepein (május 3. és szeptember 15.), a Húsvét előtti két hétben naponta a zsolozsma himnuszaként, Nagypénteken körmeneti ének-ként is. Középkori magyar nyelvű fordításai találhatóak a Döbrentei- és Apor kódexben. A *Cantus catholice*-ben 1651-ben megjelent fordítás (*Királyi zászlók lobognak...*), melyet Holl Béla verselemzése alaposan körüljár, ezektől független.³⁹ A latin himnusz alapján a nyolc szótagos sorok végén a magyarban is páros rím-elést találunk (aabb), amely a 16–17. században egyébként ritka.⁴⁰ Egységesen ez a fordítás terjedt el, ezt tartalmazza a *Cantus catholici* 1674. évi kiadása is, továbbá Kájoni János *Cantionale catholicuma*, Bozóki Mihály és Szentmihályi Mihály 18. századi énekeskönyvei.⁴¹ A *Szent vagy, Uram* című énekgyűjtemény alapján a 20. században ennek a himnusznak is a Sík Sándor által készített fordítása terjedt el.⁴² A *Királyi zászlók lobognak* kezdetű ének esetében bizonyára az általánosan elterjedt szöveghű fordítás is közrejátszott abban, hogy az Ányos Pál *Énekek könyve* című kötetében olvasható fordítás sorokat (1/1. és 3–4; 4/4; 5/2. és 4.)⁴³ és rögzült formulákat, kifejezéseket vett át változatlanul. Ugyanakkor a költő itt is tudatosan készített pontos és művészi fordítást, formában és szövegben követve a latin eredetét.

³⁹ RMKT XVII/7, nr. 199; HOLL Béla, *Hymnus Sz. Keresztről = A régi magyar vers* (24. jegyzetben *i. m.*), 321–330.

⁴⁰ *Uo.*, 328–329.

⁴¹ KÁJONI, *i. m.*, (14. j.); BOZÓKI, *i. m.*, (33. j.); SZENTMIHÁLYI, *i. m.*, (34. j.).

⁴² SÍK, *i. m.*, (2. j.), 82. (HARMAT Artur, SÍK Sándor, *Szent vagy, Uram: Ósi és újabb egyházi énekekinkcsünk tára*, Bp., 1931¹, nr. 82.); BABITS Mihály fordítása: *Amor sanctus, i. m.*, (1. j.), 59.

⁴³ *Cantus catholici*, 1674; 1675; 1703, 130; Bozóki, 165. 130.

F ü g g e l é k

[Hétfájdalmú Szűz ünnepe]⁴⁴

Ugyan azon innepre alkalmazhatandó ének.

[1] A' keserédett Anya ál,
Könyvezve a' keresztfánál,
Mellyen szent Fia függött,	[11] 'S illy buzgó szeretetemben
A' meg feszültnek mellyemben
Rejtsd mélyen fájdalmait!
[2] Kinek meg epedt szívében,
Fájdalmas, és bus lelkében
Éles pallos ütközött.	[12] Hogy, ki értem méltóztatott
Szenvedni, 's így kinosztatott,
Oszsza vélem kinaít.
[3] O! melly kinos érzékenység
Gyötrötte, és keserűség
Ezt az áldott szűz Anyát,	[13] Engedd, hogy véled sirhassak,
Fiadon szánakodhassak
A' mig lések életben,
[4] Melly fájdalom emésztette,
Hogy rettegve tekintette
Ártatlan Fia kinnyát.	[14] 'S a' kereszt alá siessek,
Hogy ottan társod lehessek,
Mindétig keservedben.
[5] Könyveit ki nem hullatná?
Hogy ha Kristus Annyát látná
Illy kinokat szenvedni,	[15] Leg-szebb virágja Nemednek,
Kebelemben gyötrelmednek
Elevenítsd érzését,
[6] Ki nem szánná e' szűz Anyát?
Hogy ha véle látná Fiát,
Fajdalomban epedni:	[16] 'S Kristus halála kinnyának
Kin-szenvedése sullyának
Ujjítsd emlékezetét,
[7] Nemzetségének vétkéért,
Látta Jésust, hogy hullat vért
'S a' nép hogy ostorozá,	[17] Sebesítettél meg sebével.
Részegits meg keresztével,
Az üdvösség ösvényén,
[8] Látta szerelmes gyermekét,
Melly fájdalom birja lelkét
Midőn ezt fel áldozá.	[18] Hogy el ne tévelyedhessek
'S általad védelmeztessenek
Ítéletnek idején,
[9] O' Szűz szeretet kutfeje!
Száljon rám budnak ereje,
Hogy véled könyvezhessek,	[19] Kristus keresztje örizzen,
Szent malasztya környékezzon,
Szent halála segítsen,
[10] Add, hogy szívem fel gerjedgyen,
Jézus szerelmétől éjjen,
Add, hogy néki tettzhessek.	[20] Hogy midőn el mulik testem
A' Paraditsomban lelkem
Egyenessen mehessen.

⁴⁴ *Énekek könyve*, 1785, 61–63.

Nagy Tsötörtökön⁴⁵

1. Zengjed nyelvem Ur testének
Tsudálatos szentségét,
'S az ő drága szent vérének
Érdemét, ditsőségét,
Mellyel e' Király népének,
Meg gyozte ellenségét.
2. Nékünk adatott, született,
Gyümöltse Szüz méhének,
A' világban hirdettetett
Szentsége igéjének,
Tsuda rendel véget vetett
Közöttünk lételének.
3. A' végső vatsorához ül
Tanítványi Közében,
Hol a' Törvény rendét szentül
Meg tartya ételében,
'S magát adgya eledelül
Kenyér, és bor színében.
4. Test Ige, kenyért testévé
Egy szoval változtattya,
A' bort pedig szent vérévé,
'S noha szem láthattya,
Szivünk erősítésevé
Lesz az, hogy hit ugy tartya.
5. Tehát Hitünk illy szentségét
Imádgjuk hiv lelkünkkel,
'S ujjitsuk meg régiségét
Buzgo tiszteletünkkel,
Értelmünknek gyengeségét
Erösítsük hitünkkel.
6. Nemzettetnek,[!] 's a' Nemzőnek
Ditséret, és tisztesség,
Magasztalás mind kettőnek,
Áldás, öröm, erősség,
Mind kettőtül eredőnek
Legyen egyes ditsőség!

Nagy Pénteken⁴⁶

1. Királyi zászlók lobognak,
Kereszt titkai rogyognak,
Kin az élet meg öletett,
'S halálával nyert életet.
2. Melly éles dárda hegyével
Sebesült népe vétkével
'S hogy ezt tisztítsa motskábol
Vér, és víz folyt oldalából.
3. Igy bé tellyt jövendölése,
Dávid király éneklése,
Ki a' Népeknek így szollott:
Isten a' fán uralkodott.
4. Gyönyörű fa, és tündöklő,
Királyi bársonnyal fénylő,
Melly méltó fel emeltetni,
'S illy szent tagokat illetni.
5. Áldott a' kinek karjára
Függesztetett világ árral!
Illy szent testnek lett mérője,
'S a' Pokolnak meg győzője.
6. O! szent kereszt ditsőségünk,
Üdvözlég egy remenségünk!
Neved hivek igazságát,
Old fel bünösök rabságát.
7. Néked hármos, 's egy Istenség,
Ditséret, áldás, ditsőség,
Kikkel Kereszt diadalmát
Közlötted, közöld jutalmát.

⁴⁵ *Énekek könyve*, 1785, 127–128.

⁴⁶ *Énekek könyve*, 1785, 129–130.

Két 18. század végi *Te Deum*

A keresztény kultúrában a középkor óta elterjedt magasztaló és hálaadó szöveg a *Te Deum laudamus* kezdetű liturgikus ének. A Szentháromságról szóló himnusz helyet kapott a vasár- és ünnepnapi zsoltósmában, a nép körében ünnepi alkalmakkor, hálaadó istentiszteletek ünnepi énekeként vált általánossá, anyanyelven is énekeltté. Általában Szent Ambrust és Szent Ágostont nevezik a források szerzőnek, a keletkezés időpontját a hagyomány Ágoston keresztléséhez köti.¹ A 7. századtól követhető szövegváltozatok breviáriumokba bekerült és állandósult szövege 29 ritmikus verssorból áll. Az egységessé alakított szöveg 1–10. verseiben az égiek és a földiek dicsőítik Istent, ezt követi egy doxológia (11–13.), aztán egy Krisztus-himnusz (14–19.), majd egy könyörgés (20–23.) és egy zsoltárból összeállított záró rész (24–29. versek).

A *Te Deum* magyar nyelvű fordításainak tíz középkori változatát párhuzamosan közölte, kapcsolatukhoz megjegyzéseket fűzött Vargha Damján.² A 16. század elejei Peer-kódexben szövege dallamjelöléssel ellátott, s ez a magyar nyelvű gregorián ének korai képviselője.³ A 16. század utolsó harmadától a 17. század közepéig a hagyomány folytatásaként a *Te Deum* még protestáns graduálok állandó darabja volt, középkori gyökerű dallamát a puritanizmus intézkedései szorították ki, katolikusoknál pedig a „római” liturgia átvétele ritkította.⁴

A protestáns graduálok több szövegvariánst őriztek meg,⁵ ezek kétsoros strófái páros ríműek, 16 (5+5+6) // 11 (5+6) szótagszámmal.⁶ A változatossá-

¹ JACOBUS de Voragine *Legenda aurájában*, s nyomában Temesvári Pelbárt és a Karthauzi Névtelen elbeszélését a *Te Deum* keletkezéséről idézi VARGHA Damján, *Te Deum és Te Mariam fordítása kódexirodalmunkban*, Bp., 1913, 4. (Bővített klny. a „Békefi-Emlékkönyv”-ből).

² VARGHA, *i. m.* (1. j.), 5–15.

³ SZENDREI Janka, *Első hangjegyes népénekünk (A Te Deum-dallam magyarországi története) = Népzene és zenetörténet*, szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Editio Musica, 1977, 102–133, 262–275.

⁴ *Uo.*, 111–112, 116. Vö. SZENDREI Janka, *A Te Deum mint ökumenikus örökségünk*, Magyar Egyházzene, X, (2002/2003), 221–232.

⁵ FERENCZI Ilona, „Más-képpen: a mint itt nálunk ünnepi-napokon szoktak az Templomban énekelni” – Egy 17. századi eperjesi imádságoskönyv énekeiről = *Megújulás és megmaradás – Fabiny Tibor-émlékkönyv*, szerk. KORÁNYI András, Bp., Luther Kiadó, 2009, 31–43, i. h.: 36.

⁶ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne, I–II.*, red. Iván HORVÁTH, Gabriella H. HUBERT, Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZÓNYI, István VADAI, Paris, Nouvel Objet, 1992, 605. (nr. 1364.)

got az *Öreg graduál* normatív szerepe csökkentette.⁷ Madarász Márton az *Eperjessi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedése* című, 1629-ben kiadott imakönyvben kétféle változatot közölt; a második előtti megjegyzése: „Más-képpen: a mint itt mi nálunk ünnepi napokon szoktak az templomban énekelni.” Ennek magyarázata: az eperjessi hagyomány (Eperjessi Graduál) dallama és szövege is a Luther Márton-féle *Te Deumot* követi.⁸

Katolikus imakönyveinkben Pázmány Péter, a latin szöveg ritmikus prózáját követő, annak zsoltáros hangnemét is őrző fordítása olvasható. Pázmány imakönyvében a harmadik fejezet (*Az Istennek jó téteményeiért való bálaadások*) végén áll, címe (miként a 17. században leggyakrabban): *Szent Ambrus és Ágoston bálaadása*.⁹ Ez a szöveg a középkori esztergomi rítus (pálosoknál is használt) dallamával a huszadik századig fennmaradt egyes erdélyi helyeken,¹⁰ „tapintatosan” modernizált szöveggel bekerült az *Éneklő Egyház* című népénektárba is.¹¹

A 17. századtól strofikus verses változatokkal is találkozunk. Petri András énekeskönyvében és Kájoni János *Cantionale catholicum*ában (*Téged Úristen a nagy felségben szüntelen dicsérünk...* kezdettel) 15 kétsoros strófából áll, a 16 szótagos sorok tovább tördelhetők (5+5+6 / 5+5+6, aab / ccb rímekkel).¹² A *Cantus catholici* 1674. kiadásában egy rövidebb és egy hosszabb verses változat is megjelent. A rövidebb változat (*Téged Úristen dicsírünk, // Csak téged nagy Úrnak vallunk...*) 14 négysoros strófája nyolc szótagos sorokból áll, páros rímmel (aabb); a hosszabbik (*Téged Úristen dicsírünk, // Téged Úrnak vallunk...*) 22 strófájában a

⁷ SZENDREI, *Első hangjegyes népénekiünk*, (3. j.), 116.

⁸ SZENDREI, *A Te Deum mint ökumenikus örökségünk*, (4. j.), 226; FERENCZI, „Más-képpen...” (5. j.), 36–37, 40.

⁹ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv*, Grác, 1606, 45–47.

¹⁰ SZENDREI, *Első hangjegyes népénekiünk*, (3. j.), 117–118, 131–133. Az 1741-ben a Csíki Konvent nyomdájában orgonosták számára kiadott *Hymni vesperarum ecclesiastici ex Psalterio Romano, Missaeque ex Graduali selectae* a *Te Deum*nak Pázmány nyomán a szövegét kottákkal közli.

¹¹ *Éneklő Egyház: Római katolikus népénektár liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Bp., Szent István Társulat, 1985, nr. 370; SZENDREI, *A Te Deum mint ökumenikus örökségünk*, (4. j.), 227–228.

¹² *Régi magyar költők tára, XVII. század, 7 – Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, s. a. r., jegyz. HOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974 [továbbiakban: RMKT XVII/7], nr. 149. A *Cantionale catholicum* második részének elején a latin *Te Deum* után megtalálható Pázmány magyar fordításának dallammal együtt közölt változata is (variánsokkal).

strófák szótagszáma 8–6–8–8, a rímelés bizonytalan.¹³ Az 1651., 1675. és 1738. évi *Cantus catholici*-kiadásokban a Pázmány Imádságos könyvében található fordítás szerepel, néhány apróbb eltéréssel.

A 18. század végén a keresztény felekezetek igyekeztek megújítani énekeskönyveiket. Az evangélikusok énekeskönyv-váltásáról Kiss János kéziratban maradt feldolgozásából tájékozódhatunk,¹⁴ Benedek Mihály református gyülekezeti énekeskönyvének hátterével legutóbb Fekete Csaba foglalkozott.¹⁵ Nagy Ignác székesfehérvári püspök Ányos Pálra bízta egy új, katolikus egyházi énekeskönyv összeállítását, amely Ányos halála után, 1785-ben jelent meg *Énekek könyve* címmel.¹⁶ A kötet előszava így indokolja az új énekeskönyv szükségességét: „Intés. Szükséges volt az Evangéliom, és Anyaszentegyháznak Lelke szerént való énekeket elrendelni, hogy mind a lelki-atyáknak, mind pedig magoknak a híveknek is légyen helyes módjok és okok annyi sok zur zavar énekeket, melyekkel a jó énekek fogyatkozása miatt csúfoltatott az isteni szolgálatot illető tisztaság, kitiltani megyejükbül, és énekesseiket kötelezni istenesebb és lelkiebb énekekre.”

Ányos Pál *Énekek könyve* című kötetének a szerkezete jól áttekinthető: az isteni gondviselés – keresztény tudomány – reggeli énekek – a szentmisének részeire alkalmaztatott énekek – énekek innepekre – vasárnapi énekek (benne böjti énekek is) – estvéli énekek – litániák (Szentháromság, Oltáriszentség, Jézus Neve, Boldogasszonyról, Szentlélekről, Sz. István királyról, Mindenszentekről) – imádságok. A *Te Deum* az imádságok között található, verses formában (p. 282). A nyolc, verssorokra nem tördelt, strófként külön bekezdésben közölt ének rímes és állandó szótagszámú. Strófképlete gyakori a korabeli

¹³ *Régi magyar költők tára, XVII. század, 15/A,B – Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, s. a. r. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992 [továbbiakban: RMKT XVII/15A, 15B], nr. 282, 283.

¹⁴ KISS János, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület énekeskönyvei, I/1*, Sopron–Tapolca, Gépirat, 1951.; UŐ, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület énekeskönyvei, II/1, Énektörténet – Az 1805-ös és 1811-es énekeskönyvek anyaga*, Sopron–Tapolca, Gépirat, 1951–1952. A kötetek lelőhelye: Evangélikus Országos Könyvtár, 19848-I-1. és 19848-II-1.

¹⁵ FEKETE Csaba, *Paralipomena avagy elvetett énekek = Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 2), 21–62.

¹⁶ *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a' Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székes Fejérvári Püspökségben*, Pest, Landerer, 1785.

versekben: a8a8b7b7c8c8d7d7. (Csak az első strófa harmadik sorának második tagjában tér el a szótagszám.)

Az *Énekek könyve* sem kottát, sem nótajelzéseket nem közöl.¹⁷ Benne 72 ének strófaformája: a8b7a8b7c8d7c8d7. Valamennyi vasárnapi homiletikus ének ilyen. Ezek új szerzemények. A miseének mind a kilenc tételének strófaformája: a8b7a8b7c7c7d8d8. A szentekről és ünnepekről szóló énekek változatos formájúak. Az ismert tartalmú, nagy múltú himnuszok új szöveggel szerepelnek. Császár Elemér szerint a kötet irodalomtörténeti értékét az énekek rendkívüli zengzetessége adja. A hatos-hetes-nyolcas, elvértve négyes és ötös sorokkal, „hol a szótagszám változtatásával, hol a rímek elhelyezésével teremt szokatlan kapcsolatokat.” A változatos építkezés jelentőségét Szenci Molnár Albert 17. század eleji zsolnárfordításaihoz hasonlítja.¹⁸ A fordító korábbi magyar nyelvű változatok szövegeit, jól sikerült toposzrészleteit felhasználva készített szöveghű, értékes fordításokat. A kötet tanulmányozása közben nem találtunk olyan adatot, amely Ányos Pál mellett másnak a részvételét bizonyítaná a kötet összeállításában, vagy egy-egy ének szerzésében.¹⁹

Szentmihályi Mihály 1797-ben kiadott *Egyházi énekes könyvének*²⁰ bevezetőjében szintén indokolja kötete kiadását:²¹ az énekeskönyvek hiányával, a szöve-

¹⁷ Amikor Szentmihályi Mihály átveszi (néhány esetben átfoglalmazva) énekeskönyvébe az *Énekek könyvéből* a miseéneket és az ünnepi énekeket, nótajelzést is ad, bár előtte megjegyzi: „Nóta. Tulajdon.” Bizonyára onnan adódik ez, hogy nótajelzés nélkülülékként találta azokat az *Énekek könyvében*.

¹⁸ CSÁSZÁR Elemér, *Ányos Pál (1756–1784)*, Bp., 1912 (Magyar történeti életrajzok, 57), 203–219.

¹⁹ Az *Énekek könyve* három himnuszfordításáról (a Jacopone da Todi nevéhez kötött *Stabat mater*-ről, az Aquinói Szent Tamás szerzette *Pange lingua*-ról és Venantius Fortunatus *Vexilla regis*-éről a fordítások közlésével: SZELESTEI N. László, *Himnuszfordítások Ányos Pál Énekek könyve című kötetéből*, Iskolakultúra, 2013/3–4, 42–49. – A *Te Deum* a 20. században irodalmi gyűjteményekbe is bekerült. BABITS Mihály a 29 verssor 11–21. sorai nélküli változatát fordította le *Amor sanctus* című kötetébe, Nicetas *Himnusza az Isten discséretére* címmel. [*Amor sanctus / Szent szeretet könyve – Középkori himnuszok latinul és magyarul*, Bp., Helikon Kiadó, 1988, 40–41. (Első kiadás: 1933.)] A hiányzó sorok egy belső doxológiát és egy Krisztus–hymnuszt tartalmaznak. SÍK Sándor a *Himnuszok könyvében* [*Himnuszok könyve – A keresztény himnuszok költészet remekei*, Bp., Helikon Kiadó, 1989, 37–39, 301. (Első kiadás: 1943.)] jelentéktelen különbségekkel azt a *Szent vagy, Uram* énekeskönyv [HARMAT Artur, SÍK Sándor, *Szent vagy, Uram*, Bp., 1931¹, nr. 276/A] számára készített fordítását adta közre, amely „énekls céljaira készült és zenei szempontokhoz alkalmazkodott”. A fordítás és az átvételek révén e változat már Sík Sándor fordításkötetének megjelenésekor egymilliónál jóval nagyobb példányszámot jelentett.

²⁰ SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv, I–II*, Eger, 1797–1798.

gek romlásával, értelmi fogyatkozásokkal, az „egyeztető zengések”, valamint szerkezeti hibákkal, hiányosságokkal.²² Leírja azt is, hogy Eszterházy Károly püspök megbízásából dolgozott, paptársai segítették őt az énekek szövegeinek alakításában (hosszabbítás, rövidítés, ritmikai javítások).²³ A változtatások egy részét tanulmányozhatjuk az *Énekek könyvéből* átvett daraboknál. Átvette az egyik reggeli éneket, a miseéneket és néhány kivételtől eltekintve az ünnepi énekeket, legtöbb esetben változatlanul, de átfogalmazott strófa és rövidített változat is akad. Ilyen ének található például *Kisasszony napján* vagy a *Boldog Asszony Fogantatása napján*. Nótajelzéseiben – valószínűleg, mert az *Énekek könyvében* nincs nótajelzés – a nóta megadása előtt feltünteti azt is, hogy: „Tulajdon. Vagy: ...” Szentmihályinál két *Te Deum*-változat található. Egyik a Pázmány-féle hagyományos szöveg, az első és második kötetben is közölve van,²⁴ a másikkal (a második kötetben) strófa képlete olyan, mint Ányosé (a8a8b7b7c8c8d7d7), de szövege eltérő. „Nóta. Tulajdon.”²⁵

²¹ Az énekeskönyv létrejöttének folyamatáról: RAJECZKY Benjamin, *Szentmihályi Mihály „Egyházi énekes könyv”-ének (1797–98) hangjegyes tervezete*, Vigília, 1984, 172–174; BÁRDOS Kornél, *Eger zenéje, 1687–1887*, Bp., Akadémiai, 1987, 36–40.

²² „Nyilván való az, hogy Hazánkban irás-béli számtalan új Énekek a’ régiekhez férkeztek, mellyeknek nótái ditséretesek ugyan, és szív-ébresztők; de azok közül némelyleknek értelmi vagy homályossan, és fogyatkozásokkal írva vagynak, és a’ Verseknek egyeztető zengései azokban hibáznak. Az-is való: hogy a’ jelesbb Csíki Énekes Könyvnek (mely 1719-dikben nyomtatott, életemet előzi esztendővel) és több régieknek nyomtatványi vagy éppen el-fogytak, vagy pedig el-fogyása miatt drága áron vétetnek, ez okáért a’ Kántorok gyakorta némelly jövevény, írott hibás Énekeket akarattyok ellen-is kéntelenítetnek énekelni. – Találatnak ugyan mostan-is, fő-képpen a’ Dunán-túl ékes versekkel készítettett némely Könyvetskék: de ezekben a’ Római Keresztény Anyaszentegyháznak egész esztendő-béli szokott rend-tartása szerint, úgy a’ különös szükségek’, és Temetések’ idején való Énekek-is foglalva nintsenek: a’ Szelepcsényi régi Énekes Könyvben-is ez iránt fogyatkozás lévén, panasz nagyon ellene. Az okáért mind Város, mind Falu-béli Kántoroknak bővebb Énekes Könyv szükséges.”

²³ „Innét lött, hogy Méltóságos gondoskodó Lelki Fő-Pásztorunk szokott vigyázásából olly Rendelést tenni méltóztatott, hogy Püspöki tágas Megyéjében egy Énekes új Könyv egybe szedettetne, és világosságra botsáttatna. ... Némelly régi Énekek, változás nélkül a’ Népek kedve-szerént, meg-hagytak; némellyek pedig Papi Társaim’ ítélete-szerént-is meghosszabítottak, vagy rövidebb számba vétettek. Nem külömben, a’ melly Versekben a’ syllabák, vagyis betűk öszve-foglalási többek, vagy kevesebbek valának, meg-jobbítottak.”

²⁴ I. kötet, 441–442. Ugyanez: II. kötet, 80–81. A kötetek részjelzései szerint egy műről van szó, az első *Te Deum* a harmadik rész végén, a második pedig a negyedik részben található.

²⁵ II. kötet, 81–82. (Szövegét lásd szövegközlésünkben.)

Alább két *Te Deum*-fordítást közlünk, sorokra tördelve. Az *Énekek könyvének Te Deum*ához nincs se kotta, se nótajelzés. A szöveget átvette – második *Te Deum*-ként²⁶ – Bozóki Mihály énekeskönyve,²⁷ kottát is adva a strofikus vershez.²⁸ Ezt a változatot másolták be a Dőri énekeskönyvbe is *Te Deum laudamus Hungarice* felirattal, kétsoronkénti strófákban, az utolsó két strófa (Engedgyed-től) kivételével.²⁹ A két közölt strofikus *Te Deum* formájában, terjedelmében és tartalmában is teljes egyezést mutat, sőt a hatodik strófában valószínűleg a fordítások sem függetlenek egymástól. Azt feltételezzük, hogy nem a közismert latinból, hanem attól eltérő, de azonos szövegből fordították mindkettőt. Bennük annak a folyamatnak a részét szemlélhetjük, amelyben a liturgikus szövegek strofikus formái köntösbe kényszerülnek.³⁰ Az *Énekek könyvében* imák közt található *Te Deum*ot a kötet énekeinek mintájára tördeltük sorokra, a rövidebb sorokat beljebb kezdve.³¹

²⁶ Az első Pázmány Péter szokásos, néhány helyen változtatott szövege.

²⁷ BOZÓKI Mihály, *Katolikus kar-béli kótás énekeskönyv*, Vác, 1797, 187–188. Az *Énekek könyvéből* más ének átvételére nem találtunk példát.

²⁸ Talán erre a dallamra hivatkozik Szentmihályi Mihály.

²⁹ Dőri énekeskönyv, 95v–96. STOLL Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Bp., Akadémiai, 1963¹, nr. 269. (Az alapszöveget 1763–1774 között író Kováts István dőri iskolamester kezétől eltérő írásképpel.) – Feljegyzéseink szerint Vöcsey János énekeskönyvében (269) is megtalálható ez a változat. STOLL *i. m.* szerint (nr. 244.) a főszöveg törzsétől elkülönülő, későbbi írás.

³⁰ Vö. DOBSZAY László, *A népének bazsi története – Tények és tanulságok*, Vigilia, 1972, 241.

³¹ Vö. az ugyanilyen strófaformában írt *Szent Pál fordulóján (Ki e' Világot meg veti... p. 52.)*. Szentmihályi (p. 345.) nótajelzése ehhez az énekhez: „Nóta. Tulajdon. Vagy: Ditsértessél óh Mária!”

F ü g g e l é k

I.

[ÁNYOS Pál], *Énekek könyve*, Pest, 1785, 282.

A' Te Deum laudamus

<p>[1] Téged Isten mi ditsérünk,
szieinkből hozzád térünk.
Tégedet mi vallunk tsak
egyetlen egy Urunknak,
egész világ nem foghattya
a' felségedet Mennyei Atya,
téged tisztel minden hív,
minden Lélek, nyelv, és szív.</p>	<p>[5] És így ajtaját Mennyeknek,
fel nyitottad az hiveknek,
most az Atyád jobján ülsz,
és mi rajtunk könyörülsz,
de világ végén el jöven,
velünk igazságot tévén,
mindnyájunk Birája lész,
mindenektől számot vépsz.</p>
<p>[2] A' Menny minden Angyalokkal,
mindennémü hatalmakkal,
igy mond Kerubimokkal,
és a Szeráfimokkal:
Szent, Szent, Szent vagy Seregeknek
Ura, földnek, és Menny
világ tellyes hireddel,
és nagy ditsőségeddel.</p>	<p>[6] Kérünk tehát buzgosággal,
kérünk alázatossággal,
irgalmazz szolgálidnak,
kegyelmezz fiaidnak.
Ne nézz sok számu vétünkre,
gonoszságinkra, bününkre,
tekénts azon drága vért,
kit öntöttél Lelkünkért.</p>
<p>[3] Kórusa Apostoloknak,
Prófétáknak, Martyroknak
neked ditsőséget ád,
Téged örökké imád,
Anyaszentegyház, vigságban
tégedet egész világban,
egy Istennek, Fiaddal,
és a' Szent Lélekkel vall.</p>	<p>[7] Engedgyed Mennybe mehessünk:
Szentekkel részesülhessünk
végtelen örömdben,
örök ditsőségdben,
népedet oh üdvözítsed,
örökségedet segéttsed,
azt vezérlyed, igazítsd;
azt vég nélkül magosítsd.</p>
<p>[4] Oh Királlya ditsőségnek,
fejedelme békességnek,
Isten Atyád örök, nagy,
egyetlen egy Fia vagy,
rabságunkat ugy sajnáltad,
hogy szüz méhét nem utátd,
mi nékünk meg engedtdél,
magad halált szenvedtdél.</p>	<p>[8] Minden nap imádásokkal,
kezd nálunk és áldasoddal,
ma késétbe ne vigy,
nékünk ma kegyelmes légy,
bizodalom benned vagyón,
nagy irgalmad el ne hagyjon,
benned reménységem van,
kártól lészek ártatlan.</p>

II.

SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv, II, Eger, 1798, 81–82.*

Ugyan azon Hymnus. Nóta: Tulajdon.

1. Téged' Isten magasságban,
itt dicsérünk buzgóságban,
Téged vallunk Urunknak,
egy igaz Alkotónknak,
örök Atya Isten Te vagy,
véghetetlen Hatalmad nagy,
földi népek ditsérnek:
és Uroknak ismérnek.
2. Az Egek, és Kerubimok
minden Karok, Szerafimok,
Téged' Istent áldanak,
együtt így kiáltanak:
Szent az Isten, bizony Szent, Szent,
Sabaótnak Istene Szent,
Ég 's föld ditsőségeddel
tellyesek Felségeddel.
3. Seregi Apostoloknak,
Profétáknak, Mátyroknak,
Tégedet magasztalnak,
és minnyájan szolgálnak;
Anya-Szent Egyház vígságban,
Tégedet egész Világban,
egy Istennek Fiaddal,
és a' Szent Lélekkel vall.
4. Kristus Te vagy ditsőségnek,
Királyya a' békességnek,
Isten Atyád örök 's Nagy,
Te egyetlen Fia vagy,
rabságunkat meg sajnáltad,
Szűznek méhét nem útáltad,
értünk halált szenvedtél,
mi nekünk meg engedté.
5. Bé zártt ajtaját Egeknek
meg nyitottad az Hiveknek;
Atyádnak Jobbján ülsz,
és mi rajtunk könyörülsz,
most ismét Világra jövendesz,
és igazságot téendesz,
Világ' Birája lészesz,
mindentül számat vészesz.
6. Kérünk azért buzgósággal,
kérünk alázatossággal,
Irgalmazz szolgálidnak,
kegyelmezz fraidnak,
ne nézd sok számú vétkünket,
ne nézd gyarló esetünket,
tekintsd azon drága Vért,
mellyet ontál Lelkünkért.
7. Adgyad, hogy Menybe mehessünk,
Szenteiddel örvendhessünk
örök Boldogságodban,
ditső Szent Országodban,
oltalmazd Uram népedet,
áld meg te örökségedet,
vezérelj, 's gyámolítsad,
örökké boldogítsad.
8. Minden nap áldunk Tégedet,
és ditsérjük Szent Nevedet,
e' nap' kísértetektől
őrizz minden vétektől,
irgalmad rajtunk maradgyon,
reménységünk benned vagyon,
benned bízunk örökké,
mind örökkön örökké.

Áhítati irodalmunk szövegváltozatainak barokk kori jellegzetességeiről

Tarnai Andor a középkori magyar nyelvű írásbeliség és szóbeliség viszonyában latin szövegek szóbeli, szabad tolmácsolásáról írva több megfontolandó megállapítást tett. „A szóbeli tanítás nyelvében kialakult fordulatok beszüremkedtek a fordításokba”, de a szövegek létrejöttük után is variálódtak, változtathatóak voltak, azokba a szóbeliség elemei, továbbá állandósult jelzők, szóhalmozások kerültek be.¹

Tarnai valószínűnek tartotta a funkcionális tolmácsolás továbbélését, megemlítve a vallásos irodalom művelőiről, „hogyan két-három évszázaddal későbbi utódaik ugyancsak nem fogalmazták meg prédikációikat, hanem csak glosszázták a latin mintaképeket, s legfeljebb a beszéd divisióját vagy a nehezebb, fontosabb szavakat igyekeztek magyarul emlékezetükbe vésni.” „Az élőszóbeli hagyomány befolyásolta a fordítást”, amelynek feladata a nem bibliai szövegek esetében a tolmácsolandó szöveg alkalmassá tétele a kifizűzött cél elérésére. „A pap kiválóságát elismerő anyanyelvi fordulatok elsősorban nem a latin kifejezések fordításai, hanem egészen más, illiterátus közegekből származó megfelelői.”²

Vajon magukon viselik-e a Tarnai Andor által feltárt jegyeket a középkorból örökölt és a rekatolizáció során újra népszerűvé vált, latin eredettel rendelkező szövegváltozatok?

Többnyire latin nyelvű szövegek élővé tételéről, azok életben tartásáról van szó, olyan gyakorlatról, amelyet Kecskeméti Gábor a *variatio* fogalmával magyaráz. A tan marad változatlan, szövegezését lehet variálni.³ Ennek persze határt szab a dogmatikai tartalom és a hallgatóság felkészültsége. A mintaként vett tartalom, a fordított szöveg hitelességének és a „szólásnak módja”-ról vallott 16–17. századi magyarországi nézeteket alaposan feltárta Bartók István.⁴

¹ TARNAI Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdük*” – *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (*Irodalomtudomány és kritika*), 234, 231–235.

² *Uo.*, 237.

³ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet – A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (*Historia litteraria*, 5), 186–198, i. h. 193.

⁴ BARTÓK István, „*Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk*” – *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Budapest, Akadémiai, Universitas, 1998 (*Irodalomtudomány és kritika*),

Az ő gondolatmenetén haladva el kell gondolkodnunk azon a tényen, hogy vallásirodalmi műfajok esetében sajátos, fiktívnek nevezhető, azzal rokon világban mozgunk, s ha a nyelvi megformálás is költői, az igényes irodalom területein járunk. Kár volna ezeket a területeket korábbi, az irodalomtörténetiségből kiteszított állapotukban hagyni. Az új és új befogadókon kívül a szövegeket élővé tévő új és új alkotókkal (variálókka) kell számolnunk. A máig ható folyamatban korábban értékcsökkentőnek tekintették a popularizálódást, a mai újra felfedezés inkább értéknövelő hatású lehet.

Néhány évtizede szakemberek és költők találtak elsőrangú értékeket az Erdélyi Zsuzsanna által feltárt archaikus népi imádságok között.⁵ Bizonyára az írásos változatok között is akadnak hasonlóak, megérdemlik, hogy felfigyeljünk rájuk. A prédikációirodalom kutatása megindult,⁶ a vallásos énekek egy részének publikálása is megtörtént,⁷ ám a legköltőibbnek tekinthető imádság- és elmélkedésirodalom barokk kori feltárása területén még nagyon sok a tennivaló.⁸ A továbbiakban a középkorból továbbélő, vallásos irodalom körébe tartozó szövegekről lesz szó.

A 16. század végén újra kiadtak középkor végi latin prédikációkat (pl. Temesvári Pelbártot, Laskai Osvátot),⁹ azok felhasználási módja hasonló volt a középkoréhoz. Köztudott, hogy Magyarországon sokáig használták a latin nyelvet az oktatásban, a tudományos életben, a liturgia nyelveként. Prédikálást segítő latin nyelvű kötetekhez könnyen hozzáférhettek a szentbeszédjükre készülő pa-

260–264, 292–293; Uő, „Nem egyéb, hanem magyar poézis” – Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok), 204–245.

⁵ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágéké, lőtőt lépék – Archaikus népi imádságok*, harmadik, bővített kiadás, Pozsony, Kalligram, 1999.

⁶ Lásd Bitskey István, Lukácsy Sándor, Bárzi Ildikó, Kecskeméti Gábor, Szelestei N. László, Maczák Ibolya, Tasi Réka és mások ide vonatkozó műveit.

⁷ Vő. SZELESTEI N. László, *Katolikus népdalok a 17. század végén = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter és mások, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2005, 175–179; *Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest–Piliscsaba, Szent István Társulat–PPKE BTK, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok), 221 l.

⁸ Vő. *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3).

⁹ SZABÓ Károly, HELLEBRANDT Árpád, *Régi magyar könyvtár, III. kötet – Pótlások, kiegészítések, javítások, 2. füzet*, összeáll. DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1991, nr. 5498, 5499.

pok, akik vázlateikat gyakran összegyűjtötték. Ezek közül több máig fennmaradt, bejegyzések tanúsítják az utódok kezébe kerülést. A tolmácsolási láncba magyar prédikációk (például Pázmány Péter) szövegei is bekerültek.

Már korábban is elgondolkodtam a ferencesek által összeállított 17. század közepeei vaskos, latin nyelvű prédikációskötetek (prédikációvázlatok) funkcióján. Milyen céllal készülhettek ezek, hiszen latinul nem hangozhattak el a fennmaradt kéziratokra ráírt elmondási helyeken. A helynevek magyar, szlovák, horvát, néha tán német prédikálásra engednek következtetni. A latin beszédek egyikében Pázmány Péter *Mint kell az Isten ígését gyümölcsösen hallgatni* című beszédére ismertem rá. A fordítás szó szerinti, kihagyásokkal (egyharmad nincs meg a latin változatban). A gondolatmenet végig Pázmányé, a vége felé akad néhány nem lényeges átalakítás. A „non avere conciones” kifejezése olasz nyelvismeretre enged következtetni.¹⁰

Pázmány latinra fordított beszéde segítette, hogy az a Kárpát-medence nem magyar anyanyelvű közösségeiben, esetleg magyarul nem is tudó pap ajkáról is elhangozzék, a Tarnai által leírt tolmácsolás révén. A latin változat alapján jogosan feltételezhetjük, hogy Pázmány gondolatainak átvétele nemcsak közvetlenül Pázmány magyar szövegéből származhat.¹¹

A latin változatban megfigyelhető, miként más Pázmányt használó magyar nyelvű kézirat predikációkban (több ilyen maradt ránk a 17. századból), hogy az ésszerű rövidítést (kivonatolást) a szövegváltoztatás tudatosságát bizonyító

¹⁰ Részlet Pázmány Péter prédikációjából és annak az 1660-as években készített fordításából:

- Itt el nem hallgathatom némely emberek mentségét: kik azt mongyák, hogy azért nem kívánnyák a prédikáció-hallást, mert ők mind tudgyák a mit a prédikátor tanít. Oh mely rossz, oh mely bolond mentség ez! Nem abban áll haszna a prédikáczióknak, hogy új dolgokat tanúlyunk; hogy olyat hallýunk, a mit soha nem hallottunk: hanem hogy arra gerjedgyen akaratunk, a mit tudunk. Ugyanis, kevés vétek vagyon közöttünk a tudatlanságból: hanem az akaratnak restségéből áradnak a gonosságok. Az Isten pedig sokszor vigasztalást és szűnek buzgóságát a prédikáció által indíttya: úgy hogy elevemb és foganatosb értelemmel lássuk, a mit azelőtt tudtunk.
- Hic quorundam caluas excusationes audire nequeo, qui ideo se dicunt non auere conciones, quod ipsi per se sint docti, et plura sciunt suo concionatore. O stulta excusatio! Non in hoc sita est utilitas concionis, ut noua audias, sed ut ad illa exequenda inflammetur animus, quae nouimus. Deus enim saepius per concionem, uti uiuam uocem ad bonum consequendum cor hominis mouet, quod non per tacitam moueretur scientiam.

¹¹ Magyar nyelvű szövegek vándorlásáról, alakulásáról/alakításáról: MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak – Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, Bp., WZ-könyvek, 2010.

tartalmi vagy szépírói elgondolás kíséri. Érdeemes keresni az új szövegváltozatok mögötti ilyen irányú szándékot. A változtatások/átvételek többségénél nem mechanikus excerpálásról van szó, hanem új beszédhelyezethez alkalmazásról, új „szerzői” elképzelésről, amely nem nélkülözi a művészi érzéket és/vagy alapos iskolázottságot. Például a győri helyőrség magyar katonáinak prédikáló pap Pázmány Szent Mártonról szóló gondolatait Szent György napján jól és hatásosan illesztette mondandójába 1670 körül.¹²

Elődeink liturgikus gyakorlatát figyelve itt-ott (és nemcsak a szakirodalom által feltárt archaikus imádságokban) máig megőrzött formulákra akadunk. Példaként elég a Pázmány Péter prédikációit bevezető sorokat, vagy a hirdetési formulát megvizsgálunk. A Nagyszombatban 1583-ban nyomtatott *Agendában* nemcsak a liturgikus események és archaikus imádságok szövege idézi fel bennünk a középkori gyakorlatot, hanem a közölt formulák is.¹³ Az utóbbiak használata nem terjedt el, nem vált szövegváltozatok létrehozásának forrásává.

Középkori anyanyelvi szövegelemlekeinkről, azok összefüggéseiről, latin forrásaikról sok ismerettel rendelkezünk. Ugyanezen szövegeknek későbbi kéziratot és nyomtatott előfordulásainak számbavételével még adósok vagyunk.

A *De modo bene vivendi* című, Szent Bernát neve alá sorolt művet 1612-ben Ebeczky Sándor, a magukat Pozsonyban is óbudai klarisszáknak nevező apácák gyóntatója fordította le könnyed, lendületes, latinizmusok nélküli, modern

¹² A kéziratos prédikáció fogalmazványa a Győri Egyházmegyei Levéltárban őrzött, 1680-ban és 1685-ben készített kánoni látogatások kötéstábláiból került elő.

¹³ Hirdetési formulák

Krakkói kézirat (1500 körül)

– Istennech zenth vereuel valtoth fyai, alkozik ez heth beely innepeket hallanotoc. Ez hetbe leendev innepeketh anya zent egihaz ýmatsaggal illi erettetek. Alazyatoch magatokath, mondýatok velem egyenbe Gyõnum ystennec [...]

Nagyszombati agenda (1583)

– Iesus Christusnac dragalatos szent veréuel meg valtót hiuu keresztyeni, halgassátoc meg ez hetbeli innepeketketh mellyeken tartoztoc egeb dolgotokat hatra vetuén a felseges mindenható vr Istennecc szíuetec szerent es aítatoson szolgálni.

A töb innepeketketh e heten esnénecc az Anyaszentegyhaz szolosma tartással es Misse mondással meg illi ti erettetek. [...]

Alazátoc meg magatokath, a felseges mindenható Istennecc elõtte, es mondgyatoc velem egytembe a közgúnatot. Gyunom Vram Istennecc [...]

kiadást érdemlő stílusban.¹⁴ Azt feltételeztem, hogy az 1612-ben készített fordítás összefüggésbe hozható a mű több változatban ránk maradt középkori fordulataival, a klarisszák és az általuk befogadott domonkos apácák tulajdonában volt kódexek szövegeivel.¹⁵ A terminológiai megegyezések lapalji idézeteinkben jól tanulmányozhatóak, jellegét tekintve ugyanis szövegkövető fordításokról van szó.¹⁶ Például a latin „virtus” szó mindegyikben „jóság”. Akad azonban bőven eltérés – és nemcsak helyesírásban. A bemutatott részlet elején a „iustitia est” „igaz és méltó” fordulattal visszaadása a szóbeliségből származhat, esetleg a szentmise prefációjában szereplő „dignum et iustum est” tükörfordításának átvétele. Sajnos Ebeczky fordításának nyelvtörténeti elhelyezését segítő szakirodalmat nem találtam.

¹⁴ Vö. SZELESTEI N. László, *Szent Bernát – és régebbi irodalmunk = Sz. N. L., Rekatalizáció és barokk ábítat*, Budapest, METEM, 2008 (METEM-könyvek, 64), 7–16. – Szövegkiadás: *Szent Bernát világosvölgyi apátúrnak A jó élet módjáról való könyve*, Ebeczky Sándor fordítása (1612), kiad. T. FEJES Ildikó, Piliscsaba, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 1).

¹⁵ SCHWARCZ Katalin, „Mert ibon jön Aszonyotok és kezében új szoknyánk” – *Források a klarissza rend magyarországi történetéből*, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum–METEM, 2002 (METEM-könyvek, 39). – Ebeczky Sándorról: 218–219; az általa fordított kézirat leírása: 233.

¹⁶ Magyar fordítások a *De modo bene vivendi* 12. (*De dilectione Dei*) fejezetéből:

– *Latin alapszöveg*

Soror carissima, iustitia est Deum toto corde amare, illique tota adhaerere voluntate, qui est summum bonum. Summum bonum amare summa est beatitudo. Qui Deum amat, bonus est; si bonus, ergo et beatus. Quanto homo plus Deum diligit, tanto magis beatus erit. Dilectio est specialis et propria virtus sanctorum.

– *Ebeczky Sándor fordítása (1612)*

Zerelmes Néném, igaz es méltó az Istent tellies ziuel zeretnj, es tellies akarattal hozzá ragazkodnj, ugimint ki tellies jo. Az tellies iót kedig zeretnj, tellies boldogság. Az ki az Istent zeretj, io az; hogi ha io, tehát boldogis egietembe(n). Mennél inkább ember zeretj az Istent, annijual boldogab lézen. A zeretet magán ualó es tulajdon iozágok a zenteknek.

– *Winkler-kódex*

Een zerelmes hugom Igassag az vr ýsten telýes zýuel zeretny ees ew hozya telýes akaratwal ragazkodny ky felseges ýo: Az felseges ýoth zerehny. felseges dýcheseg. Valaký ýstent zerehi ýo az. ha ýo azerth bodog ees Mýneuel ember ýstenth ýnchab zerehi anneval incab bodog leezen Aaz zerelm az zenthwchnek ýeles ees twlajdon ýozagoch.

– *Érsekújvári kódex*

En zerelmes attyamfyay bizonyawal nagy ygassagh az wr Istenth tellyes zywnkel zerehwnk Es ő hozya tekeelletes akaratwnkal ragazkodnwnk Ky ő benne felseges Io Az felseges Ioth zerehnye nagy bodoghfagh walaky ystenth zerey az yo De az ky yo bodogh ees Menewel yn kab ember az wr ystenth zerey annewel nagyoban bodogh Az zereteth, Ielesen Es kywalytkeppen walo yozaagh az zenteknel.

A Szent Brigitta nevéhez kapcsolt imádságfüzér nyolc középkori magyar nyelvű kódexünkben fordul elő. Később is gyakori imádságoskönyveinkben, ezek Pázmány *Imádságos könyvét* követik. A középkori változatok (sztemmájukat Lázs Sándor rajzolta fel¹⁷) közvetlen továbbélése nem bizonyítható. A későbbi imádságos könyvekben fellelt imádságfüzér sem mindig közvetlenül Pázmány imakönyvének 1610. évi kiadásából készült.¹⁸ A tizedik, rövid fejezet szövegvariánsai szerint már Ferenczffy Lőrinc *Imádságos könyvecskéje*¹⁹ Pázmány ezen kiadását tükrözi.²⁰ Az *Útitárs* című imakönyv²¹ eltéréseit híven követi Pongrácz Eszter *Arany koronája*.²²

Szent Brigitta első öt imája egy Esterházy Ferenc ajándékozta 17. századi kézirat, pergamenre összemásolt imakönyvben is megtalálható.²³ A kötet első levelének rektóján ovális rózsakoszorús keretben kis festményt láthatunk (anya és gyermeke, előlnézetben jobbról trubadúrokra emlékeztető lantos figurával). A női alak nem lehet Szűz Mária sajátos hajviselete és nyakánca miatt, a lantos

¹⁷ LÁZS Sándor, *Szent Brigitta tizenöt imájának fordítása és átdolgozása egy XVI. századi kódexcsoportban – Szövegahagyományozás középkori magyar nyelvű kódexeinkben*, kandidátusi értekezés, Bp., 1991, 6–116. Kézirata az OSZK Kézirtárában, Diss. 562.

¹⁸ Szent Brigitta tizedik imádságának fordításai:

– OH IESUS, Alfa és Oméga,¹ élet,² erősség, és tekéltesség: emlekezzél-meg, hogy tetétül-fogva talpig, magadat kín-szenvedésidnek vizébe be-mártottad.³ A' te sebednek hoszszú és széles-vóltáért,⁴ tanics-meg engem szent parancsolatidnak igaz szeretetből-való meg-tartására, ki a' bűnnek mélységébe tellyességgel bé-merültem.⁵ Amen. Mi-Atyánk, etc. Eüdvöz-légy, etc. (Pázmány Péter *Imádságos könyvének* 1631. évi kiadásából.)

Változások 17–18. századi imakönyvekben:

Mihálykó ik.: a X. imát elhagyta.

¹ Oméga utáni többlet: Mindenek kezdeti és vége (*Útitárs* [17. sz.] és Pongrácz Eszter, *Arany korona* [18. sz.]

² Pázmány első kiadásából az élet szó kimaradt.

³ vizébe be-mártottad helyett: tengerébe(n) elmerítetted (*Útitárs* [17. sz.] és Pongrácz Eszter, *Arany korona* [18. sz.]

⁴ széles-vóltáért helyett: szélességéért (Pázmány ik., 1606; Ferenczffy, 1615)

⁵ bé-merültem helyett: be vagyok merülve. (Pázmány ik., 1606; Ferenczffy, 1615)

¹⁹ [FERENCZFFY Lőrinc.] *Imádságos könyvecske*, Prága, 1615, p. 195. RMNy 1092.

²⁰ Bajáki Rita szíves közlése.

²¹ *Úti társ, az-az reggel s' este, és egyéb időekben gyakorlandó imádságok, bála-adások, dicsüreték és lelki ohajtások... Most ijónnan meg-jobbított, és sok szép imádságokkal meg-bővített*, Nagyszombat, 1678, 147.

²² PONGRÁCZ Eszter, *Igaz isteni szeretetnek harmattjából nevedett, drága kövekkal kirakott Arany korona [...] Imádságoskönyv*, Nagyszombat, 1719, 432.

²³ OSZK, Duod. Hung. 12.

férfi sem lehet Dávid király, nincsen koronája. A jó összhatású kép kifestésének színvonala nem túl magas, térábrázolása is gyenge. A pergamen imakönyv szép könyvrással készült, imádságai az Esterházayak által kedvelt Kopcsányi Márton ferences szerzetes imakönyvének szövegével mutatnak egyezéseket.

Imádságkönyvecske díszítése
(OSZK, Duod. Hung. 12.)

A kéziratban van egy áldozás előtti 8 szótagos, egy áldozás előtti 8 szótagos, 12 soros vers, és egy áldozás utáni, szintén 8 szótagos, 7 + 12 soros vers. Eddig mind a kettő közöletlen.²⁴ A kötet első levélének verzóján az alábbi bejegyzés olvasható: „M[éltós]ág[o]d[na]k alázatos szolgáló Fya Groff Eszterhás

²⁴ A versek szövege:

– 16v. Az Úr vétele előtt igyekezet.

Lelkemnek édes vendége / Szent angyalok elege / Szűz Máriának szép fia, / Jézus; világ
aldozattya, / Minden gazdagság tárháza, / Örök életnek záloga, / Járulok sz. asztalod-
hoz, / Tested véred vételéhez, / Hogy sok ellenségim ellen / Legyen bátorságos igyem,
/ Ez úti költséggel végre / Jussak az örök életre.

– 19v. Az Úr vétele után I. könyörgés.

Mint szarvas a' szép forráshoz / Ehező, vetett asztalhoz; / Kór beteg, tudos orvoshoz, / Síró
a vigasztalóhoz, / Szegény az adakozóhoz, / Hív szolga kegyes urához, / Vak, fénylő
világosságához;

Ugy az élet kút fejéhez / Lelkemnek eledeléhez / Szememnek fényességéhez / Kiváncoktam
Jézusomhoz, / Uramhoz, én Orvosomhoz, / Teremtőmhöz, meg váltomhoz, / Kitül
míg léssen életem / Senki el nem választ engem. / Erő fegyver, élet, halál, / Mélység
magasság sem Angyal. / Uram Jézus maradj velem, / Nyugodjék benned én lelkem.

Ferencz”. A „fa” kifejezés anyjára, Nyáry Krisztinára nem vonatkozhat, mert ő Ferenc születése után öt nappal meghalt. Talán felesége (1661–1669), Illésházy Ilona édesanyját, Forgách Máriát szólította meg így. A kötet az Illésházyak könyvtárával került mai őrzési helyére, az Országos Széchényi Könyvtárba.

A *Te Deum* magyar nyelvű fordításainak tíz középkori változatát párhuzamosan közölte, kapcsolatukhoz megjegyzéseket fűzött Vargha Damján.²⁵ A protestáns graduálok, a középkori hagyomány folytatói több szövegvariánst őriztek meg,²⁶ ezek kétsoros strófái páros ríműek, 16 (5+5+6) // 11 (5+6) szótagszámmal.²⁷ A puritanizmus intézkedései hatására ez a középkorba nyúló örökség kiszorult a használatból. A katolikus énekeskönyvekben gyakori a Pázmány Péter imakönyvében közölt, latin ritmikus prózát utánzó szöveg, ám a strofikus változat is elterjedt, 556 / 556, aab / ccb rímekkel, egy rövidebb változat pedig négysoros páros rímekkel. A 18. század végén újabb zengzetes szövegváltozatok jelentek meg Ányos Pál és Szentmihályi Mihály gyűjteményében 88778877 szótagú aabbccdd rímekkel.²⁸ A közhasználatú énekekben általában gyakori a strofikussá szerveződés, ezzel egyidejűleg parafrázisokká alakulás.

²⁵ VARGHA Damján, *Te Deum és Te Mariam fordítása kódexirodalmunkban*, bővített klny. a *Békefi-Emlékkönyvből*, Bp., 1915, 5–15. – Két újkori változatról lásd e kötet *Két 18. század végi Te Deum* című tanulmányát.

²⁶ FERENCZI Ilona, „Más-képpen: a mint itt nálunk ünnepi-napokon szoktak az Templomban énekelni” – *Egy 17. századi eperjesi imádságoskönyv énekeiről = Megújulás és megmaradás – Fabiny Tibor-émlékkönyv*, szerk. KORÁNYI András, Bp., Luther Kiadó, 2009, 31–43, i.h. 36.

²⁷ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne, I–II*, red. Iván HORVÁTH, Gabriella H. HUBERT, Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZÖNYI, István VADAI, Paris, Nouvel Objet, 1992, p. 605. (nr. 1364.)

²⁸ – Pázmány Péter *Imádságos könyvének Te Deuma*:

Teged Isten dicsírünk téged Urnak vallunk. / Téged örök Atya Istent minden földi állat tisztel.

– Kájoni János *Cantionaljának Te Deuma*:

Teged Uristen, / az nagj felségben / zuntelen diczjrunk, / Teged urunknak / es zent attjanknak / mind eöreöke uallunk.

– [Ányos Pál], *Énekek könyve*, Pest, 1785, 282: A’ Te Deum laudamus

[1] Téged Isten mi ditsírünk, / szieinkből hozzád térünk. / Tégedet mi vallunk tsak / egyetlen egy Urunknak, / egész világ nem foghattya / a’ felségedet Mennyei Atya, / téged tisztel minden hív, / minden Lélek, nyelv, és szív.

– Szentmihályi Mihály, *Egyházi énekes könyv, II*, Eger, 1798, 81–82: Ugyan azon Hymnus. Nóta: Tulajdon.

A *Magnificat*, Szűz Mária hálaéneke, középkori kódexeinkben nemcsak bibliafordításként, hanem a napi zsoltosma canticumaként is előfordul.²⁹ Ilyen funkcióban találjuk meg a protestáns graduálokban. Középkori nyelvemlékeinkbe is a zsoltosmából kerültek át, magánajtatossági céllal. Katolikus énekek között a magyar nyelvű verses változat csak a 18. század végén jelent meg. Graduális gyülekezeti énekként itt is szövegkövetőbb a fordítás, nem graduális gyülekezeti énekként és népénekként inkább parafrázis.³⁰

Három középkori kódexünkben olvashatjuk magyarul a Szent Bernát neve alá sorolt, különböző bibliai zsoltárversekből összeállított imádságot, az ún. *Szent Bernát zsoltárát*.³¹ A Lobkowitz-kódex latin óraskönyvből fordított változata szerint az ördög tanította meg Szent Bernátot erre az imára.³² A 17–18. századi népszerű imakönyvekben reggeli imaként fordul elő,³³ a Rimay-imakönyvbe csak az első verset másolták be *Mikor ember álmából fölserken* felirattal.

1. Téged' Isten magasságban, / itt dicsérünk buzgóságban, / Téged vallunk Urunknak, / egy igaz Alkotónknak, / örök Atya Isten Te vagy, / véghetetlen Hatalmad nagy, / földi népek ditsérnek: / és Uroknak ismérnek.

²⁹ Vö. SZERECZ Alajos Imre, *Kódexeink párhuzamos szentírasi töredékei*, Bp., 1916, 34–37.

³⁰ A *Magnificat* egyik verse magyarul középkori kódexben és a 16–18. században:

- Fecit potentiam in brachio suo; dispersit superbos mente cordis sui (Lc 1, 51.)
- Thön hatalmath ő karyaaban. el veztee keweelökeh. ő zyweenek elmeyewel (Czech-kódex)
- Hatalmasságot cselekedett az ő karjával: elszélesztette az kevélyeket az ő szívök elméjében. (Eperjesi énekeskönyv, 271.)
- Hatalmasságot az ő ereiböl cselekedek: keuel'eket az ő eig'ekezetekben meg ronta. (Ráday-graduál, p. 361.)
- [...] Hatalmas dolgot szerze, / Ó karjának ereje. // Az kevély gondolatúknak, Menten eszeket veszté, [...] (Szeni Molnár Albert)
- Királyi hatalmasságát e' földön tselekedte, / A' kevély szívek' elméjét karjával széllyel-üzte, / Hatalmasokat a' székből: a' földre le-vetette. (Bozóki Mihály énekeskönyv, Vác, 1797, p. 210.)

³¹ Szövegüket közli SZERECZ, *i. m.*, 29–34. (Peer-kódex, 181–184., Thewrewk-kódex, 246–249, Lobkowitz-kódex, 346–350.)

³² SZABÓ Flóris, *A óraskönyvek hatása kódexirodalmunkra*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1967, 166.

³³ *Lilium kertecské*, Nagyszombat, 1690 körül, 63–64. RMK I 1394a. (Szent Bernardnak Nyolc versei az boldog kimúlásért. – *Leleki fegyverház*, Nagyszombat, 1700, 10–11. (Szép reggeli isteni dicséretet [közti]: Nyolczadik imádság. *Magunk Felebarátunk Istennek való ajánlása.*) – PONGRÁCZ Eszter, *Arany korona*, Nagyszombat, 1719, 29. (Reggeli imádságok közt, *Leleki fohászkezdések* felirattal.)

Sokáig léteztek a protestáns és katolikus gyakorlatban közös imádságok, énekek. Ez tette lehetővé, hogy Mihálykó János Pázmány *Imádságos könyvének* nagy részét evangélikusok számára kiadhassa.³⁴ Rimay János kéziratos imakönyve is ezen közös örökségből táplálkozik. Az imák és Rimay több versének frazeológiája, képi anyaga³⁵ hasonló. Egyébként a kor imádságos könyveiben szintén gyakori az egyházatyák óta jelen lévő pejoratív képrendszer. Rimay egyéni, meditatív gondolatait ötvözte az imádságok, imaszerű könyörgések ezen képrendszerével, amelynek révén számíthatott a kor emberének élményt jelentő vallásos ismereteire. Bizonyára más költőknél is érdemes volna a bizonyítható vallási táplálékok alapos tanulmányozása. Például Koháry Istvánnál, aki „imádságos könyv”-t „ájtatos verseivel együtt” hagyta gyóntatójára.³⁶

Népelemek és imádságok szövegeinek esetében mindenképpen számolnunk kell a szóbeliség hatásával. Különösen a nem nyomtatványból másolt kötetek esetében. Miként a pap (nyomtatásban megjelent tanácsok alapján) egy vagy több beszédből másikat hozott létre, úgy az énekek és imádságok formulái, fordulatai is beépültek ránk maradt szövegekbe. Fordítások esetében az alapszövegtől való nagy eltérések előidézhetik a javítást, új változat készítését. Eddigi tapasztalatom szerint az imádságszövegek nem mutatnak az énekek szövegénél nagyobb változatosságot. A változatokat inkább imák egybevonása, vagy azok egy részének tömörszerű elhagyása jelenti, a megfogalmazás ritkábban változik, mint az énekeknél. Bár sok a hasonló kezdetű imádság, egy incipitmutató nagyon megkönnyítené a kutatást.

A 18. század végi énekeskönyv-reformok (mindegyik felekezetenél) nemcsak az új művészeti áramlatokhoz való alkalmazkodás, a korban divatos eszmék és

³⁴ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Grác, 1606¹ (RMNy 945); MIHÁLYKÓ János, *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok*, Bártfa, 1609¹ (RMNy 976).

³⁵ SZELESTEI N. László, *Rimay János imádságos könyve = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 227–234. (A tanulmányt újraközöltük ebben a kötetben is.)

³⁶ A kötet: OSZK, Duod. Hung. 17. *A Jesus és Maria rosariumianak, avagy olvasóianak, s annak közönséges imádkozásának ájtatos modgya...* A dicséretes szent olvasó leg főbb Társaságának hasznáért, ezen rövid sommában foglaltatott, újonnan magyarra fordítatott Szentmártonban. – S. Sárdi Margit Koháry műveinek kritikai kiadásában „csupán az érdekesség kedvéért” említette az imakönyv létét. *Régi magyar költők tára, XVII. század, 16 – Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szűdónia és Kőszeghy Pál versei*, s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, 2000, 603.

formák alkalmazása miatt történtek, hanem – higgyük el a korabeli indoklásokat – a sok romlott szöveg miatt is. A 18. században több a variáns, egyre többen, egyre bátrabban változtattak, tudatosan vagy akaratlanul a szövegeken. Nem okozott gondot például a különböző szentek azonos szövegbe ágyazása. Vagy ugyanazon fordulatok hol Mária-, hol Jézus-siralom részleteként fordulnak elő.³⁷ A tanítás érintetlenül hagyásával a próza és vers a korábnál is gyakrabban épült fel azonos gondolatmenet szerint. Ács Mihály imádságos könyvének több imáját versbe szedte Hegyfalusi György.³⁸

³⁷ – Jézus-siralom a Nagyölvédi énekeskönyvből: OLLÉ Viktória, *Dramatikus nagypénteki népének egy ismeretlen 18. századi énekeskönyvből = Summa – Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 1997 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 7), 233–237.

1. Ó szomorúsággal, bánattal teljes nap, / Minden napok között legszerencsétlenebb nap, / Sok keserőséggel, örömmel teljes nap / Vigasztalás nélkül fölviradott ez nap. [...]

6. Most egek szépsége, öltözzél homálban, / Nap s hold és sok csillag száll szomorú gyászban, / Szánjad Teremtődöt siralmas ruhában, / Mert íme tetetett gyászos koporsóban.

– Mária-siralom Csukly István énekeskönyvéből: SZELESTEI N. László, *Csukly István énekeskönyve = Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*, (7. j.), 211–212. (Lásd e kötetben: 69. l.)

1. Ó szomorúsággal s bánattal teljes nap, / Minden napok között legszerencsétlenebb nap, / Melyen szent Fiamtól árvául maradtam, / Szívem örömétől melyen megfosztattam.

2. Ó egek szépsége, öltözzél homályba, Nap, / Hold és csillagok, szállj szomorúságba, / Mert ma Uratoknak tövis koronája / Dűcsöült fejének szent veleit járja.

³⁸ Imádság prózában (Ács Mihály, *Arany lánc*, 1747, 144–145.). Vö. e kötet 62–64. lapjával.

A tűznek kár nélkül meg-szünete után való Háláadás.

Oh mindenható mennyei Ur Isten! Jóllehet tüzelt méltán meg-büntethetnél minket, midőn mi a' te beszédedet nem hallgatjuk; a' mint hogy meg-is valljuk a' mi gonosz voltunkat, mellyért már régen tüzet borsáthattál volna reánk, és házainkat, helyűnket, és mindenűnket, még magunkat-is el-vesztvén, porrá és hamuvá tehetted volna; a' mint hogy most-is fenyegetél bennűnket, mindazon által tennen magadért kedvezted minékűnk, és a' tüzet kegyelmesen el-fordítád rólunk, mellyért szívűnk szerint való hálát adunk te szent Fel-ségednek. Ebből látjuk, oh Ur Isten! hogy nem kívánod vesztűnket, hanem azt akarod hogy meg térjűnk és éllyűnk. Azért kérűnk tégedet, magad segélj arra minket. Vigasztald pedig azokat-is a' te Szent Lelkeddel, kiket mostan a' véletlen tüzelt meg-keserítettél, és Szent Fiadért az Ur Jézus Kristusért oltalmaz-meg mindnyájunkat a' pokolnak örökké való tűzétől. A' te őriző szent Angyaliddal jártass táborot mi környűlöttűnk, és őriztess bennűnket az örök idvességre, Amen.

Verses ima (HEGYFALUSI György *Centifolia Szász levelű rózsá*, [Győr, 1733], 457.):

Mikor a' tűz kár nélkül meg-szünt, így mutasd bála-adó voltodat

[1.] Noha tüzelt bánthattad volna fejűnket, / Midőn nem hallgattuk a' te beszédedet, / A' mint hogy meg-is vallyuk roszt életűnket, Mellyért tüzelt el-ronthattál volna minket.

[2.] Házainkra égést borsáthattál volna, / Lakó helyűnket meg emészthetted volna, / Minde-nűnket te elégethetted volna, / Porrá és hamuvá te tetted volna.

Ányos Pál *Énekek könyve* című (1785) kötetében az elvárásoknak megfelelően jelentek meg új és „javított” népénekzsövegek.³⁹ A *Stabat mater dolorosa* az elődök fordulatait felhasználva közelítette a latin alapváltozathoz. A párverseket összekötő rímeket következetesen alkalmazta (aab, ccb).⁴⁰ A tartalmi pontosság és formahűség jellemzi *Vexilla regis prodeunt* változatát. Aquinói Szent Tamás *Pange lingua*-jában korábbi fordításokból átvett sorok, rögzült formulák, kifejezések találhatók. (A későbbi műfordítók a lehetségesig kerülték ezt). Az említett latin himnuszokat és szekvenciákat, közismertségük, közkedveltségük, liturgiai szerepük és művészségük megmentette az új szempontú énekeskönyv összeállításakor az elhagyástól, azokat Ányos modern műfordítási elvek szerint formálta újjá.

[3.] A' mint hogy mostan-is minket fenyegetél, / Még-is te magadért minékünk kedveztél, / Kár tévő tüzet rólunk el-térítettél, / Mellyért hálát-adunk néked köszönettel.

[4.] Ebből látjuk, hogy nem kívánod vesztünket, Hanem akarod megtérésünk' 's-éltünket, / Azért édes Atyánk kérünk mi tégedet, / Te magad kegyessen segély arra minket.

[5.] Vigasztald azokat is te Szent Lelkeddel, / Kiket meg keserítettél e' nagy tüzzel, / Kérünk a' Krisztusért, minket örök tüzzel, Ne égess pokolban Istentelenekkel, Amen.

³⁹ SZELESTEI N. László, *Himnuszfordítások Ányos Pál Énekek könyve című kötetéből = Eruditio, virtus et constantia – Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, I*, szerk. IMRE Mihály stb., Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2011, 281–291.

⁴⁰ A *Stabat mater* első párversének variánsai:

- *Stabat mater dolorosa, / Juxta crucem lacrimosa, Dum pendebat Filius, / Cujus animam gementem, / Contristatam, et gementem / Pertransivit gladius.*
- Álla az keserves Anya, / Kereszt-fánál siralmába, / Látván függnyi szent Fiát. / Kinek meg epedett szívét, / Töredelmes és bús lelkét / Hegyes tör által járta. (Hajnal Mátyás, 1629, 173.)
- Álla a' Szűz nagy fájdalva / A' kereszt alatt, siratva / Rajta-függő szent Fiát. / Bánatokkal lelke tömve, / Gyötrelemtől szíve törve, / Érzi éles pallosát. (Hajnal Mátyás, 1642, 213.)
- Álla keresztnél Szűz Anya, / Fájdalmakkal teljes bánya, / Midőn függne szent Fia, / Szenvedvén bűnünk miá. / Kinek megedett elméjét, / Szomorú keserves szívét / Hegyes tör által járta, / Nagy bú igen meg-nyomta. (Cantus catholici, 1674, 292.)
- Álla Krisztus keresztinél / Jézus áldott szent testinél / Szűz Anyja sopánkodván, / Keservesen bánkódván. / Mondd meg, Mária, mit láttál / Kereszt alatt hogy állottál / Könnyben fordult szemeddel, / Keseredett szíveddel. (Náray (50), Écsi énekeskönyv, 146.)
- Álla Krisztus keresztinél, / Szűz Anya keserves szívvel / Nézvén az ő szent Fiát, / Nézvén az ő szent Fiát. Szent kezeit emelte, / Kívánván, hogy illethetné / Szent Fia szent tagjait, / Szent Fia szent tagjait. (Ötvenyi énekeskönyv, 152.)
- A' keseredett Anya ál, Könyvevze a' keresztfánál, / Mellyen szent Fia függött, / Kinek meg epedt szívében, / Fájdalmas, és bus lelkében / Éles pallos ütközött. (Ányos Pál, 1786.)

Berzsenyi Dániel *Fohászkodása* és az evangélikus egyházi költészet

BERZSENYI Dániel: FOHÁSZKODÁS

- [1] Isten! kit a' Bölcs lángesze fel nem ér,
Csak titkon érző lelke ohajtva sejt:
Léted világít mint az égő
Nap, de szemünk bele nem tekinthet.
- [2] A' legmagasb menny 's aether' Uránjai,
Mellyek körülted rendre keringenek,
A' láthatatlan férgék a' te
Bölcs kezeid' remekelt csudáji.
- [3] Te hoztad e' nagy Minden' ezer nemét
A' semmiségből, a' te szemöldöked
Ronthat 's teremthet száz világot,
'S a' nagy idők' folyamit kiméri.
- [4] Téged dicsőit a Zenith és Nadir.
A' szélvészekt' bús harcza, az égi láng
Villáma, harmatcsepp, virágszál
Hirdeti nagy kezed' alkotásit.
- [5] Buzgón leomlom színed előtt, Dicső!
Majdan ha lelkem záraiból kikél,
'S hozzád közelb járulhat, akkor
A' mi után eped, ott eléri.
- [6] Addig letörlöm könnyeimet, 's megyek
Rendeltetésem' pályafutásain,
A' jobb 's nemesb lelkeknek útján,
Merre erőm 's inaim vihetnek.
- [7] Bizton tekintem mély sirom' éjjelét!
Zordon, de oh nem, nem lehet az gonosz,
Mert a' te munkád; ott is elszórt
Csontjaimat kezeid takarják.
Nikla 1807–1808 körül, végleges formája: 1810¹

¹ BERZSENYI Dániel *Költői művei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Bp., Akadémiai, 1979, 83–84., jegyzetek: 576–582.

Kazinczy Ferenc a *Fohászzkodást* ki akarta hagyni Berzsenyi verseinek gyűjteményes kiadásából. Berzsenyi válasza: „Theoreám nem lévén, gáncsaidból sokat tanultam, s némely darabjaimat, amint lehetett, megjobbítottam, és amelyeket kihágytál, én is kihagytam ezen kettőn kívül: a *Fohászzkodás* és a *Bérekészítés*...”² Kölcsey Ferenc recenziójára írt válaszában így védte a *Fohászzkodás*-ban is előforduló különös képeit: „Első vádja a recensensnek az, hogy *én gyakran dagályos, feleslegvaló s értelemtől üres expressiókera tévedek el...*”³ „Az oly expressiók, mint *dithyrambok lángköre s gőztorlaszok alpesi*, nékem sem tetszenek, ha azokat hideg szemmel nézem, de vajon hideg szemmel kell-e azokat nézni? Vajon nem változik az egész poézis sült bolondsággá, ha azt hideg szemmel nézzük? De tegyük magunkat azon exaltált szellembe, melyben azok mondvá vagnak, tehát látni fogjuk, hogy azok nem egyebek, mint azon szellemnek természetes öltözetei, azaz az exaltált képzelődésnek exaltált képei.”⁴

Fohászzkodás.⁵ A himnikus ima egyik fajtájának a neve a cím. S nemcsak a cím, maga a vers is ezen imaforma sajátosságait hordozza. A verskezdet hagyományos keresztény imák, könyörgések kezdő formuláját idézi fel: Deus, qui... Deus, a quo..., amelyet Jelenits István a Platónnál, a Bibliában és költőknél fellelhető „transzcendenciára nyíló rések” közé sorol.⁶

Hogy a megszólított személy, arra a kifejtés első szava (*kit*) utal. Csodálattal teli hódolat illeti Őt. A rés mögötti valóság fénye, a hitt személy óvó keze egyként borítja be a mindenség részeként az Embert, minden létállapotában, még a halálban is, amely *Mert a te munkád, azért nem lehet az gonosz*. Nem racionális bizonyítékok alapján hangzik el a személyes vallomás, hanem szabadon vállalt,

² *Levél Kazinczyhoz*, Nikla, 1811. febr. 15. = BERZSENYI Dániel *Összes művei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Bp., Szépirodalmi, 1968, 387.

³ *Észrevételek Kölcsey Recenziójára* = *Uo.*, 189.

⁴ *Uo.*, 191.

⁵ Az elemzés törzse 1972-ben keletkezett. Vö. BERZSENYI Fohászzkodása [Verselemzés], *Vigília*, 1976, 754–757. Feladatomnak a *Fohászzkodás* egészének hatásvizsgálatát tartottam (és tartom), ezért nem foglalkozom a vers keletkezésével, annak Berzsenyi költészetében elfoglalt helyével. Erről nagyon részletesen olvashatunk Martinkó András tanulmányában, aki a versben megjelent tipikus jegyeket Berzsenyi életrajzi helyzetére rávetítve azt feltételezi, hogy a vers első négy strófája 1800 előtt, az utolsó három pedig 1800 után keletkezett. MARTINKÓ András, *Berzsenyi időszerezése egy időszerezetlen költeménye tükrében – A Fohászzkodás körbenjárása* = M. A., *Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 55–96. A vers „szétkronologizálása”-nak bírálata: CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek – Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 143–146.

⁶ JELENITS István, *„Mint buzat a házón”*, *Vigília*, 2003, 812.

személyes Én–Te viszonyban ismeri el függőségét az Én, így jut el a *bizton* vállaláshoz. Az elbizonytalanodást az a hit-akarás, az a viszonszeretet takarja el, amely az Én vallásosságának a lényege: az Én a Te szemlélésének hatására önmagát adja annak, elindul feléje. És ez a Te-ben bízó Én vállalja aztán a halált is, mert a Te neki majd *akkor* és *ott* igaz otthont ad.

A Te megnevezése után zuhatagszerű omlással követik egymást a dicsőítő rész (1–4. versszak) strófái. A személyes névmások és a személyragok állandóan visszautalnak a megszólítással megadott hangra, a Te-re. Bár a keresztény hagyományba ágyazódó megszólítás formailag az Én–Te viszonyon kívül áll (*Isten! kít...*), valójában az alábbi gondolati kiegészítés járul hozzá: *Isten! Te vagy az, kít...* A harmadik sor második személyű *Léted* szava még rá is erősít erre. Ugyanezen sorban a *szemünk* többes első személye a költő állapotába, a titkon érzés és óhajtvá sejtés világába, Berzsenyi egzaltált szellemébe vonja be az olvasót/hallgatót.⁷

Az ötödik strófától grammatikailag hangsúlyossá válik az Én. Rögtön föltűnik az, hogy a Te és az Én a fönt és a lent világa. Az Én első grammatikai megjelenésekor beismeri ezt: *leomlom színed előtt, Dicső!* De az Én lentségére utal a feltételes igealak (*járuhat*), a *ha... kikél* és a *majdan, akkor* időhatározók is. A Te az élet és a halál ura. *Ronthat s teremthet. A semmiségből.* Ez a nem-mindennapiság világa. Grammatikai szinten ezt fejezi ki az állandó fokozhatatlanság. *A titkon érző lélek, az égő Nap, a láthatatlan férgek, a te Bölcs kezeid remekelt csudáji, e nagy Minden ezer nemét* éppúgy fokozhatatlan alakok, mint *a legmagasb menny s aether Uránjai*. Nem a mindennapi nyelvhez hasonlóan, jelölt felsőfokkal éri ezt el Berzsenyi, hanem az erőteljes szavak és szókapcsolatok használatával. Ha megnézzük például a *nagy* jelző háromszori előfordulását (9., 12. és 16. sor), megértjük e módszer lényegét: nincs nagyobb *Minden*, nagyobb idők vagy nagyobb kéz. Csak az az egy, amelynek ezer nemét a Te hozta, csak az, amellyel a Te alkot. Az a kéz, amely a világot létrehoz-

⁷ Ebben az egzaltált szellemben, megítélésem szerint, nincs különösebb jelentősége annak, hogy a Berzsenyi által felhasznált képek és formulák mennyire kötődnek a felvilágosodás egyes irányzataihoz. (Erről bőven olvashatunk Martinkó András tanulmányában.) Bizonyára az olvasók egy része az alább tárgyalt Horatius-i reminiscenciát ismerősként fogadja, de a szakirodalomban olvasható felfedezések, például hogy Berzsenyire mennyire hatott Matthisson, csak nagyon kivételes esetben, egy-egy személynél indít valamiféle emóciót. Ezekkel szemben a keresztény gyökerekhez, de ugyanígy a Christian Gellert nevével fémjelzett racionalista egyházi költészethez is, közvetlenül és közvetve máig sok a kapcsolódási pont. Ezekről később bővebben lesz szó.

ta (kimondva a 8. sorban), s amely az Én-t is óvja (kimondva a vers végén). Ez a mindenható alkotó Te-ként állandóan ott van – súlyponti helyeken – a versben.

A főntérzetet biztosítják a köznapi nyelvtől való elkülönítés egyéb eszközei is. A szavak megválasztása. A klasszikus költészetből átemelt nevek nemcsak az említett elkülönítést szolgálják, hanem segítik az időmértékbe való befogást is. Ezeknek a neveknek a funkcióját – miként az egész verset is – csak akkor érthetjük meg, ha nem „hideg szemmel” nézzük. Ki gondolja itt végig, hogy a Zenit és a Nadir az égbolt legfelső és legalsó pontja? A föntség érzékeltetését szolgálja az időmértékes verselés, ezt a klasszikus reminiscenciák. Horatius soraira (...*imperium est Jovis / ... / cuncta supercilio moventis*⁸) így játszik rá: ...*a te szemöldököd / Ronthat s teremthet száz világot*. A köznapiság fölé emelnek a vonatkozó értelmű kötőszók rövid alakjai és az ellentéteket magukba foglaló képek. A mellérendelő mondatok pedig mintegy nyelvi halmozással a tartalmilag fokozhatatlan mondatokban a fokozás érzetét keltik. A negyedik versszak a mellékmondatok halmozásából az érzelmi határokat végsőkéig tágító alanyhalmozásba torkollik. A mindenség szemlélésében dicsőül meg a Teremtő. A versáradat tetőpontján a *harmatcsepp, virágszál* névszók állnak. A csillagrendszer után milyen sokatmondó helyen kapcsolódik be e zenébe az emberközeli világ! Egy *bús* jelző azonban hiányt éreztet velünk... Lehet-e teljes a mindenség Ember nélkül?

A himnuszok sajátja az ember fölemelkedése, az emberi érzések, ügyek föl-emelése. Az ember Isten közelébe akar kerülni, az Én és Te közötti távolság csökkentése az ember Isten-közelségbe kerülése révén történik meg, és ez nem változik akkor sem, ha a személyes élmény megjelenik. A himnuszok nyelvén szólni Isten-közelségbe jutást jelent, de nem az Isten lerángatását, hanem az ember fölemelkedését. Az elfogadom/befogadom Istent éppúgy az én istenülésemet jelenti, mint ahogy leborulásom is az ő oltalmazó kezét.⁹

⁸ Carm. III/1, 6–8.

⁹ MARTINKÓ András szerint (*Berzsenyi időszertése*, /5. j./, 74.) azáltal, hogy Berzsenyi „személyes élménytartalmává tette, lecsökkentette az isten-ember távolságot a 'közvetlen érintkezésig'”. A mindenség ura és kormányzója az első személyű megszólítással nem fölötte, hanem benne lakik. Megítélésem szerint a távolságcsonkítás jellege: én felemelkedem, de leborulásomban is közelebb kerülök Istenhez. Az alaphangra (Isten!) ráduplázó felkiáltójel (dicső!) nem engedi feledni, hogy a mindenség ura előtt borultam le. A közelebb kerülés abból adódik, hogy elfogadom keze óvását, bízom benne, s főleg – „megyek Rendelgetésem' pályafutásain”.

Mindezek után arra vagyunk kíváncsiak, hogy az Én megjelenésével a fönt világában maradunk-e. Milyen irányba mozdít bennünket a vers?

A monumentális mondatívek megváltoznak az ötödik strófától. A sok utaló- és kötőszó, a tördelt mondatívek a zaklatottságra utalnak. A könnytörlés, a zordonságtól való megtorpanás az Én sorsa. Ezek hitelesítik a vállalás komolyságát, a tudatos vállalást. Olyan hitet, amely kapcsolódik a Te-hez, és ez a kapcsolat az életben meghatározó szerepű, a Te annyira fontos, hogy azért érdemes élni és – majd meghalni. Fontos funkciója van itt az időhatározóknak. A jövőbe, a távolba utalók (*majdan, ha... akkor... ott*) után jön a megoldást megkísérlő *addig*, hangsúlyos helyzetben. *Addig... megyek / Rendeltetésem pályafutásain...* Aktív vállalásról van szó, *a jobb s nemesb lelkeknek úján* való haladásról, amely által az élet értelmessé válik. Az Én-t ez emeli fel, mintegy alapot adva a kapcsolat vállalásához. Nemcsak kap az Én, vállal is, így léphet be az előző strófák teremtette mindenség-zenébe.

Hogyan valósul meg a versben a fönt és a lent közti kiegyenlítődés? Miért válik hitelessé az egyén vállalása?

A már említett jegyek között is találunk olyant, amely az egész versen végighúzódik, függetlenül attól, hogy a lenről vagy a fönről van szó. Ilyen a verselés. A határozott, szigorú zártságú alkaioszi strófa ugyanabba a keretbe préseli a két világot. Az időmértékes ictus és a magyar hangsúly közötti eltérés meglehetősen nagy, ez a külső, zárt formán belül tovább fokozza a feszültséget.

Az alkaioszi strófa időmérték szerint az ictus-ok jelölésével:

- ˘ v ˘ - // ˘ v v ˘ v ˘ ˘
 - ˘ v ˘ - // ˘ v v ˘ v ˘ ˘
 v ˘ v ˘ - ˘ v ˘ v
 ˘ v v ˘ v v ˘ v ˘ -

A *Fohászkodás* első strófája a hangsúlyok jelölésével:

˘ - ˘ - - // ˘ v v ˘ v ˘ ˘
 ˘ ˘ v ˘ - // ˘ v ˘ - v ˘ ˘
 ˘ - ˘ - - ˘ v ˘ v
 ˘ v ˘ - ˘ v ˘ ˘ - -

Az ellentétek a versben szinte minden síkon megtalálhatók. Az egész verset áthatja az óhajtvá sejtés és a határozott állítások (lásd a sok verssorkezdő és

egyéb hangsúlyos helyen álló határozott névelőt) ellentéte. Hangzási szinten is gyakori ez a jelenség. Főleg a fönt és a lent világához kapcsolódva, erőteljesebb, illetve lágyabb színezettel. A második strófában az „r” hang van túlsúlyban, aránya az irodalmi nyelv 7,25 %-ával szemben 14,5 %. Gyakran a hangzási ellentétek is függetlenek a tartalomtól. Például: *Ronthat s teremthet, a láthatatlan férgek* stb., mély és magas magánhangzók váltakozása.

A „hideg szemmel” nézett ellentétek együttesen kapcsolódnak bele abba az energiahullámmot adó versáradatba, amelyet a versforma mellett egyéb nyelvi jegek is biztosítanak. A ma már régiesnek ható szavak (*legmagasb, körülted, szemöldököd, csudáji, folyamit, alkotásit, kikél, közzell*), festői, ódonságot idéző határozók (*titkon, majdan, bizton, zordon*), az egész verset átható eufémizmus a Te világába emelő hangulati egységet ad. Ugyanígy egységes a tömörítő nyelv alkalmazása, a jelzős és határozós szerkezetek, mellékmondatot is magukba olvasztó képek: *a bölcs lángeszé, e nagy Minden ezer nemét* stb. Jellemző a birtokos eset -nak, -nek ragja nélküli kapcsolás, mindkét névszó előtti jelzővel. Például: *a te Bölcs kezeid remekelt csudáji*. Tizenkét birtokos jelző közül csak egyszer találunk jelölt alakot (*nemesb lelkeknek útján*), akkor is névelő nélkül. Az állítmányi szerkezetek közül csak egyet emelek ki: ... *titkon érző lelke ohajtva sejt*... Hiába akarnánk megmagyarázni ezt a sort. Titkon érez, ohajtva sejt... megmagyarázhatatlan állapotot fejeznek ki.

Egységes a monumentális mondatívek alkalmazása, bár a vers második felében ez az ív erősen tördelt. A mondatívet az élen és a végen álló lényeges mondatrészek tartják. Például *A legmagasb menny... a te Bölcs kezeid remekelt csudáji*. Vagy: *Majdan... ott eléri*. Egységes a nyomatékosító szórend is. Különösen jellemző, hogy az egybetartozó alakokat kettészeli a sorvége (enjambement).

Az Én nélküli 1–4. strófákat és az Én vallomását megjelenítő 5–7. strófákat nyílt nyelvi forma fogja egybe. Három felkiáltójelet találunk a versben, mindhárom ezt a célt szolgálja. Az első az alaphang megadását, a második annak az Én megjelenése utáni felerősítését, a harmadik a megoldás megingását eltakaró akaratot. Az első esetben csak a Te jelenik meg, a másodikban a Te színe előtt hódoló Én-nel együtt, végül az az Én, aki szabadon döntött, a hatodik strófa vállalás-kimondásában magára maradva. Csak a hatodik strófából hiányzik a Te! Az ötödik strófában a vers korábbi változatában *Atyám!* szó állt a *dicő!* helyén. Nem általános irányba vitte el a verset itt Berzsenyi, hanem az

alaphangra, a himnikus dicsőítésre történik találóbb szóval ráerősítés. Hiszen még nem Isten irgalmáról, szeretetéről van szó, hanem annak mindenk fölötti hatalmáról. Csak az utolsó strófában jelenik meg a Te védő keze, gyámolító szeretete.

A felsorolt egységesítő jegyek a köznapitól eltérő nyelvi alakzatok. Így egybeesnek a költő lét-problémájának megoldásával. Ezen egybeesés teszi művésziileg hitelessé a verset. Az Én a Te-hez való fölemelkedésében, a benne való hitben találja meg létezése értelmét. Ahogy a *barmatsepp*, *virágszál* részévé vált a mindenség-zenének, úgy az Ember is, megtorpanásaival és halálával együtt ugyanazon folyam része. A mindenséggel együtt az emberközeli *barmatsepp*, *virágszál* ugyanannak a megszólítottnak dicsőségét, „keze munkáját” dicsőíti, mint akinek keze oltalmazón védelmezi halálában az Embert. Az Én a fönthöz, Istenhez emelkedik föl, aki az egész versre ráborul, aki ugyanúgy ott áll a vers fölött, mint a világot rontó s teremtő isteni szemöldök a világ fölött. Maga a kapcsolat, mint minden személyhez fűződő kapcsolat, hiten alapul. A vers a hinni tudónak *bizton*-ságot sugall, az elindulás fontosságára figyelmeztet, *az addig...* [a halálig] *jobb s nemesb lelkeknek útján* való járásra, földi életében rendeltetésének betöltésére.

* * *

Vajon a *Fohászkodás*ba épülő személyes hang Berzsenyi (vagy kora) találmánya, vagy a keresztény költészetben, himnuszokban is előforduló építkezési módszer? Martinkó András szerint a himnuszokban „a személyes én nem lép be az isten-ember viszonyba, hanem az ember beszél általában...” Ilyen „barokk himnusz” szerinte a *Fohászkodás* első négy strófája. Ha nincs hagyománya a himnuszokban és hozzá közel álló vallásos költészetben a személyes hangnak, akkor egyértelmű Martinkó további véleményének érvényessége is. Eszerint a *Fohászkodás* első négy strófáját 18. századi himnuszként, a másodikat 19. századi elégiaként értelmezhetjük. „Az európai 19. század (s vele a romantika) legnagyobb poétikai hozománya az én, a személyesség s az ezekkel történő személyes kisajátítás, egyéni élményalkotás.” Berzsenyi az első rész istenét „személyes élménytartalommal tette, lecsökkentette az isten-ember távolságot a 'közvetlen érintkezésig’”.

Kazinczy Ferenc szerint a *Fohászkodás* „messze alatta van a tárgynak”. A korban mindazon irodalmi termékeket, amelyek a vallással kapcsolatosak és értelemten túlmutatóak, szinte máig hatóan kizárták az irodalom köréből. De vajon meddig marad sajátja irodalmi értékelésünknek ez a téma miatti kirekesztés? Másrészt, tényleg arról lenne szó, hogy „egy vidéki kismemes poéta a felvilágosodott barokk-klasszikus himnuszról szervesen, törés nélkül teszi meg művével az utat a modern, személyes líra egyik kifejezésformájáig”,¹⁰ vagy mások is jártak ezen az úton, s nemcsak az imádságokban, könyörgésekben, zsoltárokból és planctusokban¹¹ volt jelen a személyes hang, hanem a himnuszokban és egyéb vallásos költeményekben is? Nehéz elképzelni őszinte vallásos költeményt személyesség nélkül. Táplálkozhatott-e európai vagy hazai hagyományokból (is) Berzsenyi?

Mivel az újabb kori vallásos költészet nem tárgya a 19–20. századi fejlődés-elvű irodalomtörténetnek, amely a fejlődés vizsgálata közben egyébként is megelégedezik a folytonosan velünk élő, a használati irodalom tárgykörébe tartozó művekre figyelésről, szükségesnek látszik kis kitérőt tennünk. A katolikus liturgiában máig énekelt himnuszok és szekvenciák mellett, azokkal érintkezve – Sík Sándor szavaival élve – „beláthatatlan gazdagságú” az egyéni himnuszok száma. Ezek „a nem liturgikus himnuszok voltaképpen verses imádságok és elmékedések; az egyéni áhítat szülöttei, azért jobban magukon is hordozzák az egyéniség külön színeit.”¹² Nem ritka a liturgikus himnuszokban sem a személyes hang, igaz ezekben még ritka az egyéniség megszólalása. (Aquinói Szent Tamás, *Adoro te devote...*; a Celanói Tamásnak tulajdonított *Dies irae*, Jacopone da Todi, *Stabat mater*; Hildebert de Lavardin *De Trinitate* himnuszának első része pontos teológiai megfogalmazású szárnyalás, a második pedig személyes vallomás.¹³) Az említett himnuszokban személyes (legalábbis első személyű) megrendülés és vallomás fogalmazódik meg. A vallásos költészet himnuszoktól távolodó darabjaiban ez még gyakoribb. Lépten-nyomon találkozunk a vallásos költeményekkel, amelyekben jelen van a személyes, sőt egyéni hang. „A vallást

¹⁰ MARTINKÓ, *Berzsenyi időszerűsége*, (5. j.), 77.

¹¹ Martinkó véleményét lásd *uo.*, 71–72.

¹² SÍK SÁNDOR, *Himnuszok könyve – A keresztény himnuszok költészet remekei*, Bp., Helikon, 1989, 24.

¹³ Az idézett himnuszok és szekvenciák: *uo.*, 207, 200, 219, 166.; BABITS MIHÁLY, *Amor sanctus / Szent szeretet könyve*, Bp., Helikon, 1988, 141, 119, 129, 85.

csupán a fölvilágosodás késői kora emelte az ész hideg szférájába.”¹⁴ A himnuszok egy részét a protestáns énekeskönyvek nemzeti nyelven szólaltatták meg.

Az evangélikus vallású Berzsenyi Dániel és kortársai vallásgyakorlatuk során találkoztak a himnuszokba, vallási énekekbe épült személyes hanggal. Nincs okunk feltételezni, hogy a kemenesaljai evangélikus körökben közkézen forgó *Új zengedező mennyei kar*, amelynek kiadásai a 18. század végén használatban voltak, Berzsenyire ne gyakorolt volna hatást. Az énekeskönyv több mint 600 éneket tartalmaz, köztük dicséreteket, himnuszokat. Olvasható benne a *Dies irae* fordítása is, *A' Nap el-jő nagy haraggal* kezdősorral.¹⁵ Minden példányhoz hozzátartozott a teljes *Zsoltároskönyvet* Szenci Molnár Albert fordításában. Hegyfalusi György Nyugat-Dunántúlon népszerű imakönyvét, a *Száz levelű rósát*¹⁶ „Az imádkozó Embernek az Imádságnak meg halgatásáért való buzgó I. Fohászzkodása” felirattal kezdi, melyben terjedelmes verset is közöl. Ennek első strófája:

Oh meg-foghatatlan, meg-visgálhatatlan,
Meg mérhetetlen, és ki gondolhatatlan,
Kegyelmü Szent Isten! ki nagy Urasságban
Lakozol tündöklő szép világosságban.

A Berzsenyininél szegényebb sorban született Kis János jobbágy szüleinek lakásán az alábbi, gyakran használt, pietista indíttatású áhítati irodalmi könyvek voltak: *Aranylánc*, *Aranylánc veleje*, *Engesztelő áldozat*, *Százlevelű rózsá*, *Graduál*, *Halottas*, *Prédikációs könyv*, *Biblia*, *Hübner Bibliái históriák*, *Rimay* és *Balassi versei*.¹⁷ Ezek a könyvek a dunántúli evangélikusok használati könyvei. (A *Graduál* címet is címlapján hordozta *Új zengedező mennyei kar* című énekeskönyv.) Berzsenyi Dániel vallási könyvei közül sem hiányozhatott az *Új zengedező mennyei kar!*

A szakirodalomban Berzsenyi vallásosságának kérdése általában a felvilágosodás nézeteihez viszonyítva merül fel. A *Fohászzkodás* belesimulhat e rendszerbe, ha a 18. századi vallási megújulási mozgalmakat a felvilágosodás részeként értel-

¹⁴ BABITS, *Amor sanctus* (13. j.), 20.

¹⁵ *Új zengedező mennyei kar*, Sopron, 1784, 951. (nr. 594.)

¹⁶ HEGYFALUSI György, *Centifolia, az az Száz levelű rosa [...] + Toldalék*, H. n., 1730.

¹⁷ KIS János superintendens *Emlékezései életéből maga által feljegyezve* = BERZSENYI Dániel *Művei* – Kis János *Emlékezései*, vál., jegyz. OROSZ László, Bp., Szépirodalmi, 1985 (Magyar remekírók), 814.

mezzük.¹⁸ Szinte mindenki leírja a versről, hogy remekmű. A költő vallásosságának kérdéséről azonban ritkán esik szó. „A költő a fenséghez, a tökéleteshez való közeledésben látja az élet szépségét és értelmét. Ember és mindenség harmonikus felfogása heroikus érzelmekkel vegyül. Az ember küzdelmek és fájdalmak között járja az erkölcsi fenség útját, s ezer bizonytalanság után ér el a nagy eszméknek szentelt élet céljának felismeréséig” – írja Merényi Oszkár.¹⁹ Arra csak utal, hogy Berzsenyi eszmerendszerének alakulásában vallásosságának nagy szerepe lehetett. Monográfiájának a soproni iskolaévekről szóló részében olvashatjuk az alábbi kérdést és feleletet: „Milyen szellemű volt az a nevelés, amelyben a költő részesült? Elsősorban a vallásosság jellemezte.”²⁰ Sajnos sem a bekezdésben, sem másutt, például a családról és szülőföldről szóló részben nem találunk többet. Hallgat erről Váczy János máig gyakran idézett részletes Berzsenyi-életrajza²¹ is. Berzsenyi Isten-hitéről gyakran leírják, hogy nem tételes, nem keresztyén elvek szerinti, a felvilágosodás vallási eszméi közül sok mindent magán visel.²² Arról kevésbé esik szó, hogy a kor divatos kifejezéseinek használata nem cáfolja (még „hideg szemmel” nézve sem!) őszinte Isten-hitét. Orosz László monográfiájában a *Fohászokodással* kapcsolatban Berzsenyi lelki válságáról, az „istenhez” való menekülés vágyáról beszél. „Berzsenyi nem volt vallásos, de nem volt ateista sem.” „Az az isten ..., akit felidéz, csak nagyon általános vonásokban egyezik a keresztyénségével.”²³ Martinkó András szerint a *Fohászokodás* „mégiscsak azért lett az újabb magyar irodalom egyik remeke, mert átváltott a személyes, modernül vallásos, humanizált istenségű poézisba.”²⁴

Nemeskürty István szerint „Berzsenyi kora ifjúságában, sőt gyermekségétől kezdve megtanulta s vallotta a keresztyén erkölcsi eszméket”, erkölcsi felfogását „költői hitvallásának, ars poeticá-jának lényegévé tette.” „Berzsenyit ez a felfogá-

¹⁸ A kérdésről lásd SZELESTEI N. László, *Eszmék és arcképek a 18. századi Magyarországon*, Budapest, Universitas, 2010 (Historia litteraria, 26), 9–112.

¹⁹ MERÉNYI Oszkár, Berzsenyi Dániel, Bp., Akadémiai, 1966 (Irodalomtörténeti könyvtár, 19). A *Fohászokodás*ról: 204–206.

²⁰ *Uo.*, 27.

²¹ VÁCZY János, *Berzsenyi Dániel életrajza*, Bp., MTA, 1895.

²² MARTINKÓ szerint a *Fohászokodás* eleje felvilágosodott fiziko-teológiai istenkoncepciójú, de korábbi (pietista, janzenista) nyomokkal. (*i. m.*, /5. j./, 60.)

²³ OROSZ László, *Berzsenyi Dániel*, Bp., Gondolat, 1976 (Nagy magyar írók), 129.

²⁴ MARTINKÓ, *Berzsenyi időszerűsége*, (5. j.), 76.

sa és költői gyakorlata eleve elszigetelte kortársaitól.”²⁵ Bizonyára célravezető volna a Nemeskürty által kijelölt koordináták közé helyezni Berzsenyi költészetét: „létezett a felvilágosodás tapasztalás-központúságával, elvont deizmusával szemben, illetve azzal párhuzamosan egy másik irányzat, mely a kereszténység szeretet-tanítása alapján fogalmazta meg nem csupán a köznapi élet erkölcsi szabályait, hanem *magát a költészet célját is*. Magyarországon ezt az irányzatot Berzsenyi képviselte. Ha abból indulunk ki, hogy ez a felfogás a költőben már gyermekkorában kialakult, akkor joggal feltételezhető, hogy a Horatius- és görögesség-eszmény mintegy kiegészítésül, betetőzésül csatlakozott ahhoz, nem pedig fordítva.”²⁶

Feltétlenül ki kell térnünk arra, hogy a 19. század elején a dunántúli evangélikusok német racionalista énekeskönyvek hatására új énekeskönyvet készítettek, az *Új zengedező mennyei kar* énekeit ezekkel próbálták, több-kevesebb sikerrel, lecserelni. A készülődés elveiről, menetéről, az eredményről és a tiltakozásokról Kiss János kéziratosa művéből tájékozódhatunk.²⁷ Az 1793-tól szervezeten folyó munkálatokban 1795-től részt vett Kis János, aki ekkor a győri evangélikus gimnázium igazgatója volt, 1796–1799 közt nagybaráti, 1799–1802 között kővágó-örsi, 1802–1808 között nemesdömölki lelkészként tevékenykedett. Úgy tervezték, hogy az új énekek „meg vizsgálás végett annak idejében Currentáltatni ’s Politicus Urainkkal is közöltetni fognak.”²⁸ Kezdetben egységes volt a lelkészi kar véleménye az új énekek bevezetéséről, és a régiek javításáról. 1805-ben meg is jelent egy *Új énekes könyv*, új énekeket is tartalmazó kötet, kerületi énekeskönyvként.²⁹ 1803-tól azonban Kis János és néhány társa a régi énekek teljes elvetését sürgették. Kis végül a győriek felkérésére elkészítette az ún. *Nagy-győri énekeskönyvet*,

²⁵ NEMESKÜRTY István, *Tűz és józanság – Berzsenyi Dániel új megvilágításban*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 1993 (Új kincsestár, 3), 89–90.

²⁶ *Uo.*, 92–93.

²⁷ KISS János, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület énekeskönyvei, I/1*, Sopron–Tapolca, Gépirat, 1951; UŐ, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület énekeskönyvei, II/1, Énektörténet – Az 1805-ös és 1811-es énekeskönyvek anyaga*, Sopron–Tapolca, Gépirat, 1951–1952. A kötetek lelőhelye: Evangélikus Országos Könyvtár, 19848-I-1, 19848-II-1. Köszönöm H. Hubert Gabriellának, hogy az evangélikus egyházi éneklés történetében ellátott tanácsokkal, Kiss János munkájára ő hívta fel figyelmemet.

²⁸ *Uo.*, I/6.

²⁹ *Új énekes könyv, mely a régi Grádual szerint alkalmas igazításokkal és némely régi énekek helyett újakkal jobbitva készítettett...* Pozsony, Wéber [1805] [= Kerületi énekeskönyv.]

amely először 1811-ben jelent meg *Keresztény új énekeskönyv* címmel.³⁰ Az új stílusú, racionális-morális énekek milyenségéről a folyamat kezdetén, 1795-ben döntöttek. („Novis item nonnullis energicis tamen et piis Cantilenis signanter Gellertianis hungarice vertendis...”)³¹ A fordítások elsősorban a pozsonyi és győri gyülekezetekben már bevezetett új német nyelvű énekeskönyvekből származnak, egyes darabokat már az 1805-ben kiadott kerületi énekeskönyv is közölt. Sopronban 1785-től,³² Pozsonyban 1788-tól,³³ Győrött 1794-től használtak új német nyelvű énekeskönyvet. Kis János egy 1815-ben megjelent próza-fordítása szerint³⁴ a vallás az okosság következménye, az ember átérzi egy felsőbb hatalomtól való függését,³⁵ az ettől való szolgai félelem és babona leküzdése a feladat. Az új énekeskönyveknek egyik fontos fejezetévé vált egy, minket Berzsenyi *Fohászkodásával* kapcsolatban érintő, *Az Istenről és annak tulajdonságairól* című fejezet.

A személyes, misztikus, barokk elemeket bőven tartalmazó *Új zengedező mennyei kar* énekeit az új énekeskönyv bevezetésével magánhasználatra kárhoztatták. Az 1805. évi *Keresztény énekes könyv* (Győr, 1805) előbeszéde szerint új kiadást már nem készítenek az *Új zengedező mennyei kar*ból, amely, „ha kiknek tetszik, házi áhítatosságok körül egy betses és használatos könyv” maradhat. Mint láttuk, már az 1805. évi énekeskönyv létrejöttében is szerepet játszott Kis János, az 1811-ben (és utána sokszor) kiadott *Keresztény új énekeskönyv* (az ún. *Nagy-győri*, /később/*Dunántúli énekeskönyv*) nagyrészt ő fordította. Köztudott, hogy Kis János (1799-től kővágyóórsi, 1802-től nemesdömölki lelkész) és Berzsenyi Dániel kapcsolatban

³⁰ PAYR Sándor (*Berzsenyi Dániel az eklézsiában*, Evangélikus egyház és iskola, 1896, 625) sorai: „Nagyon sajnálhatjuk azt, hogy nemzetünknek eme nagy költője a szorosabban vett egyházi költészet, vagyis énekirodalmunk terén még csak morzsalékot sem hullatott isteni adományainak gazdag asztaláról. A győri és dunántúli énekeskönyvek mindegyike az ő korában készült 1804. és 1811-ben. [...] Mily megbecsülhetetlen kincse volna templomainknak egy ének Berzsenyitől! Pedig vannak rimes verseiben olyan versalakok, melyek egészen azonosak egyházi énekeink (pl. Bizony meglészen idő) versformájával. Mintha csak templomi ének csengett volna fülébe.”

³¹ Idézi KISS János, *A Dunántúli*, (27. j.), I/1, 7. – VÁRADY Imre, *Gellert hazánkban*, Bp., 1917 (Német philológiai dolgozatok, 20) című művében az egyházi énekeskönyveket nem tárgyalja.

³² [GAMAUF, Samuel], *Gesangbuch zum gottesdienstlichen Gebrauch für evangelische Gemeinden*, Preßburg, Weber, 1785.

³³ [WINDISCH, Karl Gottlieb], *Neues Gesang und Gebetbuch zum gottesdienstlichen Gebrauch der evangelischen Gemeinde in Pressburg*, Pressburg, Löwe, 1788.

³⁴ [BOLL, Franz Christian], *A vallástalanság 's a vallásvéli buzgóság meghidegedésének okairól, különösen a Protestánsok között*, Sopron, 1815. Idézi KISS, *A Dunántúli*, (27. j.), I/31.

³⁵ Gyakori vád némely új ének ellen, hogy a személyes Istenről még csak említés sincs bennük.

álltak egymással, Kis János Berzsenyi „felfedezője”. Berzsenyi 1799–1804 között Sömjénben élt, amely nincs messze Kis János szolgálati helyeitől. Kis János emlékezéseiben leírta, hogy Berzsenyivel „mint egyik előkelő hallgatómmal s utóbb komámmal, de különben is a természet jó lelkületű s józan eszű fiával nálam is és még többször nála s közbirtokos társánál, táblabíró Káldy Pálnál, egy jókedvű, élénk eszű s olvasni szerető férjfinál, gyakran társalkodtam. [...] Míg egymáshoz közel laktunk, alig múlt el egy hét, melyben együtt nem voltunk...” Azt is elmondja, hogy könyveket ajánlott neki, egyebek között egy-két német költőt.³⁶

Kis János azt tanúsítja, hogy Berzsenyi az istentiszteletekre eljárt, s gyakori beszélgetéseik egyik tárgya a költészet volt. Minden bizonnyal az evangélikus énekeskönyv-csere is szóba került. Berzsenyi *Fohászokodásában* nincs a keresztény Isten-fogalommal nem egyeztethető gondolat, a nyelvi megfogalmazás hasonlít a *Keresztény új énekeskönyv* „Az Istenről és annak tulajdonságairól” szülő fejezet frazeológiájához. Például a 75. számú ének (p. 45.) 1–3. strófája így szól:³⁷

1. Isten, vallom létedet,
Imádom Felségedet,
Roppant alkotványid
Élő bizonyágid.	2. A' menny' kék bóloztatja,
Földünk' szép ábrázatja,
A' tengernek' vizei
Mind kezed' remekjei.
3. Nap' 's hóld' rendes világa,
Ragyogványok' soksága,
Az Ég' dörgő szózatja
Nagyságodat mutatja.	

Ugyanezen kötetben (p. 58) a teremtésről szóló, 96. ének első két strófája:³⁸

1. Nagy Isten, ha hűségedet,
Melly életemet dajkálja,
'S erődöt 's böltsességedet
Józan elmém vizsgálja:
A 'bámulás miatt szókat
Ditséretedre méltókat
Nem lel szivem, nem lel szám.

³⁶ Kis János superintendens *Emlékezései...* (17. j.), 994–995.

³⁷ Kiss János szerint (*A Dunántúli*, /25. j./, II/1, 64) Zathureczky Sámuel fordítása, az eredeti német szöveg Ehrenfeld Liebich, vagy Christian Gellert szerzeménye.

³⁸ KISS János szerint (*uo.*, 66) Kis János fordítása, az eredeti német szöveg szerzője Christian Gellert. A GAMAUF Sámuel által kiadott soproni *Gesangbuch* (Pressburg, Weber, 1785), amely az először Johann Sigmund PILGRAM által összeállított *Neuermehrtes Oedenburgisches Gesangbuch* megújítására készült), 45. számú; a WINDISCH Károly Gottlieb neve alá sorolt pozsonyi *Neues Gesang- und Gebetbuch* (Pressburg, 1788) 80. számú éneke.

2. Kezed' tsudájit mutatja
Minden valamit látok;
Az ég' pompás bólozatja
Ezt mondja: tsudáljátok
Azt, a' ki a' Nap' fényjével
'S a' tsillagok' seregével
Engem' felékesített.

A nem liturgikus használatra szánt verseiben Kis gyakrabban használt személyes hangot. *Lelki áldozatok imádságokban és énekekben* című, először 1812-ben közétett kötetében a himnuszok hangjához közelebb állnak énekei, mint az ekkortájt kiadott 1805. és 1811. évi új énekeskönyvek versei. Példaként álljon itt a kedd reggeli ének, amelyet nótajelzés nélkül, imádságként adott ki Kis a *Lelki áldozatok imádságokban és énekekben* (Sopron, 1812) című kötetében. A vers nemcsak tematikájában, hanem megoldásaiban, szerkezetében is hasonlít Berzsenyi *Fohászkodásához*. Kis János verseinek kiadásakor Kazinczy Ferenc minden vallásos verset mellőzött.³⁹ 1846-ban Schedel (Toldy) Ferenc már „Kisnek vallásos költeményei közül” néhányat (az alább közöltet is) felvett annak összegyűjtött versei közé.⁴⁰

Kedden reggel

Isten, ki elrejtet a' tsillagok' nyájját,
'S napoddal újonnan kezdeted pályáját,
Te kit fél mind a' föld mind az egek' ege,
'S magasztal angyalok' 's emberek' serege,
Végzetlen lélek, kit idő 's hely nem zár,
Örök, mindenható, meggyőzhetetlen vár,
Oly böltesség 's szentség, mellynek nintsen mása,
Tiszta jóság, minden áldások' forrása;
Ha te parantsolod, álomban pihennek
Az élők, 's ha intesz, viszont felszerkennek,
'S fél halálból, az ész' örök tsudájára,
Megújult erővel kelnek a' munkára.
A' természet télen szomorú sirjában
Fekszik 's alszik fejér halotti ruhában,
'S tavasszal új fényben tündöklük szépsége,
'S szemet, szívet, lelket bájol ditsősége.
Az éj évig érő ködhegyeket tsinál,
A' nap elolvastja őket sугárinál,

³⁹ Kis János' *Verseí*, kiadta KAZINCZY Ferencz, I–III, Pest, 1814–1815.

⁴⁰ Kis János *Poetai munkái*, kiadta SCHEDEL Ferenc, Pest, 1846, 419–423. A vers megjelent: Kis János, *Lelki áldozatok imádságokban és énekekben*, Sopron, 1812, 10–12. (Az előző évben megjelent *Győri énekeskönyv* nem tartalmazza.)

'S a' gyászos setétség' formátlan zavarja
Szép fény 's rend lesz, mihelytt hatalmad akarja.
Mennyei szent Atya, ki ne bízzék benned,
Ha olly könnyü olly sok 's nagy tsudákat tenned,
Kit tsüggessenek-el élte inségei,
Ha olly sokak erőd s hűséged jelei!
A' sok ezer tsillag, éj' setétségében,
A' hajnal, innepi pompás köntösében,
A' napnak vidító 's újító világa –
Mind ez jóvoltodnak szólló bizonyága.
Még akkor is, mikor fák, füvek gyászolnak,
Jégeső 's mennykő hull, hegyek leomolnak,
A' természet, ámbár úgy látszik mostoha,
Vígasztalást 's reményt nyújtani nem szün soha.
Oh hát hiv gyermekként támaszkodom te rád,
Atyám, kinek keze tsak jókat adhat 's ád,
Te rád, ki ámbár itt hívtál vándorlásra
Híven szeretsz, 's jutni nem hagyhatsz romlásra.
Útamat jó kedvel teszem, mert velem vagy,
'S most is, bár itt alatt erőtlenségem nagy,
Bátran veszem vándor pálcámat kezembe;
Ha fáradok, uram, adj erőt lelkembe.

Hasonló témakörben mozog, s nem zárható ki összefüggés az 1805. évi kerületi énekeskönyv egyik versfordításával, melynek szerzője Johann Rambach.⁴¹

Az Isten Mindenhatóságáról

1. Isten! A' Te uraságod;
Mindeneken fellyül ér,
A' Te mindenhatóságod
Semmi határt nem esmér,
Nintsen semmi olly nehéz nagy,
A' mire Te elég nem vagy.	3. A' teremtés nagy tsudáját
Hatalmassan végezted,
'S kezeid' minden munkáját
Nagy böltsen el-intézted;
Most is tsak hatalmad tartja
Mind ezeket, világ' Attya!
2. Te szóllsz, 's hatalmas igédre
Minden elődbe borúl,
Te mindent visesz jó végre,
Akármi mint meg-szorúl;
Mindenható tetszésednek,
Ég föld 's mindenek engednek.	4. Munkáid' ditső nagysága
E' világon fenn marad,
Hatalmad nagy bizonyága,
Melly mindent fellyül-hallad;
Bölts tetszésed a' mint hozza,
Végét minden határozza.

⁴¹ Új énekes könyv, mely a' régi Gradual szerint alkalmas igazításokkal és némely régi énekek helyett újakkal jobbitva készített, Pozsony, Wéber, 1805, 120-121. (nr. 142.) Kiss János (II/1, 21) a fordítót nem elmíti. A WINDISCH Károly Gottlieb neve alá sorolt pozsonyi *Neues Gesang- und Gebetbuch* (Pressburg, 1788) 72. számú éneke.

5. Melly nagy tsuda-dolog leszen,
Ha midőn ítéletre
A hólttak fel-kelnek készen
Sírjokból újj életre,
'S minden halottak por-hamva
Életre leszen hozatva.
6. Mindenható! El-bámúlva
Borúlok lábaidhoz,
Hogy tettzésed meg-újjúlva
Hólttakat életre hoz,
El-merülök, 's tsak süllyedez
Szívem, melly néked zengedez.
7. Óh add, hogy olly bizodalmat
Vethessek hatalmadban,
Melly nyerjen tellyes óltalmat
Akármelly aggságomban;
Mert a' ki hisz hatalmadban,
Meg-marad az óltalmadban.

Terjedelmi okok miatt nem tallózunk tovább a korabeli vallásos költészet emlékei között. Példáinkat annak bizonyosságául idéztük fel, hogy Berzsenyi Dániel *Fohászokodása* a dunántúli evangélikus keresztyén énekköltészethez köthető, még akkor is, ha némely kifejezőmódja és a felvilágosodás frazeológiája azonos.

* * *

Az egyházi költészet ösztönző szerepére Kölcsey Ferenc *Himnusz*ával kapcsolatban szintén nemrég figyelt fel a kutatás. Szentmártoni Szabó Géza érveket sorolt fel amellet, hogy a *Himnusz* vers- és dallammintája Szenci Molnár Albert 130. zsoltára lehetett, amelyet reformátusként minden bizonynyal jól ismert, amelynek dallama és szövege (a hét bünbánati zsoltár egyike!) reformátusok körében a használatosabbakhoz tartozott. A *Himnusz* első sorait A. Molnár Ferenc az 1948-as református énekeskönyv 190. számú újévi dicséretének szövegével hozta összefüggésbe.⁴² Kölcsey *Himnusz*ának és Berzsenyi *Fohászokodás*ának egyházi költészettel kimutatott kapcsolatai arra figyelmeztetnek, hogy irodalomtörténet-írásunkban nagyobb figyelmet kell fordítanunk a vizsgált korszakban „élő” régi és új irodalmi művek együttes vizsgálatára.⁴³

⁴² SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Kölcsey Himnuszának vers- és dallammintája*, OSZK Híradó, 1998/1–2, 18–20.; A. MOLNÁR Ferenc, „Ez esztendőit megáldjad...” *kezdetű újévi énekiünk szövegéről és a Himnusz első sorairól* = *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZKI Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 357–368.; KÖLCSEY Ferenc, *Versék és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001, 738–739.

⁴³ HUBERT Ildikó, *Szenci Molnár Albert zsoltárai és a protestáns irodalom*, Iskolakultúra, 2006/1–2, 177.

A győri Magyarok Nagyasszonya Társulat a 17. században

A 17–18. századi győri laikus vallási közösségekről kéziratos és nyomtatott források is maradtak ránk. A jezsuiták 1627-ben telepedtek le a városban, iskolát indítottak, 1634–1641 között megépítették templomukat. 1631-ben már 400 fölött volt a gimnáziumuk tanulóinak létszáma, 1676-ban pedig 798. Az ifjúság nevelésével párhuzamosan nagy gondot fordítottak a térítésre, a laikusok megnyerésére. Mária-társulatokat szerveztek a tanuló ifjúság, a német és magyar ajkú végvári katonák, városi polgárság és a környékbeli nemesség számára, akik részt vettek a gyakran emlegetett látványos programokban. E látványosságokról nem ritkák a feljegyzések, azok költségeit külön vagyon, kelléktár, saját pénztár, pénztárnok biztosította. Az egyéni áhítatról ritkábban emlékeznek meg forrásaink, arra inkább a társulatok reguláiból és kiadványaiból következtethetünk. Ezekben a keresztény élet gyakorlati megvalósításának/megvalósulásának módjaival találkozunk. A társulatok a keresztény tanítás és a hívek egyházi tudatának összehangolási helyei voltak.

Nem ismeretlen a szakemberek előtt, hogy Győrött a barokk korban sok vallásos társulat működött. Ismerünk 16. századi társulatot is,¹ a barokk koriakkal (bár néha egymásnak ellentmondva) foglalkozott Mohl Antal,² Acsay Ferenc,³ Priszker Olivér.⁴ A legmegbízhatóbb (forrásokon nyugvó) adatokat Bárdos Kornél 1980-ban megjelent, Győr 17–18. század zenei életét feldolgozó

¹ 1523-ban alapították a céhekhez hasonló, kifejezetten laikusok, a szabó-, posztónyíró- és szűcslegények számára vallásos társulatot. A collegium calendinumnak, más néven Fraternitas Beatae Mariae Virginisnek nevezett intézménynek ismerjük latin nyelvű alapszabályát. BEDY Vince, *A 16. és 17. századbeli győri kalendás egyesületek*, Győri Szemle, 1930, 162–173.

² MOHL Antal, *A Mária-kongregációk története, különös tekintettel hazánkra*, Győr, 1898.

³ ACSAY Ferenc, *A győri kath. Főgimnázium története*, Győr, 1901. A Mária kongregációról: 151–166. A Pannonhalmán őrzött források közt: *Acta Sodalitatis B. M. V. ab anno 1631*. Nagy ívrét. – *Liber congregationis B. M. V. ab anno 1687*. Nagy 4r. – *Acta Sodalium et series officiorum congreg. B. M. V.* Nagy 4r. – *Catalogus discipulorum Jaurin. Gymn. SJ. I., II., III.* Nagy ívrét. – *Annuae litterae Provinciae Austriae SJ ad a. 1739., 1740., 1741., 1743., 1745., 1749., 1751.*

⁴ PRISZKER Olivér, *Barokk világ Győrgyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83)*, Pannonhalma, 1933 (Pannonhalmi füzetek, 13). A Püspöki Levéltár Miscellanea anyagát használta.

monográfiájában olvashatjuk.⁵ Horváth József hagyatékok elemző tanulmányozásából következtetett élénk 17–18. századi társulati életre.⁶

Az alábbiakban a magyar ajkúak számára létrehozott Magyarok Nagyasszonya Társulatról lesz szó az eseményeket egykorúan megörökítő *Historia et acta* című kézirat,⁷ továbbá Sajghó Benedek pannonhalmi főapátnak, a társulat világi elnökének 1735-ös kiadványa alapján, amely összefoglalta a társulat 100 éves történetét.⁸ A jezsuita vezetésre vonatkozó adatokat Lukács László jezsuita rendházak szerzeteseit felsoroló katalógusából⁹ ellenőriztük.

Győrött a tanuló ifjúság társulata már 1631-ben létrejött, amelyet főünnepéről hivatalosan Gyümölcsoltó Boldogasszony kongregációnak neveztek. Természetesen a római anyatársulat megalakulásuk után befogadta, vagyis saját kiváltságainak részeseivé tette a győri kongregációt is. 1746-tól az akadémiai tagozat különvált, ennek főünnepé a Fájdalmas péntek (Fekete vasárnap utáni péntek) lett.

A felnőtt férfiak anyanyelvük szerint két társulatot alapítottak 1634-ben: a magyar ajkúak a Patrona Hungariae kongregációt, Nagyboldogasszony főünnepével, Gyertyaszentelő Boldogasszony másodünnepével; a németajkúak a Győzelemről elnevezett Mária kongregációt, Szeplőtelen Fogantatás főünnepével, Sárlos Boldogasszony másodünnepével. A század közepe után a Halálra vált Krisztus-társulatok is elkezdték működésüket. Egy ideig közös főünnepük a

⁵ BÁRDOS Kornél, *Győr zenéje a 17–18. században*, Bp., Akadémiai, 1980. A jezsuitáknál működő társulatokról: 143–209.

⁶ HORVÁTH József, *Vallásos egyesületek a XVII–XVIII. századi Győrben*, Győri tanulmányok, Tudományos Szemle, 14–15, 1994, 159–163; Uő, *Győri kongregációk a XVIII. század közepén = Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 3, szerk. L. IMRE Mária, Pécs, 2000 (Dunántúli dolgozatok, (D) Néprajzi sorozat, 3), 160–170; Uő, *Végrendeleti adalékok a 17. századi győri vallásos társulatok (kongregációk) történetéhez*, Alba Regia, 2011, 145–154.

⁷ *Historia et acta Sodalitatis Dominorum Ungarorum sub titulo B. V. Mariae Patronae Hungariae erectae in Collegio Patrum Societatis Jesu Jaurini Anno 1634*. Kézirat az MTA Könyvtárának Kézirattárában, Egyh. és Bölcs. 2r, 17. A kéziratot Bárdos Kornél is használta imént idézett művében.

⁸ *A' Jesus Tarsasagnak győri templomában 1634-dik esztendőben... fel-alítatott Boldogságos Szűz Mária Congregatziójának eredeti, regulái, bucsui és némely istenes gyakorlatossági*, mellyek most elsőben... SAIGO Benedeknek... e' Congregatzióának fő-rectorságában nyomtajtásban ki bocsáttattak. Nagy-Szombatban 1735, az Academiai bötükkal. 96. l. – 12° (Példány: Bp., Egyetemi Könyvtár, Ac 1039.) Vö. KNAPP Éva, *Pietás és literatúra – Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001 (Historia litteraria, 9), 199.

⁹ LUKÁCS, Ladislaus, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I., I–XI*, Romae, Istitutum Historicum S.I., 1978–1995.

Fekete vasárnap (nagyböjt 5. vasárnapja) volt, 1676-tól a német kongregáció főünnepa a Szent Kereszt feltalálásának napja (máj. 3.) lett.¹⁰

(Győrött a 17. században főleg a ferenceseknél volt még élénk társasági élet (harmadrend, kordás társulat, rózsafüzér társulat), a 17–18. század fordulójától a karmelitáknál működött skapuláré társulat, a 18. században az orsolyitáknál, a székesegyházban és a győrszigeti plébánián is alakultak társulatok. Tanulmány eddig egyikről sem készült.)

A Mária társulatokat mindenütt felszentelt pap (prézes, elnök) vezette. A tagság az ügyek intézésére világi vezetőt (rektor) választott. Létszámtól függően különféle tisztviselők segítették őket.

Lukács László jezsuita névtára szerint 1636-ban már külön szerzetesi munkakört jelentett a magyarok és a németek Mária-társulatával való foglalkozás. Az elnevezések csak annyit mondanak, hogy a magyarok társulata, a németek (német katonák) társulata, a tanulók társulata (vagy helyett: latin társulat).

A névsorban 1654-ben tűnik fel először a haldoklók társulatának¹¹ prézese, aki a következő években (1655–1657) a németek Győzelmes Mária társulatát is gondozta. 1659–1661-ben árukkodó a mindkét német társulat elnevezés („praeses utriusque congregationis germanicae”). 1662-ben a jezsuita évkönyv a német katonák Maria de Victoria társulatát már „praeses congregationis civicae”-nek nevezi. A *Historia et acta* című kézirat a magyarok Krisztus halála társulatra 1662-ben úgy hivatkozik, hogy a nagyheti eseményekről bővebben annak a könyvében lehet olvasni.¹² 1663-ban közös vezetés alá helyezték a két magyar társulatot, a következő években mégis gyakran külön jezsuita azok prézese, 1682-től azonban mindig azonos személy. Jellemző, hogy a *Historia et*

¹⁰ Az 1734. évi centenáriumi ünnepi szónokának, Groll Adolf püspöknek beszéde: GROLL Adolf [= Ignatius a Matre Dei], *Der Sieg über den Tod, welchen Maria, die unbefleckte Mutter Gottes durch Jesum ihren Sobn erhalten, in einer Kirchen-Rede als eine Hoch-Löbliche Deutsche Bruderschaft unter den glorreichen Titul Mariae de Victoria ihr erstes Saeculum den 5ten September 1734. in der Kirche deren Wohl-Ebrwürdiggen PP. Societatis Jesu zu Raab auff das feyerlichste begieng*, Raab, Joseph Anton Streibig.

¹¹ Az első Agonia Christi Társulatot Vincenzo Caraffa jezsuita generális 1638-ban alapította. A *Litterae annuae* szerint is 1654-től működött Győrött, s már ekkor 70 taggal: „Jaurini, Dominica prima verni jejunii nova Agoniae Christi Congregatio initium sumpsit...” Wien, ÖNB, Cod. 12 051, p. 30.

¹² In Resurrectione, itum est ordine prius solito, prout notatum abunde in Libro Agoniae, etiam de Parasceve.

acta kéziratot 1680-ban arra hivatkozva fejezték be, hogy egy fólió alakú vörös könyvben folytatják a leírásokat.¹³

1686-tól egyre gyakrabban tükrözte az elnevezés, hogy nem katonák és nemesek társulatáról van szó. A „praeses congregationis Agoniae et civicae hungaricae” forma a leggyakoribb, de előfordul a „pro natione hungarica”, „praeses hungaricus”, „praeses congregationis hungaricorum” változat is.¹⁴ A 18. században a németek Győzelmes Mária és Krisztus halála társulatoknak külön vezetője volt, utóbbi gondozta a Kálváriát, amely 1722-ben lett kész.¹⁵

A Magyarok Nagyasszonya Kongregáció regulái rögzítették az ünneplés módját. Például Nagyboldogasszony napján fél nyolckor gyertyás menetben vonultak a jezsuiták templomából a székesegyházba prédikációt hallgatni, majd visszatérve részt vettek a jezsuitáknál a nagymisén. 1637-ben a monitor a székesegyházban prédikáció közben közölte a tagokkal, hogy még nagymise előtt összejövetelük lesz, ennek eredményeként majd kiürült a templom. Ezért megtiltották, hogy ünnepnap délelőtt gyűlést vagy buzdító beszédet (exhortatio) tartson a társulat. Draskovics püspök ezután gyakrabban osztott könyvet. Nem tudjuk, milyen könyvek osztásáról van szó. 1645-ben Pozsonyban Nádasi János *Maria, aeternitatis beatae porta sacra* című, a hónap 31 napjára elmélkedést és imádságot tartalmazó művét Kerti Fábián veszprémi kanonok, aki a könyv nyomtatása közben elhunyt, a nagyszombati és győri Mária-társulatok számára nyomtatta ki.¹⁶ A magyar nyelvű kiadvány kétségtelenül a győri magyarok társulata számára is készült, hogy hogyan jutott el a címzettekhez, nem tudjuk. 1646-ban a püspök engedélyezte, hogy a társulat a prédikáció után havonta egyszer gyűlést tartson a katedrálisban.

(Kopcsányi Márton, *A boldog Szűz Mária élete* című műve 1631-ben jelent meg Bécsben Nyáry Krisztinának ajánlva. A szerző művét a ferences harmadrendbe tartozó világi asszonyok számára állította össze. Kopcsányi 1617–1630 között a Győrbe visszatelepedett

¹³ Anno 1680 Praeside patre Stephano Landovics quae acta sunt, fusius in libro Rubro, in folio descriptae sunt, siquidem in illo ceperunt priores historiam continuare.

¹⁴ Az elnevezések jól tükrözik azt, hogy csak a magyarok, vagy magyarul jól beszélők (Hungarici) és nem általában a Szent Korona alattvalói (Hungari) kongregációjáról van szó.

¹⁵ A jezsuiták feloszlatásig a Kálváriáról: BEDY Vince, *Győr katolikus vallásos életének múltja*, Győr, 1939 (Győregyházmegye múltjából, 5), 101–115.

¹⁶ RMNy 2112. A kötetről: TUSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádas János)*, Bp., Universitas, 1997 (Historia litteraria, 3), 130.

ferenceseknél tevékenykedett, aztán költözött az Esterházyak székhelyére, Kismartonba. Kötetét 1630-ban a Győrött keltezett ferences rendi jóváhagyás után Sennyei István győri püspök engedélyezte. Úgy tűnik, hogy a 17. század első felében a jezsuiták a tanuló ifjúság mellett elsősorban a férfiakat szervezték magyar és német társaságba, a nőkkal csak a férfiakon keresztül foglalkoztak.)

Sajghó Benedek szóhasználatát is idézve: a magyar társulatot 1634-ben 12 nemes alapította, „többire kik ebben az híres győri erősségben és akkori időben, a török hatalma ellen” tisztelt voltak. Látván, hogy más városokban az iskolából már kikerültek is kongregációt hoztak létre, Bellecius Pétert, a jezsuita kollégium rektorát megkérték, „hogy istenes igyekezeteket előmozdítani, és ez eránt bullát, avagy pecsétes levelet Rómából megszerezni ne terheltelessék.” Szent Istvánra emlékezve a Patrona Hungariae titulust választották. Sajghó megfogalmazása szerint Szent István testamentoma, hogy „minden Magyar, aki igaz Haza fia akar lenni, a Boldogságos Szűzet kiváltképpen való Patronájának magának válassza”. Az ünnepélyes megalakuláskor a szokásos önmaguk Máriának ajánlása és a társulat törvényeinek kihirdetése megtörtént. A 15 pontban rögzített regula szerint taggá lehetnek a katolikus „magyarok, vagy akik a magyar nyelvet értik”. (A társulat törvényeit lásd mellékletben.) Rektorrá Zichy Pált, a győri és környékbeli helyőrségek helyettes parancsnokát választották,¹⁷ segítségül pedig két asszisztentst. 1636-ban a társasági létszám gyors növekedése miatt már titkárt, monitort, kincstárnokot és hat tanácsost választottak; 1640-ben a jó és hatékony működést segítő 11 határozatot hoztak. Ősszel gondnokkal, két békéltetővel és titkárhelyettesssel növekedett a „tisztí kar”, a monitorok feladata lett a betegek látogatása is.

1654-ben az asszisztensek száma négy, a tanácsosoké 13, a két monitor mellé két helyettest, sőt kincstárnok-helyettest is választottak. A békéltetők és monitorok egyre gyakrabban városrészek szerintiék, (Óváros, Újváros, Győrsziget, Révfalu). A taglétszám emelkedett, 1660-ban 22 új tagot vettek fel. Már az alapítók bőkezűek voltak, összeadták a pénzt, „abból azonnal oltárt emelének, misemondó ruhákat szerzének, szövétnekeket, gyertyákat és gyertyatartókat vévének, zászlókat, képeket, koporsókra való bársonyt és egyéb szükséges eszközöket csináltatának.” Rendszeresen megtartották a közeli Szent Vidhez és

¹⁷ További alapító tagok: Sárkány Miklós keszthelyi főkapitány, Jagolics Péter győri lovashadnagy, Boncziday Márton győri harmincados, Kláris Péter és Horváth Ferenc győri gyalogsparancsnokok, Káldi Miklós, Győr város írnoka, Angráno Márton Győr vármegyei esküdt, Opoka György, Somodi János, Szabó Mihály, Hollósi György.

Szent Jakab ünnepén Lébénybe a körmenetet. Sajghó felsorolja a rektorokat,¹⁸ rövid jellemzéssel, majd a jótevőket, adományozókat. A névsorból és a közölt összegek nagyságából kitűnik, hogy jó anyagi háttérrel működhetett a társulat, 78 főt név szerint is megnevez Sajghó Benedek.¹⁹

A magyar és német társulat is kivette részét a templom építéséből, díszítéséből. 1641-ben Sibrik Pál alkapitány volt a megrendelője a Szent Pál oltárnak. A képen Damaszkus helyett Győr látképét helyezték el. 1641-ben egy gazdag kereskedő, az olasz származású Beccaria Virgil állíttatta fel a Szent Rozália oltárt. Egyik fia egy évtized múlva a Magyarok Nagyasszonya Társulat prézese lett. 1642-ben a német Mária társulat készítette el a „katonák patrónusa”-oltárt, amely a lepantói győzelem emlékére a „Győztes Immaculata” első ábrázolása. Ugyanebben az évben a vármegyei nemesség megrendelésére készült a magyar szentek oltára, melynek Patrona Hungariae oltárképe a magyar barokk művészetben később gyakori országfelajánlás-jelenet „első cselekményes ábrázolása”.²⁰

A tagok vallástétel után önmagukat beajánlották Máriának, életükben a keresztény elvek mellé a regulákban megfogalmazottakat is elfogadták. Az első

¹⁸ Rektorok voltak: Zichy Pál helyőrségi parancsnokhelyettes (1634–1638); Radics Miklós, 1638–1643; Zobri Márton órkanonok, 1643–1644; Káldi Márton, 1644–1647; Peresztegi János, 1747–1653; Jagasics Péter főhadnagy, 1653–1655; Tar Márton, 1655–1666; Tarczy János alispán, 1666–1670; Esterházy János helyőrségi parancsnokhelyettes, 1670–1691; Nincs betöltve: 1691–1699; Esterházy Ferenc (az előbbi fia, Fejér vármegyei főispán), 1699–1715; Zichy Péter szabolcsi főispán, 1715–1726; Nincs betöltve: 1716–1731 (Bíró István vicerektor irányított); 1731-től Sajghó Benedek pannonthalmi főpát.

¹⁹ 78 megemlített jelentősebb adományozásból 11 a férj-feleség egynek számított együttes adományozása a vizsgált időszak végén. 21 nő önállóan adományozott, 10 fő egyházi személy volt, köztük Széchényi Pál kalocsai érsek, a másutt is bőkezű Lacza János órkanonok (363 ft). Zichy Péter adta értékben a legtöbbet, 1000 forintot érő arany és ezüst mívet. A tárgyi adományok közt leggyakrabban ékszerek, arany és ezüst tárgyak, szerepelnek, de előfordulnak ruhaneműek (egyházi öltözetek, pl. casulák és oltárterítők, koporsótakaró), kép és könyv is. Néha magyarázatot kapunk a ruházat felhasználására: a Varjasi Anrás kanonok által adományozott palástból koporsótakaró lett, a Babocsainé Márffy Krisztina által adott három standárból „egy kétszáz forint értékű casula”, bizonyára a veres és vilolaszín bársony szoknyák is hasonló sorsra jutottak. Az adományozók döntő többsége nemes, a 10 egyházi személyen kívül mindössze 12 esetben maradnak el a nemeségre utaló szavak, többségében korszakunk végén.

²⁰ GALAVICS Géza, *A magyarországi jezsuiták és a barokk művészet – Az identitás jelei = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 2), 338.; Uő, *A barokk művészet kezdetei Győrben*, Ars Hungarica, 1973, 97–126. A magyar szentek oltáráról: 112–120.

regula rögzíti, hogy a társulat minden tagja „Magyarország Patronájának tiszteletit és szeretetit nemcsak magában, hanem egyebekben is tehetsége szerént elővigye, és amennyire lehet, az ő jóságos cselekedetit kövesse, és azok által őtet magának engesztelje, hogy mindenkoron ugyan, de kiváltképpen halála óráján legyen neki segítségül.” A havi első vasárnapi gyűlés utáni héten két közös, litániás miséje volt a társaságnak: egyik az élő társakért és jótevőkért, másik a halottakért, ahol egy-egy olvasó imádkozását ajánlották. Ha valaki nem lehetett jelen a kongregáció imaalkalmán, imádkozni köteles „ott, ahol lehet”. Farsang végén szentségimádásra és nem a mulatságba mentek a tagok. Minden hónap elején a „holnapi patrónus” átvételével annak egy hónapi tiszteletét vállalták. A tagok a társulat élő és meghalt tagjaiért naponta imádkoztak. A misehallgatás, a rózsafüzér, litánia elmondása is javasolt, és természetesen az esti lelkiismeretvizsgálat. A társulati tagnak gondoskodnia kellett családjáról, cselédségéről, kiváltképpen maga magzatjainak jól felneveléséről. Alamizsnát kellett adnia a szegényeknek, ha jómódú „egy vagy két szegényt minden holnapban legalább egyszer étessen”. Ha pedig valaki közülük beteggé vált, a monitor köteles a prézesnek ezt hírül adni.

Mi történt akkor, ha egy társulati tag elfordult a keresztény elvek szerinti élettől? Bibliai megoldást tartalmaz az alapszabály: Ha valaki súlyosan vétkezik, lelki atyja vagy a prézes titkon megdorgálja, „ha nem használ, a gyülekezetben nyilván megpirongattassék, ha az sem fog rajta, tehát mint rothadt tagja a Kongregációnak, attól elvágattassék és elvettessék.”

Egy 1661. évi feljegyzésben nem kis öntudattal jegyezte meg a társulat annalistája, hogy az úrnapi körmenetre felállított sátruk kert perspektíváját nyújtotta, a bejáratnál Jézus szívében „Veni in hortum meum”, Máriában „ego rigavi”, belül a sátorban pedig a Szentlélek feliratával: „ego plantavi”. Ugyan-ezen évben újév másnapján, amely vasárnapra esett, a társulati tagok összejövetelén kiosztották a havi szent patrónust, egyúttal egy papíron képet kaptak az új évre, amit folytatni kell, hogy a társasági tagok otthoni falai folyamatosan jámborul befedessenek.²¹ Borgia Szent Ferenc²² egy családjából hozott szokást

²¹ „Altera die, quae fuit Dominica, convenere iidem sodales: acceptoque S[ancto Patrono] Menstruo, imaginem etiam in philtera quisque obtinuit pro Novo Anno: quod continuandum erit; ut Domestici sodalium Parietes pie vestiantur successive.”

vezetett be a holnapi (havi) patrónus osztásának szokásával, amely a különféle titokcserék révén máig él. Ekkor talán még csak kis lapocska lehetett a „holnapi patrónus”-sal kapcsolatban az erénygyakorlatra, imaszándékra felhívó mondat. 1653-ban Bécsből a győri Mária-kongregációk számára nyomtatott képeket is szereztek.²³

1680-ban, Landovics István prézessége idején, miként a kéziratos *Historia* megőrizte, a főünnepen a megholtak névsorát Szűz Mária mennybevételének ábrázolásával osztották szét. „Distributus Catalogus Defunctorum Sodalium cum icone Beatae Virginis Assumptae”.

Hosszasan sorolhatnánk a társulat közösség-szervező szerepét. A hivatalos liturgiában való közös részvételről bőven írt Bárdos Kornél. De vajon a társulat tagjainak milyen egyéni elvárásoknak kellett megfelelniük, társulati tagságukkal milyen mindennapjaikat befolyásoló otthoni feladatokat vállaltak?

A Sajghó Benedek által 1735-ben kiadott társulati könyvben is megtalálhatóak a mondani szokott litániák, a rózsafüzér imádkozásról való, Pázmány *Imádságos könyvéig* visszavezethető tanítás. „Jóllehet pedig az egész olvasó tizenöt Miatyánkot és másfélszáz Üdvözetlet foglal magában: mindazonáltal amely olvasóval közönségesen szoktunk élni, az hét Miatyánkból és hatvanhárom Üdvözetletről áll a Boldogságos Szűz teljes életének emlékezetire. Mivelhogy közönségesen a szent atyák írják, hogy Boldogságos Szűz hatvanhárom esztendeit élt e világon.” A titkok azonosak a ma szokásossal. De hatodik tizedet is imádkoztak, ahol „kettőzd meg mind az öt titkokat, úgy hogy az első két üdvözetlet után mondjad az első titkot, más két Üdvözetleten a másodikat” stb. Az Úrangyala imádkozásra buzdítva annak és a harangozások pápai elrendelésének történetéről, majd a holnapi patrónus kiosztásával kapcsolatos tudnivalókról olvashatunk és a hónap első vasárnapján kiosztott „holnapi patrónus”-hoz kapcsolódó szentencia hasznos voltáról. A második intés szerint: a szentencia nem jövendölés.

A 18. századból a nagyszombati nyomda termékeként ismerünk egylevelű szentképsorozatokat latin és német változatban, *Patroni menstrui* közös címlap-

²² Sajghó Benedek névetimologizálása szerint a Borgia család ősei pogány magyarok maradékai, a pogány kalandozó korból maradtak spanyol földön. (Borgia – borjas, a címerben ott a borjúfej.)

²³ MOHL, *A Mária-kongregációk története*, (2. j.), 126.

pal. Feltételezésünk szerint Győrött már a 17. században is magyar nyelvű szentenciával oszthatták a Magyarok Nagyasszonya Társulat tagjainak a holnapi patrónust, esetleg még illusztráció nélkül.²⁴ 1630-ban jelent meg először Andreas Brunner *Fasti Mariani* című összeállítása a müncheni Mária-kongregáció számára, amely az év napjainak sorrendjében egy-egy szentről tartalmazott metszetet, elgondolkodtató idézetet és imaszándékot, a verzón a szent legendájának részletével. A kötet népszerűségét bizonyítja, hogy Esterházy Pál a szövegeket magyarra fordította és közzétette.²⁵ Győri társulatról szólva, e gyakran kiadott műből a magyar szentek közül a Szent László metszetet és hozzá kapcsolt szövegeket mutatom be.²⁶

Szent László személyét a jezsuiták több ponton is csatlakoztatták a Regnum Marianum eszmekörhöz.²⁷ Andreas Brunner *Fasti Mariani* című művének metszetén nem a grafikában gyakoribb motívumok (pl. kard, vagy korona felajánlása, vízfakasztás) szerepelnek, hanem a legenda Bonfinitől vett jelenete, Lászlónak a Salamon elleni, angyaloktól támogatott harca. A verzó legenda-leírása a nagy Mária-tiszteelők sorába állítja be László királyt.²⁸ A kép alatti szentenciához

²⁴ Vö. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Barokk társulati kiadványok grafikai ábrázolásai*, Magyar Könyvszemle, 1999, 3: „a társulati könyvek és az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek csoportjában az illusztrációk már a 17. század második felében megjelennek, a felvételi lapokat és az alkalmi nyomtatványokat csak a 18. század 30-as, 40-es éveitől kezdve látják el ábrázolásokkal.”

²⁵ ESZTERHÁZI Pál, *Regina Sanctorum Omnium, Minden Szentek Királynéja, Boldogságos Szűz Mária tisztelete, Az az az esztendőnek minden napjaira kiosztott szentek élete*, melyekben foglaltatnak ugyan azon Boldogságos Szűznek csudálatos jó-téteményi, és hét innepei a' változó sátoros innepekkel együtt. Mellyet irt Deákul [...] BRUNNER András, most pedig a' magyar nemzetnek nagyobb lelki vigasztalására magyar nyelvre fordíttatott és ki-bocsáttatott. Nagyszombat, 1698. (RMK I 1534.)

²⁶ BRUNNER, Andreas, *Fasti Mariani cum illustrium divorum Imaginibus et Elogiis prope DC in singulos Anni Menses Diesque S.S. Natales distributis ... Serenissimo Electori Maximiliano [...] a Sodalitate Mariana Monacensi civica consecrati*, [Monachii, 1658?] Példány: OSZK, 327.847 (csak I. félév). A kötet eleji dátumban a 10 évre szóló kiadási privilégium közlésében szerepel.

²⁷ Vö. KERNY Terézia, „Szűz Máriának választott vitéze” (Egy barokk kori Szent László ábrázolásról), *Ars Hungarica*, 1997, 255–268; Uő, *Szent László és a magyar szentek tisztelete a jezsuitáknál = A magyar jezsuiták kiáltása a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 2), 424–440.

²⁸ Esterházy Pál fordításában (25. jegyzetben *i. m.*, 538–539) a metszet hátlapjának szövege: „Lászlót Első Bela Magyar Király fiát látod, sőt Szűz Mária fiának mondhatom, egész életében úgy függött az ő emlőitül, mellyektől, még a' mint meg-hallod, halála oráján sem válék el. Azonban alig volt valaki a' Királyok közül, a' ki annyi jó cselekedetekkel királyi bársonnyát, vagy koronáját fel-ekesítette volna úgy hogy ne igen kellessék rajta csudálkozunk, ha az Angyaloknak udvarába való gyakor menetét halljuk-is. Ő látá az Angyaltul egy testvér Attyafiát meg koronáztatni, de tüzes szarvakkal való szarvas képében-is látá ettől helyet mutatanni,

Szent Bernát Szent Kelemenről szóló beszédjéből olvasható idézet (Esterházy Pál fordításában): „E’ világnak minden gyönyörűsége, és minden dicsősége, és valami abban lattatik, éppencsak kevés ama boldogsághoz képest, hogyha még kevesnek-is kell mondatni, és nem inkább semminek, és kevés ideig tartó páranak.” Szentencia: „Testi gyönyörűségnek megutálása Magyar-Országért.”²⁹ (A kép a kötet borítóján látható.)

Bizonyára ezen kalendáriumokban, holnapi patrónusként terjesztett ábrázolás is hozzájárult a téma népszerűvé válásához, Salamon és László történetét feldolgozó jezsuita és más iskolai színjátékok keletkezéséhez.³⁰

melyben a’ Boldogságos nagy Anyának ígért szent-egyházat építtetne. Ezeknek az Angyaloknak segítségével más csatákban is, de kiváltképpen Salamonnal való bajvívásban győzedelmes lön. Mert midőn ez vélné hogy csak magával Lászlóval kellene néki meg ütközni, látá az ütközet előtt hogy két Angyal ellen-is kellene néki harcolni, kik éles törökkel ellene valának. Azért bár Herculesnek tartatná-is magát; ennyi és ilyen vitézek ellen harcolni nem mere, hanem a’ fegyvert le-tévén békességben marada. Annyiszor győzedelmes lévén László, még sem akará a’ Magyar Ország Koronáját viselni, nagyobra és dicsőségesbre tartván magát, melyhez hogy annál könnyebben jutna a’ szent föld vissza nyeresére szándékozik vala. Azért ebben a’ hadi készületben midőn minden seregek vezérivé választatott volna, imé a’ készületben szép halállal világban való vitézkedését bé-fejezé. Azért hólta után szekérre tétetvén, minden emberek, és marhák vonása nélkül, a’ templomba, mellyet boldogságos Szüz tiszteletére építtetnek mondék, nem annyira vitetetni mint futni láttaték. Almélkodék e’ világ ezen a’ csuda dolgon, de nem almélkodom én. Mert ki csudálkoznék rajta ha a’ fiu az Annyához siet? Ex Ant. Bonfin.”

²⁹ A metszet változatát (német kalendáriumképet) közölte KERNY Terézia, *Salamon magyar király ábrázolásairól (14–19. század)*, = *Romantikus kastély – Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*, szerk. VADAS Ferenc, Bp., Hild-Ybl Alapítvány, 2004. 33–51. A metszeten (40. p.) az oválisban a bal és jobboldal a most közölthöz képest fordítva szerepel, a sematikus várból csak jobboldalt felül egy bástya látható. Az egész kompozíció téglalap alakú keretbe helyezett, a metszet része a felső feliratban a XXVII MRJA JUN. A főalakok, illetve a Lászlót kétoldalt segítő kardos angyalok, továbbá az ovális alá helyezett szarvasüldözés jelene is azonos a két metszeten.

³⁰ Két Szent Lászlóról szóló iskolai színjátékot említenek a jezsuiták éves beszámolóí. Az 1639-ben előadott darab közelebbi témáját nem ismerjük, az 1693-ban játszott darab: *Divus Ladislaus de Aco Cunorum rege victor triumphans*. A *Litterae annuae* adatait (Wien, ÖNB, Cod. 12218, 1639, p. 83., Cod. 12089, 169p. 30.) idézi STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, II, 1561–1773*, Bp., MTA Könyvtára, 1986, 12, 16.

F ü g g e l é k

A Magyarországi Patrónusa Szűz Mária Kongregáció regulái³¹

Béajánlás.

Szentséges Szűz Mária, Istennek tisztaságos Anyja! Én NN. (itt ki-ki nevén nevezi magát) tégedet e mai napon asszonyomnak, gondviselőmnek és szószólómnak választlak, és erősen fogadom, hogy én Tégedet soha el nem hagyok, sem ellened soha semmit nem mondok, sem nem cselekszem, sem el nem szenvedem, hogy az énalattam valóim a te tisztességed ellen valaha valamit cselekedjenek. Kérlek annak okáért Tégedet, fogadj bé engem örökös szolgálódnak, légy velem minden cselekedetemben és el ne hagyj engem halálomnak óráján. Amen.

A Kongregáció Törvényi, avagy Regulái

I.

Ennek a kongregációnak, avagy Társaságnak célja és vége az, hogy ki-ki szodálisok közül Boldogságos Szűznek, Magyarország Patronájának tiszteletit és szeretetit nemcsak magában, hanem egyebekben is tehetsége szerint elővigye, és amennyire lehet, az ő jóságos cselekedetit kövesse, és azok által őtet magának engesztelje, hogy mindenkoron ugyan, de kiváltképpen halála óráján legyen neki segítségül.

II.

Bévétetnek ebbe a Társaságba a magyarok, avagy akik a magyar nyelvet értik. Azok ugyan, akik már egyszer azelőtt valamely Boldogasszony-kongregációba bévétettek volt, csak béirattatnak a Kongregáció albumába, avagy Lajstromos könyvébe. A többi pedig, minek utána a tridentumi szent gyülekezetinek formája szerint a katolika hitről vallást téznek, és arra megesküsznek, és magokat a Boldogságos Szűz Mária szolgálatjára béajánlják, a Kongregációnak fő rektorától, avagy akire az bízza, szokott ceremóniákkal Kongregáció tagjai közé befogadtatnak.

III.

Minek előtte pedig valaki a Kongregáció számába bévétessék, tartozik meggyónni, avagy egész életének vétkeiről, ha azt azelőtt soha nem cselekedte; vagy ha cselekedte, az utolsó generális gyónásától fogva, és a Krisztus testét átitatosan magához venni.

³¹ SAJGHÓ, *i. m.*, (8. j.), 21–32.

IV.

Akik ilyenképpen a Kongregációba bészerveztetnek, annak rektorának, lelki atyjának és a többi tisztviselő személyeinek mind engedelmességgel, mind tisztelettel légyenek.

V.

Ennek a Kongregációnak két ünnepe vagyon. Az egyik, melyet titolare festumnak, avagy fő renden valónak hívunk, és ez a Boldogasszony mennybe felvétele, avagy Nagyboldogasszony napja. A második festum secundarium, avagy másodrenden való ünnep, és ez a Boldogasszony megtisztulása, avagy Gyertyaszentelő Boldogasszony napja. Mind a kettőt a szodálisok, mennél nagyobb áitatossággal lehet, megülnék. Szokott áitatosságnak pedig ez a módja: 1. Mind a két ünnepnek első és második vecsernyéje előtt, úgy Gyertyaszentelő Boldogasszony napján az öreg mise előtt a Kongregáció kápolnájába mindnyájan öszve gyűljenek, és onnét labarum alatt meggyújtott gyertyákkal a templomba menjenek: a tisztek ugyan a stallumokba, a többi pedig a sanctuariumba (nem a székekbe) megállapodjanak. 2. Az napokon teljes búcsú lévén, mindnyájan meggyónjanak, és Gloria alatt kinek-kinek égő gyertya kezében lévén, megáldozzanak. 3. Hasonlóképpen meggyújtott gyertyákkal, renddel (a tisztek előre menvén) offertoriumra menjenek. 4. Nagyboldogasszony napján nyolcadfél órakor a Jézus Társasága templomából az öreg szentegyházba processzióval menjenek, ahol meghallgatván a prédikációt, hasonlóképpen processzióval visszatérjenek a Jézus Társasága templomába, az öreg misének meghallgatására. De a többi Boldogasszony ünnepeit is áitatosan megülnék.

VI.

Mikor a Hamvazószerda előtt a Jézus Társasága templomában negyven órasi imádkozások tartatnak, a szodálisok is az ónékik elrendelt órára a Kongregáció kápolnájába öszvegyűljenek, ahonnét labarum alatt meggyújtott gyertyákkal stallumokba és sanctuariumba kimenjenek, és elvégződven az óra, hasonló renddel a kápolnába visszatérjenek. Úgy nagypénteken is Krisztus koporsóinak látogatására, nagyszombaton, Úrnapja oktávája között való vasárnapon, és egyéb kongregációinak processzióira öszvegyűlni igyekezzenek.

VII.

Mikor a Társaságnak gyülekezete lészen, mely (hacsak valami akadály nem érkezik) minden holnapnak első vasárnapján, délután két órakor szokott lenni, arra mind-

nyáján öszvegyűlni, az exhortációt figyelmetesen meghallgatni, az holnapi patronust pater praesestől elvenni, és azt mindaddig, valameddig más holnapi patronust nem vesznek, tisztelni el ne mulassák.

VIII.

Minden gyülekezet után való hétben két miséje szokott lenni a Társaságnak, utána való litániákkal a Kongregáció kápolnájában. Egyik az élő társainkért és jóttevőinkért. A másik az Úrban kimúltakért. Mind a kettőn szodálisok jelen lenni igyekezzenek, és azok alatt azon igyekezetre egy olvasót imádkozzanak. Aki pedig azokon jelen nem lehetne, ott, ahol lehet, misét hallgasson és olvasót imádkozzék.

IX.

Ki-ki minden nap (ha üressége lészen) misét áitatosan hallgasson, és Boldogságos Szűz Máriának Koronáját, avagy amint közönségesen mondjuk, olvasóját elmondja arra az igyekezetre, amelyre neki tetszik, és ha kedve tartja, Loretumi litániát is. Estve pedig lelke isméretitől számot vegyen, megismért bűneit megszánja, bánja, és életének jobbítását fogadja.

X.

Ki-ki minden nap imádkozzék három Miatyánkot, és három Üdvözlégy Máriát az élő társaság-béliekért és Kongregációnak előmeneteléért. A kimúlt szodálisink lelkeikért pedig 129. zsoltárt, mely így kezdődik: A mélységből kiáltottam, etc., aki pedig azt nem tudja, három Miatyánkot és három Üdvözlégy Máriát.

XI.

Kinek-kinek szorgalmatos gondja legyen háza népére, kiváltképpen maga magzatjainak jól felnevelésére, tudván azt, amit mond Bölcs Salamon Péld. Besz. Könyv. 22. rész. 6. versében: Az ifjú az ő útai szerént, midőn megvénhedik sem távozik el attól.

Hasonlóképpen cselédi között, vagy cselédjének mással való gonosz társalkodást, semmiképpen el ne szenvedjen; annál inkább, ha eszébe venne olyan vétet, mellyel az isteni Felség és a Boldogságos Szűznek tisztasága igen megsértőd-nék. Hogyha valaki cselédi közül ellenkező vallásban találatnék, tanácskozzék a Kongregációnak lelki atyjával, miként lehessen Istennek megnyerni.

XII.

Hogy a Társaságnak szeretete egyebekre is, de kiváltképpen a szűkölködőkre kiterjedjen, akinek értéke vagyon, egy vagy két szegényt minden holnapban legalább egyszer étessen.

Aki pedig szinte annyira nem érkezhetik, tehetsége szerént adjon alamizsnát.

XIII.

Mikor a Társaság közül valakinek nehéz betegségét megértik, mindjárt az monitornak értésére adják, ki a pater praesest, avagy a Kongregációnak lelki atyját betegnek állapotja felől megtudósítsa, hogy a Társasággal együtt vigasztalására lehessen néki.

XIV.

Ha valaki a Társaság közül meghal, aki halálát elsőben megtudja, tartozik arról a gyülekezetet bizonyossá tenni, hogy aki pap misét, aki pedig nem pap, egy olvasót érette elmondjanak.

XV.

Végre ki-ki azon legyen, hogy semmi olyant ne cselekedjék, ami az Istennek és a Boldogságos Szűznek tiszteletivel ellenkeznék. Ha ki pedig gonosz életével másoknak botránkozására lenne, az olyan elsőben a lelki atyától, avagy a praesestől titkon megdorgáltassék, ha az nem használ, a gyülekezetben nyilván megpiron-gassék, ha az sem fog rajta, tehát mint rothadt tagja a Kongregációnak, attól elvágattassék és elvettessék.

Intés.

Ezen regulák, még csak bocsánandó vétek alatt sem köteleznek senkit is, hanem ha (ami távul legyen) valaki azokat megvetné. Mindazonáltal mennél nagyobb szorgalmatossággal valaki azokat megtartja, annál nagyobb kedvet, malasztot és segítséget vészen az Istentől és Patronájától mind éltében, mind pedig halálának utolsó óráján, amelytől függ boldog, avagy boldogtalan örökkévalóság.

Mákóczy Imre és Maracskó Anzelm verses embléma-füzére Sajghó Benedek főapát köszöntésére

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Fol. Lat. 1627. jelzetű kolligátumában található egy Maracskó Anzelm és Mákóczy Imre által jegyzett füzet,¹ amelyben emblémaversekkel és oratióval, továbbá egy különálló elogiummal köszöntötték Sajghó Benedek főapátot névnapján. Az OSZK internetre is felkerült kéziratkatalógusában a 18. század második felére datálják, ami több problémát vet fel. Az alább bemutatandó emblémarajzok Mákóczy Pannonhalmán őrzött, négy, 1750-es években készített, nyomtatott könyvet utánzó kéziratának rajzai alapján² egyértelműen Mákóczy kezétől származnak. Maracskó Anzelm 1741-ben elhunyt. A kézirat katalogizálót bizonyára megtévesztette, hogy a magukat Sajghó Benedek méltatlan fiainak nevező szerzetesek elogiumot írtak a főapátról. Az elogium eredetileg sírfeliratként örökítette meg az elhunyt tetteit, de már az ókorban is használták az alkalmi magasztalás szakaszaként, laudatio jelentéssel. Elolvasva a Sajghóról szóló elogiumot, egyértelmű, hogy őt nem elhunytként magasztalják, hanem mint az 1722. jún. 8-án fiatalon kinevezett főapátot. Az emblémákat követő oratióban találhatunk kronológiai fogódzókat, hisz abban a szerzők néhány esetben konkrétan megemlítik a főapát pannonhalmi tevékenységét.³ Nem sokkal azután, hogy a hármas halom

¹ A kolligátum ide tartozó két része: ff. 123–139. – „Diei onomastico ... domini Benedicti primi, archi-abbatis Sacri Montis Pannoniae ... Aggratulatio Symbolica, filialis” ad archi-abbatem Benedictum Sajghó, poemata cum picturis emblematicis linearibus et cum oratione; ff. 140–141. – „Elogium a corde compendiatum Benedicto ... primo archi-praesuli religionis Benedictinae filii indigni Anselmus Maracskó, Emericus Mákoczy” ad archi-abbatem Benedictum Sajghó.

² Közülük az Antiphonale diurnumot a *Pannonhalma ezer éve* című kiállításon a nagyközönség is láthatta. Vö. *Mons Sacer, 996–1996: Pannonhalma ezer éve, II*, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalma, 1996, 108–110. (Az antiphonale címlapjának hasonmásával.)

³ „Mirantur plurimi excellentis in Deum Tuae pietatis magnitudinem; stupent assiduam illam orationem; et in rebus Divinis contemplandis animum firmum; Extollunt alii ingentem Zelum, et dilectionem decoris Domus Dei; Vix enim ad clavum Tricollis nostri positus es, mox omnes eo vertisti conatus, ut absterso veteri squallore novum induceres decorem, adderesque aedificiis incrementum. Videmus jam laetabundi prosperos conatus tuos, seu inhabitaculis religiosorum, seu in pavimento Templi rubro marmore recens exposito, seu in Capitulo a tot annis exule cum plausu feliciter revocato, et stabilito, seu in pagis ditoni tuae subjectis restauratis, Ecclesiis, seu in Vestibus Sacris apparatusque Sponsae suae coemptis, seu in

gazdája lett, építkezésbe kezdett, a szerzeteseknek lakóhelyül, a templomot vörös márvány padozattal látta el, a sok ideje száműzött káptalant visszahívta és helyzetét megszilárdította, az egyházmegyében templomokat hozatott rendbe és felszerelésüket gyarapította, az új toronyba a környéket megörvendeztető harangot helyeztet el,⁴ megújította a vallásos életet, a fiatalokat egyetemre küldte. E fiatalok közé tartozott a Sajghó főapáttá kinevezésekor a klerikus fráterek között található Mákóczy Imre és Maracsó Anzelm,⁵ akik a nagyszombati egyetemet egyidőben látogatták. Az adatokat párhuzamba állíthatjuk a Sajghó naplójában is feljegyzettekkel, továbbá egyéb biztosan ismert adatokkal. A főapát 1723. június 24-én indította útnak a templom padozatához a négyzetesre vágatott vörösmárványt;⁶ az 1724 nyarán elkészült templomtoronyra a gömböt és a keresztet november 24-én helyezték el. (Sajghó naplója szerint 1723. szept. 12-én Pannonhalmán megáldotta a szentiványiak Szent János harangját is.) Mákóczyt és Maracsót 1725 novemberében szentelték fel. Az emblémafüzér első darabjának epigrammájában a 10. sor kronosztichont tartalmaz (VIrtVs soLa tIbI, hIs, IntVLI t oMne DeCVs.), amely kétséget kizáróan eldönti, hogy a főapátot köszöntő kézirat 1726. évi Benedek-napra készült.

Sajghó Benedek személyével, tevékenységével a szakirodalom sokat foglalkozott már. A *Pannonhalma ezer éve* című kiállítás alkalmával készült kötetben az új épületrészekre (keleti, valamint az északi szárny, a déli kerengőszárny bővítése) vonatkozó adatokat Kelényi György foglalta össze.⁸ Galavics Géza elemző

sonora campana, in nova turri circumjacentes laetificante. Nimirum non est otiosus, si verus est, magna operatur, melleo attestante Doctore.”

⁴ *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története, I–XII*, szerk. ERDÉLYI László, SÖRÖS Pongrác, Budapest, Stephaneum, 1902–1916. (A továbbiakban: *Rendtörténet*), V, 600. 1824-ben a százéves tornyot lebontották, gömbírat: 1724. okt. 24-én tették fel a toronyra a gömböt és a keresztet. – 1724 nyarán kész, de a torony befödésével a bádogos és a torony falainak simításával a kőművesek csak a következő évben lettek egészen készek.

⁵ *Sajghó Benedek pannonhalmi főapát naplójegyzetei 1722-ből*, közli NÉMETH Ambrus, Történelmi Társ., 1909, 322.

⁶ *Sajghó Benedek pannonhalmi főapát naplójegyzetei, 1723–1725*, közli NÉMETH Ambrus, Történelmi Társ., 1901, 387–396, 513–553., i. h.: 530. (24-a [Juni]: Misi ad S. Martinum 40 trabes majores et 600 lapides quadratos pro pavimento, item eadem occasione misi diversa pro necessitate Conventus.)

⁷ *Uo.*, 540: 12-a [Sept.] In S. Martino benedixi in honorem S. Joannis baptistae campanam Szentiványiensis, quae quidem nova non erat, sed quia praeteritis disturbiorum temporibus ab haereticis comparata et hucusque inconsecrata mansit.

⁸ KELÉNYI György, *A monostor épületei és építési tervei a 18. században = Mons Sacer*, (2. j.), 59–68.

tanulmány írt az új építkezések legjelentősebbikéről, a barokk ebédlőről, annak festményeiről, emblémáiról.⁹ Az ebédlőről 1993-ban album jelent meg, melynek kísérő tanulmánya Bánhegyi B. Miksa munkája.¹⁰ Az új ebédlő falán Sajghó elképzelései szerinti emblémák vannak.¹¹ Az ebédlő festményei 1728 és 1734 tavasza között készültek.

Az alkalmiságot magukon viselő, különböző műfajhoz tartozó köszöntők feldolgozását a 18. századtól fejlődéselvű irodalomtörténet-írásunk mellőzte, csak abban az esetben figyelt fel rájuk a kutatás, ha történeti forrásérték, azt indokolja. Például ha a dokumentum egyébként jelentős szerző műve, művésztörténeti, színházi-, reprezentáció-történeti szempontból értékelhető. Pedig adott csoportosítások szerint szervezett adatfeltárás jelentősen és sokoldalúan bővíthetné ismereteinket. A művek minőségéről akkor mondhatnánk érdembeli véleményt, ha módunkban állna azokat áttekinteni.

A barokk-kori iskolai oktatásban az „életnek tanítás” részét képezte az alkalmi irodalmi feladatokra, köztük az előkelőségek köszöntésére történő felkészítés. A poétikai és retorikai tanulmányok során került sor ennek elméleti és gyakorlati megalapozásra. Példatárak segítettek ezt. Egyháziak köszöntésére különösen alkalmas volt az ekloga műfaja (a pásztorélet és az egyházi terminológiai azonosság ezt segítette), de a 17. század második felében és a 18. század elején divattá vált az emblémavers is. „A magyarországi emblematis irodalom egyik sajátossága a különféle alkalmakhoz kapcsolódó, alapvetően dicsőítő funkciót betöltő nyomtatványok magas aránya.”¹² Tankönyveink az epigrammák, vagy a lírai versek közt szerepeltették. A hazai emblematis nyomtatványok jelentős része dicsőítő irodalomhoz sorolható, az oktatási és nyomdahelyek közül kiemelkedik Nagyszombat.¹³ Az 1720-as évek első felében Mákóczy Imre és Maracskó Anzelm itt tanult.

⁹ GALAVICS Géza, *A pannonhalmi apátság barokk ebédlője = Mons Sacer*, (2. j.), 69–93.

¹⁰ BÁNHEGYI B. Miksa, *A közösség asztala: A pannonhalmi apátság barokk ebédlője*, Pannonhalma, 1993.

¹¹ Valamennyinek a képe látható az előző jegyzetekben megadott művekben, sőt Galavics összehasonlító elemzésében a képek forrásaival is foglalkozik.

¹² KNAPP Éva, *Irodalmi emblematis Magyarországon a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Bp., Universitas, 2003 (Historia litteraria, 14), 110.

¹³ *Uo.*, 117.

A jezsuita iskolák gyakorlata másutt is hasonló volt. A gráci jezsuita egyetemen teológiai tanulmányokat folytató Juren Márton az őt tanulmányokra küldő Berényi Zsigmond pécsi püspököt 1743-ban versgyűjteménnyel köszöntötte. Ezek közt található egy színes rajzokkal ellátott húsztagú emblémafüzér, amely Berényi címerének állatát, a mókust helyezte középpontba.¹⁴

A Mákóczy által rajzolt emblémák négy, együtt értelmezendő részből állnak. A képi ábrázolásokból ismertebb feliratot (motto, lemma) és alatta álló képet (imago, pictura) 14 soros magyarázó epigramma követi (subscriptio, explicatio) és egy idézet (exegesis). A cím szerint az elégiafüzér aggratutatio symbolica. Az epigramma és a magyarázó idézet olvasása után tárul fel előttünk a felirat és a kép szimbolikus jelentése és Sajghóra vonatkozása.

Fontos volna annak kiderítése is, hogy mennyiben testesítenek meg Mákóczy és Maracskó emblémái önálló gondolatokat, hol kapcsolódnak a tanultakhoz, a hasonló vagy azonos emblematikus ábrázolásokhoz. Különösen érdekes ez annak figyelembe vételével, hogy a néhány év múlva a Sajghó által kifetett pannonhalmi ebédelőben található emblémák mintáit az oktatásban is használt, a szigorúbb emblémakészítési szabályokat¹⁵ figyelembe vevő Jacobus Boschius *Symbolographiájában*¹⁶ megtalálta a kutatás. Az emlékműkat részben az ebédelőben, másrészt az annak bizonyítottan forrásul szolgáló Boschiusnál és a mai segédkönyvekben¹⁷ rendszerezetten felsorolt emblémákkal vetem össze.

¹⁴ Vö. ZELEI Enikő, „*Metra canunt titulos emodulata tuos*” – Juren Márton püspököt dicsőítő két verse = *Egyházi arélek a Pécsi Egyházmegyéből*, szerk. FEDELES Tamás, KOVÁCS Zoltán, SÜMEGI József, Pécs, 2009 (Egyháztörténeti tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből, V), 59–85; JANKOVITS László, *Emblémák Berényi Zsigmond születésnapjára = Klíma György püspök és kora – Egyház, művelődés, kultúra a 18. században*, szerk. POHÁNKA Éva, SZILÁGYI Mariann, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2011 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 9), 96–107.

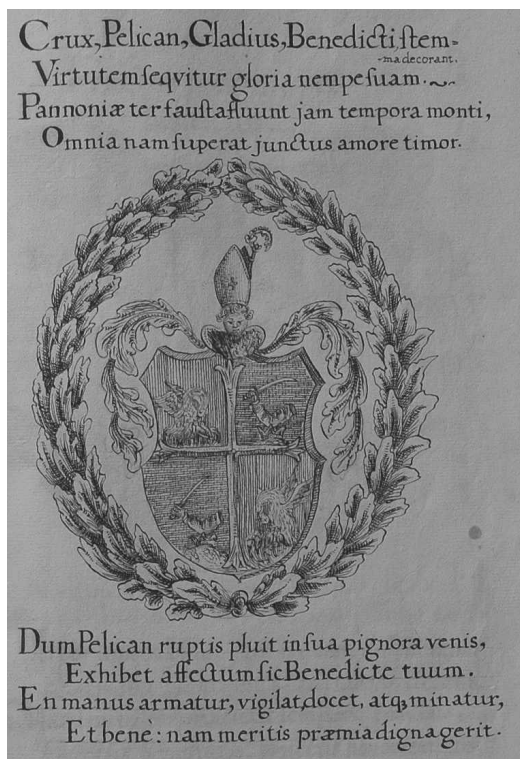
¹⁵ KNAPP, *Irodalmi emblematika*, (12. j.), 45; GALAVICS, *A pannonhalmi apátság*, (9. j.), 77.

¹⁶ BOSCHIUS, Jacobus, *Symbolographia sive de arte symbolica*, Augustae Vindelicorum–Dilingae, 1702. A táblákon, téma szerinti csoportokban elhelyezett emlékműkon a műfaj szigorú előírásai szerint csak tárgyak, növények, állatok és természeti jelenségek (esetleg emberi testrészek) szerepelnek. A Karner Egyed főapát által a kiadás évében megvásárolt pannonhalmi példány jelzete: II. A*1.

¹⁷ Vö. *Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, hg. Arthur HENKEL, Albrecht SCHÖNE, Stuttgart, 1967.

f. 124.

Sajghó Benedek *címere*

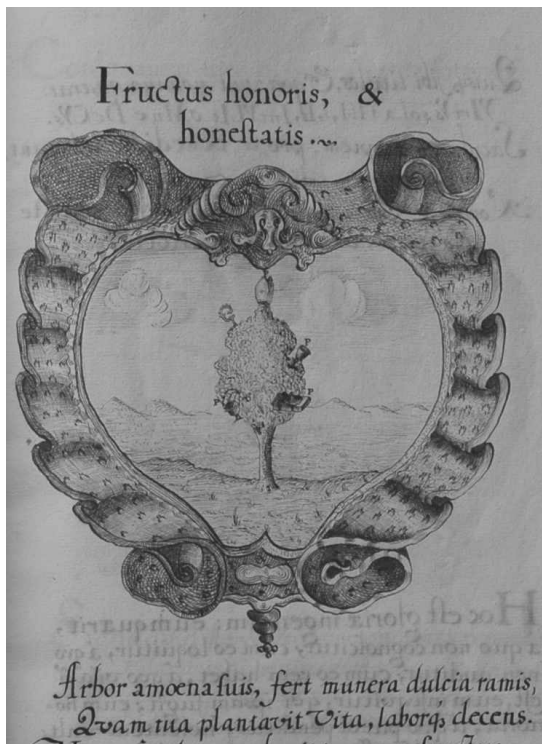

A Sajghó Benedeket köszöntő első rajz annak címerét ábrázolja, a kereszt által négy részre osztott pajzsmezőben átlósan azonos elhelyezésű kardot markoló jobbal és fiait tápláló pelikánnal, előtte és utána két-két disztichonnal.

f. 125.

Motto: Fructus honoris, et honestatis.¹⁸

[A tisztelet és tisztesség gyümölcsei.]

¹⁸[Eccl. Cap. 24, 23. Jesus Sirach]

Pictura: Fa, a lombján túlnyúló püspöksüveggel, pásztorbottal, kehellyel, könyvvel és éggömbbel

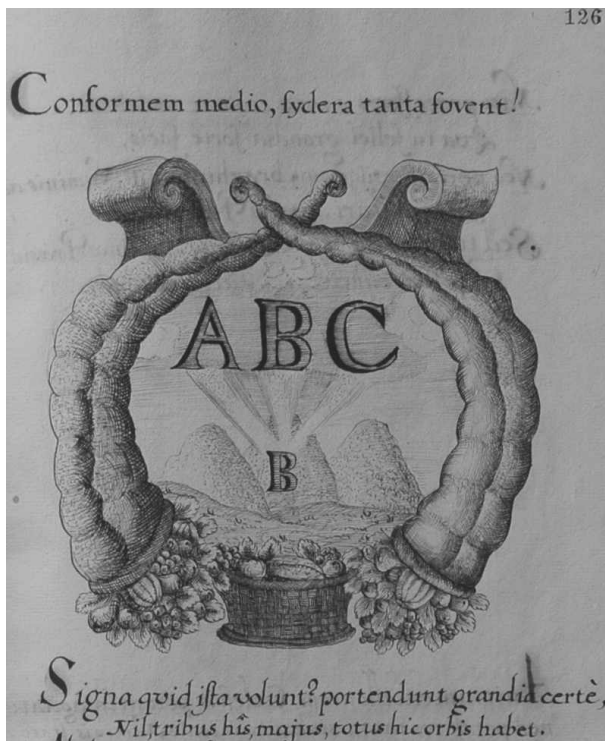
Az epigramma a mottó megverselése.

Az idézet (Anton. Gvev. in horol. Princip. Lib. 3. cap. 12. nr. 60. pag. mihi 60.):

Hoc est gloriae ingenium: eum quaerit, a quo non cognoscitur; cum eo loquitur, a quo non auditur; cum eo rem habet, a quo visa non est; eum insequitur, qui ipsam fugit; eum honorat, a quo parvi penditur; nolentem vult; non petenti se offert, ignoto se credit; Denique Gloria, hoc est peculiare, quod eum deserat, a quo magni aestimatur, et cum eo manet, a quo parvi penditur.

f. 126.

Motto: Conformem medio, sydera tanta fivent!
[Középsőhöz illőn őrizzenek meg a csillagok!]

Pictura: Három halom, a középsőn B, belőle három sugárkéve fölfelé, s kinyújtva a hegyek fölött: ABC. Összefogja két lefelé összenéző bőségszarú, alul tele kosárral.

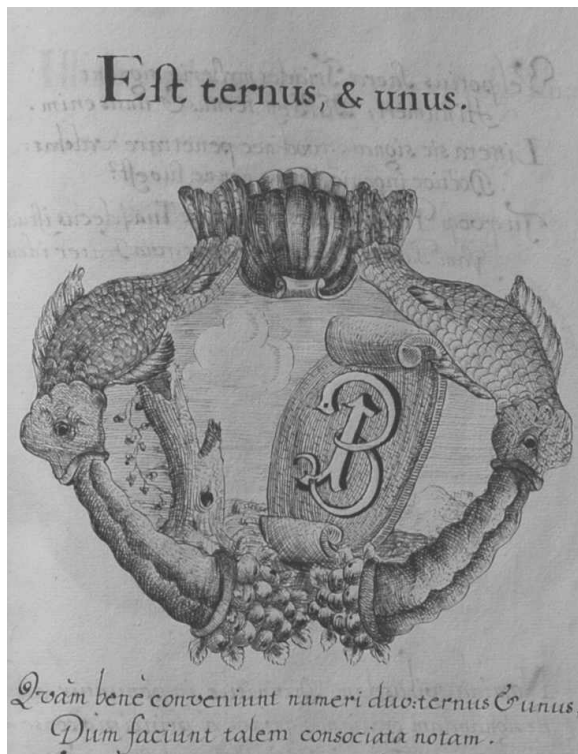
Az *epigramma* szerint: A (alpha, Deus), B (XIII. Benedek pápa), C (Carolus, Károly király) ugyanolyan kegyben részesítette.

Az *idézet* (Senec. Epist. 14.): Animum excellentem Coelestis potentia agitat, non potest res tanta sine adminuculo Numinis stare.

f. 127.

Motto: Est ternus, et unus.

[Három és egy.]

Pictura: Öreg fatörzs mellett árbócszerű díszben nagy B úgy írva, hogy felismerhető legyen a 13.

Az epigramma és a rajz szerint is: Az egyes és hármas szám egymáshoz írva adja Benedek nevét, az egy és három jelentései az ő ékessége.

Az idézet (S. Thom. in Epist. ad Rom. Lect. I. citatus a Caramuele in Encyclop. tit. Maria liber. cap. 30. pag. mihi 9.): Nomina quibusdam Divinitus imponuntur ad designandam gratiam, quam a principio consequuntur.

f. 128.

Motto: Illustrem hanc formam crux dedit una mihi.

[Ezt a nemes formát egyedül a kereszt adta nekem.]

Pictura: Asztalon, (oltáron?) szarán fekvő B, hajlatában középen fölfelé kereszt.

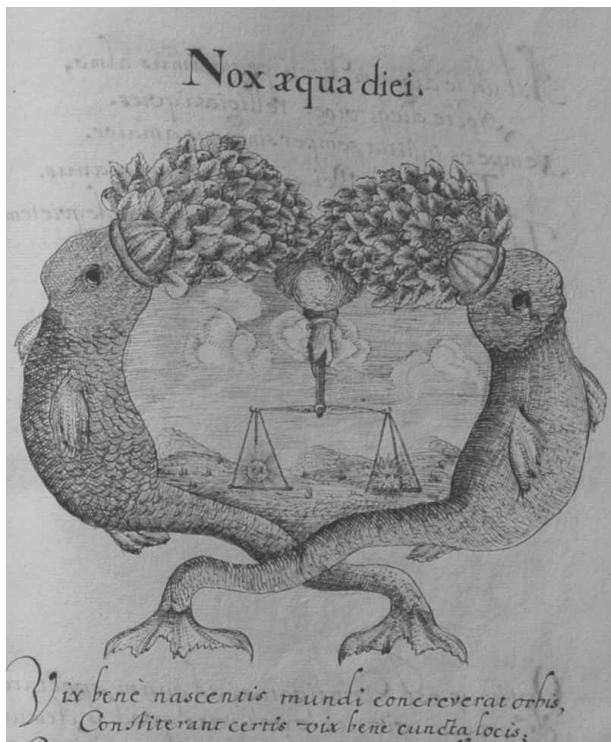
Az *epigramma* és a *mottó* szerint: A B szára fordítva korona, ezt a formát a kereszt adta, a hármassal joggal örül, mikor tudja, hogy így koronázott atya van.

Az *idézet* (S. Isidor. de Praelat. c. 2. p. 3.): Qui in saeculo hoc bene imperat, sine fine in perpetuum regnat, et de gloria saeculi hujus ad aeternam transmeat.

f. 129.

Motto: Nox aequa diei.²³

[Az éj egyenlő a nappal.]

²³[POLIGNAC, Melchior, *Anti-Lucretius, sive de Deo et natura libri novem*, 1749? – Marcellus PALINGENIUS Stellatus (1500–1543), *Zodiacus vitae*, lib. XI, 960.]

Pictura: Fölülről lenyúló kéz mérleget tart. A háttérben a hármass halom. Egyik mérlegben a nap, másikban a hold.

Az *epigramma* Benedek születése napjára utal, aki Pannonia hegyének a nyugalmat hozta.

Az *idézet* (Pachym. l. 2. pag. mihi.): Optimus est Principatus, ad quem spectata et probata virtute eveharis; quod is demum populo prosit, qui id exequendum sibi putet, cujus gratia constitutus sit.

f. 130.

Motto: Non accedet ad te malum.*²⁵

[Nem fér hozzád a rossz.]

*Vö. HENKEL, SCHÖNE, *Handbuch*, 60.

Motto: Sola in caelo securitas
– Olymp, dessen Gipfel über die Wolken ragt.

²⁵Ps. 90, 10.

Pictura: Olympos, rajta (a csúcsot nem érintő) vízszintes felhőoszlop.

Az *epigramma* szerint: Isten és saját erénye védik a rossztól.

Az *idézet* (S. Ambrosius in Psal. 118.): Quanto magis, quis servire Deo desiderat, tanto magis in se adversarios excitat, Sed protegit eum, quem sibi novit addictum.

f. 131.

Motto: B, proxima primis.

[B, szomszédos az elsővel.]

Pictura: Szögletes keretben baloldalt árbócszerű díszben AAB, jobbról felhőből kinyúló kéz mutat feléje.

Az *epigramma* szerint: AAbbas (Archiabbas, főapát).

Két alphával követeli a B-t, illik a név a hivatalhoz.

Az *idézet* (Eccli. 51. v. 23.): Danti mihi sapientiam, dabo gloriam.

f. 132.

Motto: Virtutem ex Me.*²⁸

[Erényt tőlem.]

*BOSCHIUS, *Symbolographia*, Class. II. 750. Tab. 29.,
azonos mottó, azonos pictura.

²⁸Verg. Aen. XII, 436. Disce, puer, virtutem ex me
verumque laborem, Fortunam ex aliis... [Aeneas mondja fiának.]

Pictura: Balról két madár egymás alatt, jobbról közel a nap, alul balról szikla,
jobbról vár[?]

Az *epigramma* szerint az apát így kormányoz.

Az *idézet* (Gvev. c. 23. in Horol. Prin. pag. mihi 80.): Ad exempla vivimus, nec
ratione componimur, sed consuetudine abducimur, et magis paucis
mentes humanae exemplis, quam verbis moventur plurimis.

f. 133.

Motto: Et placet, et terret.*

[Tetszik is, el is riaszt.]

*Boschius, *Symbolographia*, Class. II. 425. Tab. 21. Terretque placetque. Hasonló pictura; Class. III. 815. Tab. 42. E punge e piace. Hasonló pictura. Vö. még HENKEL, SCHÖNE, *Handbuch*, 811–812.

Pictura: Rózsa tüskés szárral, körben rózsalevelek és tüskés szarak.³⁰

Az *epigramma* az ismert kettősségről (illatos és tüskés a rózsa) szól, azt Sajghóra vonatkoztatja.

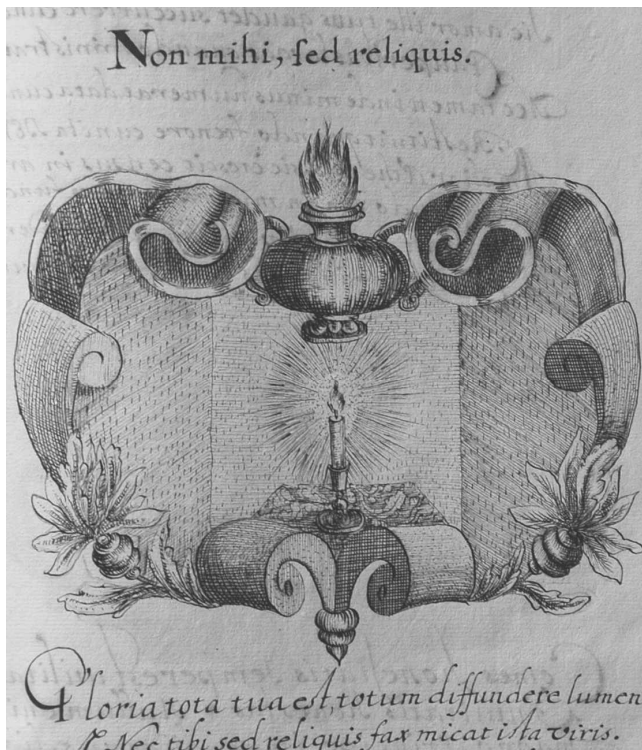
Az *idézet* (Joan. Caram. in *Encycl. or.* 16. pag. mihi 146.):

Abbatum est Rosa Praesulumque norma	Sed vultu retinens Rosae colorem
Quem rerum posuit Deus potentem	Et verbis retinens Rosae vaporem,
Pastorem, Domini praesesse ovili.	Lenit sollicitas amore mentes.
Curarum Rosa pendula in vepreto est.	An non hic Rosa Praesul in vepreto est.

f. 134.

Motto: Non mihi, sed reliquis.

[Nem magamnak, hanem a többieknek.]

Pictura: Égő gyertya, tartóban, fölül mécses. Háttér: három fal.

Az *epigramma* az életet a lámpással azonosítja.

Az *idézet* (S. Ambros. 3 offic. 14.): Comes honestatis semper est utilitas, et utilitatis honestas (Plin. in Paneg.). Nullus enim magno Principe impendii genus dignius, quam quod erogatur in posteros.

f. 135.

*Motto: Pro lege, et pro grege.*³²*

[A törvényért és a nyájért.]

*Boschius, *Symbolographia*, Class. II. 914. Tab. 50. Azonos mottó, a pelikán ábrázolása nem szemből van. (Más felirattal van szembeábrázolás is.)

– Vö. még HENKEL, SCHÖNE, *Handbuch*, 811–812.

³²Középkori rímes officium: Stat pro lege et pro grege...

Pictura: Pelikán a fészken, szembefordulva, vérével táplálja fiait. Háttérben három halom, egyiken templom.

Az *epigramma* a gyakori emblémakép magyarázatában a szeretet nagyságáról szól, s hogy Sajghó címerének egyik képe is ez.

Az *idézet* (S. Chrisol. Serm. 40.): Amor respuit jacula, gladios excutit, periculis insultat, vulnera nescit, mortem ridet, si Amor est, omnia vincit.

f. 136.

Motto: Sola sibi pretium virtus.³⁴

[Egyedül az erény az érték neki.]

³⁴ Vö. Ovid. Metam. lib. 4, fab. 4.

Pictura: Gyűrű, fölfelé fordítva annak kövét.

Az *epigramma* a gyűrű világító kövéhez hasonlítja az emberi elmét, Isten képmását. Dicséri a hármal állított Sajhót, hosszú életet kíván neki. „Dent annos Superi, Tibi, toto corde precamus, / Caetera jam Virtus, mens, ratioque dabunt.”

Az *idézet* (Imag. S. Sac. Soc. I. 5. c. 6. p. m. 638): Nec ulla naturae est dignitas sine luce, nec honor est homini sine virtute. Lucem aufer ab Optimis, probatissimisque rebus, quis agnoscat? quis aestimabit? Eandem concede, perstringent oculos animosque spectantium. Amoenus est vibransque Virtutis splendor, Mentemque videntium et specie sua reficit, et accendit affectum.

Mákóczy Imre és Maracskó Anzelm Sajghó Benedek főapátot köszöntő emblémáinak csak az utolsó darabjai közt találtam közismert ábrázolásokat. A szimbolikus köszöntés, a mondanivaló összeállítása mindenképpen önálló alkotás, s nemcsak a rajzolás művészsége, hanem azok gondolatisága is megragadja figyelmünket. A négy részből álló emblémák a főapát nevét és a jó vezetői tulajdonságokat helyezik el különböző szimbolikus környezetben, részben önállóan kigondolt mottóval és picturával, ezeket magyarázzák a 14 soros epigrammák és egy-egy idézet. A két bencés szerzetes mintegy elfogadta, szentesítette a főapát eddigi tevékenységét, aki teljesítette a megválasztásakor rendtársai által megfogalmazott feltételeket.³⁶ Az idézetekben azonban a korban divatos szerzők megfogalmazásában elgondolkodásra méltó figyelmeztetéseket kapott a helyes dicsőség-keresésről, az erényekről. Befejezésként az egyik ilyen intést idézem, amelyet Gvevara *Horologium principum*-ból a *Virtutem ex me* feliratú emblémához választottak a köszöntés írói: „Példák alapján élünk; nem az okoskodás, hanem a megszokás vezet bennünket, és inkább megindítja az emberi elmét a kevés példa, mint a sok szó.”

³⁶ Ezek: a monostor és templom rendbehozatala, a templom egyházi felszerelésének gyarapítása, a birtokok és jogok visszaszerzése, a jó gazdálkodás és a rendtársakkal egyetértésben kormányzás. PRT, V, 21–22; GALAVICS, *A pannonhalmi apátság*, (9. j.), 70.

Klimo György püspök szerepe Lodovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében

A 18. században Itália felől jelentős hatások érték az Alpokon túli (elsősorban délnémet és kárpát-medencei) területeket. A Magyar Királyságban megerősödött és többségbe került katolikus felekezet vezetői (püspökök és szerzetesrendek) egyaránt Rómától várták a hagyományos hitélet lendületbe hozását, annak megújítását. A püspökök jelentős része a római Collegium Germanicum et Hungaricum neveltje, a század első felében tanúja volt a Muratori nézetei körül zajló vitáknak: XIV. Benedek pápa és Muratori eszméitől megérintve tért haza. Ugyanezen eszméknek a század közepén jelentős centruma volt a Habsburg Birodalom fővárosa, Bécs, ahol az apostoli nunciatúra környezete jelentett erjesztő szerepet.

Nyelvi és vallási sokféleség jellemezte ekkor az említett Alpokon túli területeket, különösen a Kárpát-medencét. 1763-ban Kollár Ádám Ferenc, a bécsi Udvari Könyvtár vezetője így fogalmazott: „Magyarországnak kisebb része az, ahol csak magyarul beszélő nép él.”¹ Különösen áll ez a török uralom alól a 17. század végén felszabadult területekre, amely az ország kétharmadát jelentette. Ide a betelepítések során Dél-Németországból sok katolikus német (ún. sváb) érkezett. Az országba betelepült katolikus népcsoportok közül jelentős még a horvát és bosnyák. A művelődésben a nyelvi kapcsolatot 1844-ig a hivatalos latin jelentette, amely a 18. század végéig a tudományok, katolikusoknál a liturgia nyelve is volt. A Magyar Királyságban élő sokféle népcsoport mindegyike számára lehetett latinul könyveket kiadni, mert az értelmiség anyanyelvétől függetlenül értette és beszélt e nyelvet, s a latinul olvasottakat közvetítette magyarul, németül, szlovákul, horvátul és a többi anyanyelven. Ezzel magyarázható, hogy külföldön anyanyelven megjelent, például olasz könyveket még a 18. század közepén is gyakorta a közvetítő nyelvként használt latinra fordították le és adták ki.

Lodovico Antonio Muratori (1672–1750), a reformkatolicizmus fő képviselője. Műveinek a Magyar Királyságra gyakorolt hatásáról olasz nyelven érte-

¹ KOLLÁR, Adamus Franciscus, *Hungaria et Attila*, Vindobonae, 1763, 91.

kezett már Várady Imre,² Szauder József,³ Holl Béla⁴ és Sárközy Péter.⁵ Magyar nyelven is több tanulmány olvasható a témáról.⁶ A hagyományt képviselő jezsuiták, rendjük feloszlatásáig, a Kárpát-medencében éppúgy nagy befolyással rendelkeztek, mint Itália egyes részein. Elég, ha Paolo Segneri missziós tevékenységére, és annak magyarországi hatására utalunk. (Erről egy másfél évtizeddel ezelőtti nemzetközi konferencián Sárközy Péter tartott előadást, 2010-ben pedig Száraz Orsolya készített nagyon alapos PhD-dolgozatot.)⁷

Az alábbiakban Muratori néhány erkölcsstani művének latinra, majd magyarra fordítását, kiadását, a kiadások példányainak elterjedését kísérem figyelemmel. Előrebocsátom, azért foglalkozom ismételtten ezzel a témával, mert e kiadásokat az eddigieknél jobban sikerült személyi csoportokhoz és egyes, Bécsben és Magyarországon élő személyekhez (elsősorban Klimo György püspökhöz) kötnöm.

Mikor Muratori megtudta, hogy a *Trattato della carità cristiana* című művét egy magyarországi prelátus latinra fordítja,⁸ 1749. január 17-én azt írta Domenico Brichieri-Colombinak, hogy magyarországiak számára az 1747-ben megjelent

² Imre VÁRADY, *Il Muratori e gli Ungheri*, Torino, [etc.] 1951, 530–549. (Estratto)

³ József SZAUDER, *La fortuna dei trattati Della carità cristiana e Della regolata divozione in Ungheria nel 700* = AA. VV., *La fortuna di L. A. Muratori: Atti del Convegno internazionale di studi muratoriani*, Modena, 1972. Firenze, Olschki, 1975 (Atti del convegno internazionale di studi muratoriani, 3), 143–151.

⁴ Béla HOLL, *Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell' Illuminismo in Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e illuminismo: Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese*, a cura Béla KÖPECZI e Péter SÁRKÖZY, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 211–224. különösen: 220–223.

⁵ Péter SÁRKÖZY, *La letteratura religiosa italiana nel Settecento ungherese da Segneri a Muratori*, in *Paolo Segneri: Un classico della tradizione cristiana: Atti del Convegno internazionale di studi su Paolo Segneri nel 300° anniversario della morte (1694–1994)* di Rocco PATERNOSTRO e Andrea FEDI = <http://www.nettunocitta.it/OPERE/segneri%20atti%20del%20convegno/cap%2015.html>, (14/9/2010).

⁶ SZAUDER József, L. A. Muratori két erkölcsstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1973, 171–179; HÖLVÉNYI György, *Antonio Muratori hatása Magyarországon = A magyar művelődés és a kereszténység: La civiltà ungherese e il cristianesimo*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Bp., Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Scriptum, 1998, II, 882–891; KÓKAY György, *Muratori és Magyarország, Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században*, Magyar Könyvszemle, 1998, 193–206; KÓKAY György, *Muratori és Révai Miklós*, *Vigilia*, 1992, 583–586; KÓKAY György, *Bessenyei és Muratori = A szétosztott rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, 1998, 36–43; SZELESTEIN László, *Ludovico Antonio Muratori művei Magyarországon*, Magyar Könyvszemle, 2000, 27–42.

⁷ SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai könyvtár, 49), 361 l.

⁸ Schupanzigh András Frigyes pozsonyi kanonok fódításáról később lesz szó.

Della regolata divozione dei cristiani címűnek latinra fordítását látná hasznosnak.⁹ Klimo György ekkoriban kezdte szorgalmazni a fordítást. Erről a mű 1751-ben napvilágot látott német nyelvű fordításának bevezetőjéből értesülünk.¹⁰ Klimo 1747-től a magyarországi ügyek referenseként dolgozott a bécsi Magyar Kancelárián, címzetes püspökként. 1751-ben nevezték ki pécsi megyéspüspöknek. A fordító, Bernardo Andrea Lama 1730-ban érkezett Bécsbe, ahol a Hofbibliothek körül csoportosuló olaszok köréhez tartozott. A vele azonos évben érkezett Giuseppe Rivával és Domenico Passionei pápai nunciussal együtt támogatta a reformkatolicizmus eszméit.¹¹ Lama fordításának kézirata ma a pécsi Klimo Könyvtárban található.¹² Ez a kiadott változattal egyezik, de a bibliai idézetek a kéziratban csak jelölve, a nyomtatványban közölve vannak. A kézirat címe még a fordító ingadozását jelzi: *Moderata sive recte/bene instituta Hominis Christiani Devotio*, s ez a kötet tartalmának jobban megfelel, mint a nyomtatott változat *De recta hominis christiani devotione* címe.¹³ Hasonló jelzővel jellemzi Paolo Petrucci 2010-ben megjelent kötetében Muratori ezirányú nézeteit: *La „regolata” religione*.¹⁴

Bernardo Andrea Lama fordítását Bécsben nyomtatták ki, annak címlapján nincs megjelenési év. A példányok terjesztését akadályozták a jezsuiták, akiknek 1759-ig kezükben volt a cenzúrahivatal, és ezzel a bécsi könyvnyomtatás és

⁹ „Nulla sapevo io della traduzione latina del mio Trattato della carità per istanza di quel buon prelado unghero. Anche in francese e stato tradotta e stampata in Parigi. Avrebbero gli Ungheri fors' anche più bisogno dell' altra, cioè della Regolata divozione.” – Idézi VÁRADY, *Il Muratori*, (2. j.), 544.

¹⁰ MURATORI, L. A., *Die wahre Andacht des Christen*, Aschaffenburg, 1751, Alexander Kauffmann. Az előszó ide vonatkozó részlete: „Es hat zwar wohl schon vor einem Jahr und länger ein Bischoff aus Ungarn, als welcher den allgemeinen Nutzen, der durch Ausbreitung dieses so gründlichen Wercks denen Glaubigen verschafft werden könnte, gar wohl erkannt hatte, dessen Übersetzung in die lateinische Sprach versprochen, ob aber selbe zu Stand gekommen seye, ist mir unbewußt; wann aber auch dem so wäre, so hätte dieser eyfrige Bischoff zwar für die Gelehrte, ich will sagen für jene, welche die lateinische Sprach erlernen, sehr nützliche Vorsehung gethan...”

¹¹ VÖ. GARNIS-CORNIDES, Elisabeth, *Zwischen Giannone, Muratori und Metastasio: Die Italiäner im geistigen Leben Wiens = Formen der europäischen Aufklärung: Untersuchungen zur Situation von Christentum, Bildung und Wissenschaft im 18. Jahrhundert*, hrsg. Friedrich ENGEL-JANOSI, Grete KLINGENSTEIN, Heinrich LUTZ, Wien, 1976, (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 3), 234.

¹² Pécs, Egyetemi Könyvtár, Klimo-gyűjtemény, Ms 261.

¹³ *De recta hominis christiani devotione opus ... Lamindi Pritanii seu ... Ludovici Antonii MURATORII, ... nunc primum ex Italico sermone in Latinum opera Bernardi Lamae conversum, Viennae Austriae, [sine anno], ex typ. Kaliwodiano.*

¹⁴ PETRUZZI, Paolo, *La „regolata” religione: Studi su Ludovico Antonio Muratori e il Settecento religioso italiano*, Assisi, Cittadella, 2010 (Supplementi di Firmana, 8).

könyvkereskedelem fölötti uralom.¹⁵ A művet már első megjelenése után támadták az olasz jezsuiták, ezért XIV. Benedek pápa vizsgálatot rendelt el, amelynek eredménye az lett, hogy a műben foglaltak a katolikus egyház tanításával egyeznek. Muratori a liturgiába beférkőzött hamis és káros áhitatgyakorlatok ellen lépett fel. Hangsúlyozta, hogy a keresztény ember életében a Szentírás és a szentmise központi helyet kell, hogy elfoglaljon. A közérthetőség kedvéért a szentmise állandó részeit nemzeti nyelvre fordította. A babonaságok, a szentek túlzó tisztelete ellen érvelt. Bécsi latin nyelvű megjelenését szintén akadályozták a jezsuiták, 1757-ben Migazzi Kristóf bécsi érsek azonban engedélyt adott a nyomtatásra,¹⁶ sőt a császárnő Mária Terézia egyik lányának is adott példányt. Annak jezsuita gyóntatója ezt nehezményezte és az uralkodó tudtával Rómától kért véleményt. Az 1759. évi római döntés („L'autore lotta solo contro certi abusi superstizionali, che non approva neppure la Chiesa”)¹⁷ után a már korábban kinyomtatott *De recta hominis Christiani devotione* terjesztésére sor kerülhetett.

A bécsi nyomtatásnak 1756-ban[!] készen kellett lennie, mert ebben az évben Budán nyomtatott címlappal – Kalocsán tartott vizsga téziseit belehelyezve – terjesztették azt.¹⁸ Az új címlap feltünteti, hogy Muratori művének alkalmi szétosztásáról van szó, azt azonban elhallgatja, hogy a művet Bécsben nyomtatták.¹⁹ A kutatók (Holl Béla kivételével) a Muratori-mű budai, pálosok oltalma alatti kiadásáról beszélnek. A pálos tanár által összeállított tézisek védői Zbisko Károly József szepesi prépostnak szóló ajánlásban elmondják, hogy Muratori művét Klimo püspök küldeményeként és meghagyásaként ajánlják téziseikkel együtt, emlékeztetvén ezzel őt a Klimoval együtt töltött tanulói éveire.²⁰ Nem érdektelen,

¹⁵ Christian WEYERS, *Muratori und Europa: Zu den Besonderheiten de Verbreitung und Rezeption muratorianischer Werke in Die Glückseligkeit des gemeinen Wesens: Wege der Ideen zwischen Italien und Deutschland im Zeitalter der Aufklärung*, Frankfurt, Bern, usw., Peter Lang, 2000 (Italien in Geschichte und Gegenwart, 14), 96.

¹⁶ ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában*, Kolozsvár, 1944, 38, 76.

¹⁷ HOLL, *Lo sviluppo*, (4. j.), 221.

¹⁸ Az eredeti bécsi címlapot megőrizték egyes liber gradualisok. (Példány: OSZK, 312.890.)

¹⁹ MURATORI, L. A., *De recta hominis Christiani devotione opus ... distributum*. Dum assertiones theologicas de angelis, opere sex dierum, actibus humanis, virtutibus, legibus, et peccatis Anno 1756. Mense Decembri ... in Metropolitana Colocensi Ecclesia publice propugnandas susciperent Michael Boltenj, et Franciscus Gaál ... praeside R. P. Josepho Vincze... Buda, Landerer, 1756. (OSZK, 289.463)

²⁰ „Subit conspectum Tuum Magni Muratorii de Devotione Christiana Liber singularis, et subit offerentibus Nomini Tuo munus ... Quidquid jam hoc peregrini apud Te habet, aut audacis Con-

hogy a fennmaradt példányok száma meglehetősen magas, harminc példányról vannak adataink.²¹ Úgy tűnik, hogy a főleg magyarországiak számára készült latin nyelvű mű a bécsi akadályoztatás ellenére liber gradualisként terjedhetett Magyarországon. A Bécshez közeli Pozsonyban működő magyarországi cenzúrahivatal, amelynek feladata volt az országba behozott könyvek revíziója, nem foglalkozott a kiadvány Magyarországra jutásával. Klimo püspök máskor is mellőzte a pozsonyi jezsuita revizorok véleményét. Jellemző, hogy Valter Pál 1762-ben a nemrég kinevezett primás-érseknél, Barkóczy Ferencnél panaszkodott emiatt.²²

A könyvterjesztésnek vizsgatételek behelyezésével való terjesztése gyakori a 17–18. században. Az egyetemen, akadémiákon, egyházmegyei és szerzetesi szemináriumokban, de néha még a gimnáziumokban is, teológiai és bölcsészeti nyilvános vizsga alkalmával a néhány lapos téziseket egy ajándékkönyvvel egybekötve osztogatták a jelenlévők között. A tehetősebbek általában erre az alkalomra készült ajándékkönyvhöz mellékelték téziseiket, mások támogatóik által adott vagy javasolt könyvet „terjesztettek”, de az is előfordult, hogy a nyomdában raktáron található könyvek valamelyikét választották ki.

A bécsi kiadást később is forgalmazták Magyarországon liber graduálisként. Például a Klimo György püspök által nagyon fontosnak tartott egyházmegyei szeminárium vizsgáin. 1761-ben a pécsi bazilikában e szeminárium két hallgatója védte téziseit. Klimo püspöktől – miként a vizsgáztató professzornak az egyházmegye papságához intézett ajánlásában olvasható – ajándékként szintén Muratori *De recta hominis christiani devotione* példányait kapták, hogy téziseiket

siliū, spes est fore, ut nos absolvat et indulgentia Tua, et jussio Praelati Nostri Summi, ex qua hoc Tibi dono ferimus. Is ipse a Magno Quinque Ecclesiarum Antistite, qui ad eum consulandum praeterlapso mense Augusto accesserat Pestinum, munere isthoc condecoratus id ita admisit, ut Te participem quoque facere voluerit, vulgarique in auditorem, praeter Suam, atque Illius, Tua etiam autoritate, ad libri commendationem et fructus uberes ex eo manuros. Nimirum placuit hic Te quoque Sibi atque Illi rursus consociare, et reminisci priorum annorum, quibus Vobis tam conjunctae erant studiorum curarum, imo et ab his feriarum rationes.”

²¹ A 18. századi magyarországi nyomtatványok példányszámainak adatai az Országos Széchényi Könyvtár Régi magyarországi nyomtatványok csoport nyilvántartásából származnak.

²² Klimo túl szigorúnak tartotta a jezsuita cenzorok kifogásait könyvek megítélésénél: „haec et similia velut jam receptas usu calumnias, imo ceu dogmata tolerata contemnere ab Eodem Excellentissimo jussi sumus” – Idézi: DONÁTH Regina, *Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 1970, 180. Az idézett forrás lelőhelye: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Litt. VI. b/4.6: 1762. április 21.

belehelyezve osszák szét azokat.²³ Azt is megemlítik, hogy Klimonak a Muratori-mű fordíttatásában és kiadatásában szerepe volt.²⁴ A könyvterjesztés sajátos módjáról van itt szó. Olyan példány is maradt ránk e tézisekkel ellátott *De recta hominis christiani devotione*ből, amelyet Klimo maga ajándékozott és dedikált.²⁵ Még 1773-ban is mellékeltek Pécssett téziseket (pálosoknál tartott vizsgáét) a bécsi alapkiadáshoz.²⁶ Az 1761. és 1773. évi, liber gradualisként szétosztott kötetek megtartották a Muratori-kiadás eredeti bécsi címlapját.

Pécssett Klimo püspöksége idején (1751–1777) Itáliában nyomtatott Muratori-műveket is terjesztettek tézisekkel. Például 1763 decemberében Perich János vizsgálja alkalmával Muratori *De naevis in religionem incurrentibus sive Apologia epistolae a ... Benedicto XIV. ad episcopum Augustanum* címmel Velencében 1760-ban kiadott kötet címlapja után helyezték el a téziseket.²⁷ Vagy 1773-ban a

²³ (1) *De recta hominis christiani devotione* opus ... Lamindi Pritanii seu ... Ludovici Antonii Muratorii, nunc primum ex Italico sermone in Latinum opera Bernardi Lamae conversum. Viennae Austriae, Ex Typographo Kaliwodiano. (2) [A főmű címlevele után kötött tézisek.] Dum conclusiones ex tractatu theologico de divini Verbi incarnatione, ac de legibus et censuris ... in ... Basilica Cathedrali Quinque-Ecclesiensi ... 1761 Mense Januario ... publice propugnarent ... Joannes Nunkovits et Mathias Gyurits Episcopalis Seminarii ... auditores ... ex praelectionibus ... Mathaei Francisci Kertiza ... professoris ... et Georgii Nunkovits ... professoris in praefato clericorum seminario. 10 ff. (OSZK, 312.881)

²⁴ „Neque passus: ut fores Vestras vacui pulsaremus, munus etiam nostris imposuit manibus Vobis offerendum, mole quidem gestantium viribus apta; sed pretio, quod muneri simul positorum super muros Jerusalem Custodum respondeat, et zelo: Magni illius Vestri temporis Viri, Christiano aequae, ac Literario orbe optimis in utrumque meritis celeberrimi Ludovici Antonii Muratorii, de recta Hominis Christiani devotione opus, Suo certe par titulo, illo jam tempore Vobis destinatum, cum latinum eidem sermonem, et praelum procuraret.”

²⁵ „Nicolai Jankovits, donatus ab Excellentissimo Episcopo 5 Ecclesiensi Georgio Klimo 1760.” (OSZK, 312.881, alappéldány). A tézisek védeése Pécssett 1761 januárjában volt, de mivel ekkor még Pécssett nem volt könyvnyomda, a téziseket valószínűleg már 1760-ban kinyomtatták és hozzákötötték a Muratori-műhöz.

²⁶ Az eredeti címlap után kövte: Assertiones theologicae ex tractatu de angelis, beatitudine et actibus humanis ... quas in Monasterio SS. Trinitatis V. Ecclesiis anno 1773. Mense Aug. ... publice propugnavit Leonardus Szegedi Ord. Monachorum S. Pauli I. Eremitae ... auditor ... praeside ... Paulo Niczky ejusdem Ord. ... professore. V. Ecclesiis, (1773), Typis Englianis. 3 ff. (OSZK, 312.392. és BEK, Ad 1613.)

²⁷ (1) *De naevis in religionem incurrentibus sive Apologia epistolae a ... Benedicto XIV. ... ad episcopum Augustanum scriptae*, Venetiis (2) [A főmű címlevele után kötött tézisek.] Dum conclusiones ex tractatibus theologicis ... in ... Cathedrali Quinqueecclesiensi ... 1763. Mense Decembri ... propugnaret Joannes Perich Episcopalis Seminarii ... alumnus ... ex praelectionibus Matthaei Francisci Kertiza ... ac ... Georgii Nunkovits (Cathedralis Ecclesiae Quinqueecclesiensis canonicorum et professorum) ... auditoribus oblata. Sine loco, (1763), [10] ff. (OSZK: 317.891)

pálosoknál²⁸ egy 20 évvel korábban Velencében latinul kiadott kötetben: *Vita humilis servi Dei Benedicti Jacobini praepositi Varalliensis*, amelyben Muratori megrajzolta az ideális plébános alakját.²⁹

Klimo püspök felfogásának Muratori nézeteivel való egybeeséséről egyéb érveket is felsorakoztathatunk. Petrus Maria Gazzaniga domonkos szerzetes, a bécsi egyetem professzora, 1770-ben Velencében kiadott háromkötetes teológiai művét³⁰ Muratori lelkes híveinek ajánlotta. Az első kötetet a *Della regolata dīvozione* magyarrá fordítását ösztönző veszprémi püspöknek, Koller Ignácnak; a másodikat a Bécsben élő Simon Stock címzetes püspöknek,³¹ aki őt egyetemi tanárrá nevezte ki (és aki szintén nagyra tartotta Muratorit); a harmadikat pedig Klimo György püspöknek. Gazzaniga kiemeli Klimo tudományok művelése és a keresztény hit tisztasága érdekében végzett tevékenységét, annak püspöki körleveleit, szemináriummal való törődését, könyvtárát. Pécsi látogatásakor maga is meggyőződött a püspök jelentős szerepéről.³²

²⁸ (1) *Vita humilis servi Dei Benedicti Jacobini praepositi Varalliensis* ... Italice descripta, nunc primum Latine reddita, Venetiis, 1753. (2) [A főmű címlevele után kötött tézisek.] Assertiones ex universa theologia ..., quas in Monasterio V. Ecclesis anno 1773. Mense Aug. ... propugnavit ... Antonius Kiss Ord. Monachorum S. Pauli I. Eremitae ... Auditor praeside ... Paulo Niczky ejusdem Ord. ... professore. – V. Ecclesis, (1773), Typis Englianis, [10] ff. (OSZK: 821.780)

²⁹ Muratori e művéről: PETRUZZI, Paolo, *Figura e spiritualità del clero diocesano nel pensiero di L. A. Muratori: Modello borromai e riformismo assolutista* = P. P., *La „relogata” religione: Studi su Ludovico Antonio Muratori e il Settecento religioso italiano*, Assisi, cittadella, 2010 (Supplementi di Firmana, 8), 105–141. 120: „In lui ritrovoi un perfetto esemplare de’ parrochi.”

³⁰ GAZZANIGA, Petrus Maria, *Praelectiones theologicae, I–III. I: De Deo uno et trino, II: De actibus humanis ac de gratia actuali, et habituali, III: De virtutibus theologis fide, spe, et caritate*, Venetiis, Balleoni, 1770.

³¹ Simon Stock (1710–1772) 1725–1731 között Rómában a Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult. Mária Terézia a bécsi egyetem teológiai karának direktorává nevezte ki 1759-ben. A Studienkommission és a Cenzurkollegium tagja volt.

³² „in sana, ac defaecata fidei, morumque doctrina stabilienda, propugnandaque curas, ac sollicitudines, quam neque a prava luxurum opinionum colluvie, nec a falsa quorundam superstitionum hominum pietatis larva labefactari, aut offulcari permittis. Testes hujus rei sunt doctae illae, solidaeque pietatis plenae, et vel ipsis Apostolicis temporibus dignae Pastorales Instructiones, quas ad rectam Cleri Tui institutionem identidem in lucem emittis. Testes sapientes illi viri, quos ab exteris etiam regionibus accitos, omnique sacrarum disciplinarum genere exultos juvenibus Ecclesiasticae militiae destinatis in Tuo Sermonario praefecisti; et quorum sedulitatis, ac diligentiae uberrimos quotidie fructus amplissima Tua Dioecesis sibi partos gratulatur. Testis copiosa illa, et selecta librorum, praesertim Ecclesiasticorum, supellex, quam non exigua auri vi a Te comparatum omnibus sciendi cupidis patere jubes. Testis denique insignis illa Tua liberalitas, qua homines sacris studiis addictos non solum favore, et patrocinio, sed opibus etiam, pecunia, atque eximiis praemiis excitare soles, atque adjuvare.”

Klimo György egyházmegyéje hitéletének élénkítéséhez felhasználta Johann Jozef Trautson bécsi érsek példáját. Trautson érsek 1752. január 1-én kiadott pásztorlevelében Muratori *Della regolata devozionéj*ának alapján sürgette a vallási élet megújulását, a papképzés reformját. A pásztorlevelet utóda, Migazzi kardinális 1782-ben újra kiadta.³³ Klimo 1762-ben körlevelében ösztönözte papjait nagyobb buzgóságra, majd 1776-ban ismételten megjelentette azt. Benne XIII. Kelemen pápa 1761-ben megjelent *In Domino agro* kezdetű, a római katekizmust ajánló körlevelét közölte.³⁴ A körlevél sokat foglalkozik a trentói zsinat határozatai alapján a prédikálással, könyveket ajánl, majd közli Giuseppe Garampi Varsóból, 1775. június 30-án az ünnepekről írt két levelét.³⁵ Az ünnepek számának csökkentéséről XIV. Benedek intézkedése és XIV. Kelemen Klimonak 1771. június 21-én kelt levele is püspöki köriratban jutott el az egyházmegye papjaihoz.³⁶

Prédikációs segédkönyvül adatta ki Klimo püspök Francesco Sandini olvasásról, jegyzetelésről, a hangos olvasás szükségességéről és az értelmetlen könyvek kerüléséről szóló, a trentói zsinat szellemében 1602-ben közreadott módszertani kötetét.³⁷ Francesco Gervasio 1718-ban művében a szentmisével kapcsolatos 138 rossz szokást sorolt fel és a helyes szentmise-bemutatáshoz adott útmutatót, Sebastiano Pompilio Bonaventura montefiasconei püspök megbízására. Klimo püspök ezt is latinra fordította és kiadatta. A kiadáshoz Koller József (valószínűleg ő a fordító) írt ajánlást Giuseppe Garampinak.³⁸ Megköszöni római tartózkodása idején nyújtott segítségét, húszeszes könyvtárából még kölcsönözhetett is. Azért is Garampinak szól a kötet ajánlása, mert a művet annak idején Garampi Montefiascone-i püspök-elődje készítette. Ugyancsak

³³ ZLABINGER, Eleonora, *Lodovico Antonio Muratori und Österreich*, Innsbruck, 1970 (Veröffentlichungen der Universität Innsbruck, 53), 122.

³⁴ *Epistola pastoralis ad dioecesis Quinque-Ecclesiensis clerum*, impressa Posenii, 1762. recusa Quinque-Ecclesiis, Engel, 1776.

³⁵ *De observantia festorum*, quae post novissimam deminuationem residua sunt. Epistola ... Josephi Comitis Garampi...

³⁶ KLIMO, Georgius, *Edictum episcopi Quinque-Ecclesiensis super festorum nonnullorum abrogatione*, S. I., 1771.

³⁷ SACCHINI, Franciscus, *De ratione libros cum profectu legendi libellus, accessit ejusdem De vitanda moribus noxia lectione oratio*, Jussu et impensis ... Georgii Klimo, Quinque-Ecclesiis, 1776.

³⁸ GERVASIUS, Franciscus, *Instructio de sacris ritibus et caeremoniis, quae observari debent in celebratione S. Missae privatae*, ... nunc primum Latine reddita ac usui cleri dioecisani proposita jussu et impensis ... Georgii Klimo Quinque-Ecclesiis, Engel, (1776).

latinra fordítottatta és kiadatta Thomas Maria Soldati domonkos szerzetes 1775. évi jubileumi szentévre olaszul közzétett kötetét.³⁹ Gervasio és Soldati latinra fordított műveivel ma is gyakran találkozunk az egyházmegye plébániáin. A latinra fordítás áthidalta a pécsi egyházmegye nyelvi sokszínűségét. A török uralom után elsősorban a német és bosnyák katolikusok száma volt jelentős a magyarok mellett.

A pécsi egyházmegye török uralom alól csak a 17. század végén felszabadult területén újra kellett szervezni az egyházi életet. Időszerű volt tehát (és nemcsak a protestánsok jelenléte miatt) a trentói zsinat reformjait bevezetni: a papképzést megoldani, a lelkipásztori munka színvonalát emelni, stb., ám Klímó ezzel egyidejűleg a 18. századi reformtörekvések szorgalmazója is volt.

Visszatérve a *Della regolata divozionére*: magyarul 1763-ban Egerben jelent meg.⁴⁰ A fordítást Koller Ignác veszprémi püspök megbízására Sélyei Nagy Ignác kanonok készítette.⁴¹ Koller és Sélyei Nagy is Rómában, a Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult.⁴² A mű magyar nyelvű kiadását is terjesztették vizsgák alkalmával, 1764-ben Aradon például kétféle vizsgatételsorhoz is ajándékkönyvként,⁴³ 1768-ban Pesten,⁴⁴ 1779-ben Egerben.⁴⁵ Aradon mindkét esetben Vásárhelyi Jonatán, a vármegye szolgabírája volt a patrónus.⁴⁶

³⁹ SOLDATI, Thomas Maria, *Instructio de indulgentia Jubilaei Romae Anno 1775*. Italico sermone edita, nunc in usum parochorum, praedicatorum, confessorum Dioecesis Quinque-Ecclesiensis donata Latinitate, typisque vulgata jussu et impensis ... Georgii Klímó... Quinque-Ecclesiis, Engel, 1776.

⁴⁰ *Lamindus Britaniusnak, vagy Muratorius Lajos Antálnak ... a keresztény embernek valóságos áhitatoságáról költ munkája*, Eger, Bauer, 1763. (74 példány meglétéről tudunk.)

⁴¹ Gálfalvi Ozdi Ferenc nevezi meg őt Muratori 1776-ban magyarul kiadott másik művének (*A nagy parancsolatnak, tudniillik a felebaráti szeretetnek igaz magyarázatja* ... Bécs, 1776) előszavában.

⁴² Koller 1743–1747 között, Sélyei Nagy 1754–1758 között. BITSKEY, István, *Il Collegio Germanico–Ungarico di Roma: Contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*, Roma, Viella, 1996, 218, 223.

⁴³ Az 1763. évi címlap után költe: *Assertiones ex universa philosophia ... quas... in V. Conventu Aradiensis ... Mense Junio Anno 1764. propugnandas susceperunt ... Damianus Fodor de Báthor et Iraenus Kozma... praeside Anselmo Szabó... Agriae, Bauer, (1764), 4 ff. Példány: OSZK, 801.077. – Szintén az 1763. évi címlap után költe: *Assertiones ex universa philosophia ... quas... in V. Conventu Aradiensis ... Mense Junio Anno 1764. propugnandas susceperunt ... Alexius Somodi de Szeged et Henricus Olle de Szeged... praeside Anselmo Szabó... Agriae, Bauer, (1768), 4 ff. Példány: OSZK, 801.078.**

⁴⁴ Az 1763. évi címlap után költe: *Assertiones ex universa philosophia ad mentem Doctoris Angeli Divi Thomae Aquinatis, quas in monasterio B. M. V. de Pesth ... 1768. Mense Augusto publice defendit Augustinus Bálintffy Monachus Paulinus praeside ... Martino Billisics. Pesthini, (1768), Typis Eizenbergerianis. Példány: OSZK, 801.130.*

1762-ben másik magyar fordítás is készült a műről, melynek kéziratát Esztergomban őrzik.⁴⁷ Az esztergomi lelőhelyből következtetve a fordítás az akkori prímás, Barkóczy Ferenc megbízására készülhetett. Ezt nem nyomtatták ki, mert időközben más fordításban jelent meg a mű Egerben, de a kéziratot egy cenzor átnézte, arról jelentést írt.⁴⁸

Muratori *Trattato della carità cristiana* című művét Schupanzigh András Frigyes (†1778) pozsonyi kanonok fordította latinra, aki a század közepén Bécsben a pápai nunciatura kancellárjaként tevékenykedett.⁴⁹ A latin fordítás Esztergomban Barkóczy Ferenc érseknek ajánlva jelent meg 1763-ban, nyolc (Bolognában, Firenzében, Mutinában) 1721–1722-ben kelt cenzori véleményt, approbatiót is közölve.⁵⁰ A fordítót megdicsérte Simon Stock püspök, aki valószínűleg Rómában ismerkedett meg Muratori eszméivel,⁵¹ a megjelentetést a pozsonyi cenzor engedélyezte. Ezt a latin nyelvű kiadást 1770-ben és 1773-ban a nagyszombati egyetemen tartott vizsgák téziseivel is terjesztették.⁵² Schu-

⁴⁵ Az 1763. évi címlap után kötve: *Assertiones ex universa philosophia ... et mathesi elementari ... quas ... e praelectionibus Georgii Szuhányi in episcopali schola Agriensi propugnavit Joannes Mátyus... Agriae, typ. Episc. 1779. 11 ff. Példány: OSZK, 801.131.*

⁴⁶ „... Tua Mecaenas Gratosissime munificentia, in cujus manibus versantur fortes nostrae hodie eo felicius, quod sub illis stabunt Patrocinii, qui Christianus, Philosophiam nostram Christianam, sub vera Christiani hominis devotione ex hoc suggestu defendendam adamavit.”

⁴⁷ *Keresztényeknek igbáz abitatozágha, mellet Muratori Lajos Antal ... ki adott; mostanában pedig bécsi nyomtatás szerint magyar nyelvre fordított egy bizonyos nemzeti és vitézítő magyar emberséges ember.* Jelzete: Bibliotheca, Hist. VI. című (A fordítás évét a címlap kronosztichonja adja meg: Istennek **DIC**sős **Igh**Ire, **NeM**zet **I**nek **LeL**ki **VI**ghaszt **L**ására.

⁴⁸ A kézirat mellett olvasható egy (nem hivatalos) cenzori vélemény.

⁴⁹ HRADSKZY, Josephus, *Initia, progressus ac praesens status capituli ad Sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio*, Szepesváralja, 1901, 473.

⁵⁰ *De charitate christiana prout fertur in proximum tractatus moralis*, ex italico sermone in latinum versus ab Andrea Friderico SCHUPANZIGH, Strigoniü, Royer, 1763. – Az OSZK RMNY-csoportja által vezetett nyilvántartásban 74 fennmaradt példány szerepel.

⁵¹ Simon Stock Rómában, a Germanicum et Hungaricumban tanult, mikor Muratori és a jezsuiták közötti, az ünnepek számának csökkentéséről szóló további vitát XIV. Benedek pápa, egy negyven tagú tudósokból álló bizottság véleménye alapján 1748. nov. 14-én megtiltotta. ZLABINGER, *Lodovico Antonio Muratori und Österreich*, (33. j.), 122.

⁵² Tézisekkel ellátott kiadások (graduális könyvek):

– *Assertiones theologicae de Augustissimo incarnati Verbi mysterio ac de angelis, actibus humanis et beatitudine, quas in ... Universitate Tyrnaviensi ... 1770. Mense Aprili ... publice propugnavit ... Georgius Koczmár ... Alumn. Archi-Dioec. Strigoniensis ex praelectionibus ... Ludovici Csapodi ... et ... Josephi Kenyeres (professorum Tyrnaviensium). S. I. a. 6 ff. a címlap után.* (OSZK: 603.695, 609.124; PiarKK 46/7/6)

panzigh latin fordítása alapján készítette Gálfalvi Ozdi Ferenc, az erdélyi udvari kancellária tisztviselője Bécsben a *Della carità cristiana* magyar fordítását, amely Bécsben jelent meg, 1776-ban.⁵³ Ezt a magyar fordítást részletesen elemezte Szauder József az 1972-ben tartott Muratori-konferencián.⁵⁴

A két magyarul is megjelent Muratori-mű eszmevilágával már többen foglalkoztak magyar nyelven is.⁵⁵ Muratori a katolikus hitélet megújulását a főpáncsból kiindulva sürgette. Az embernek Istenhez és a felebaráthoz való helyes viszonyáról ad képet a VI. Károly császárnak ajánlott *Della carità cristiana* (1723). Az emberben természet-adta törvény is a felebaráti szeretet, amely fontosabb a külsőséges vallásgyakorlatoknál. Az üdvözülés feltétele a tevékeny szeretet, a szegények és rászorultak támogatása. A *Della regolata divozione* segíteni akarja az egyszerű embereket⁵⁶ a liturgiában való részvételben, a szentmise szövegének megértésében. Hangsúlyozza a prédikáció fontosságát, a kötelező ünnepek száma csökkentésének szükségességét. A püspökök és a papok trentói zsinaton kijelölt feladatait a 18. században több tartományi zsinat (Róma, 1725; Modena, 1739) és egyéb határozatok is folyton idézték.⁵⁷

Muratori a prédikálásról külön művet is készített *Dei pregi dell' eloquenza popolare* címmel (Venezia, 1750). Gregorius Trautwein ulmi ágostonos kanonok ezt latinra fordította *Contra sublime loquentes in cathedra seu Dignitas eloquentiae popularis* címmel.⁵⁸ A fordítás kiadásában Trautwein a műről írt disszertációját is

– Assertiones ex universa theologia, quas ... in ... Universitate Tŕnaviensi ... publice propugnandas suscepit Adamus Kaszanczki Alumnus ... Archi-Dioec. Strigoniensis ex praelectionibus Josephi Kenyeres et Ludovici Csapodi (professorum Tyrnaviensium). Tŕnaviae, 1773, Acad. 13 ff. a címlap után kötve. Ajánlás: Galgóczy János választott püspöknek. (OSZK: 603.696)

⁵³ *A nagy parantsolatának, tudniillik a felebaráti szeretetnek igaz magyarázatja...* Bécs, 1776, Trattner.

⁵⁴ SZAUDER, *i. m.* (3. j.).

⁵⁵ Lásd a 6. sz. jegyzetet.

⁵⁶ Nella prefazione possiamo leggere: „per istruire non già i letterati, ma bensì la gente di popolo che potrà e vorrà a leggerla”.

⁵⁷ Cf. Giuseppe RUSSO, *La ripresa tridentina a Modena nel primo Settecento et il Sinodo Modenese di Stefano Fogliani del 1739 = Problemi di storia della Chiesa nei secoli XVII–XVIII*, Napoli, Dehoniane, 1982, pp. 203–223.

⁵⁸ Példányok: PiarKK, 54/6/4; Arad, Megyei Könyvtár, 6847. Trautwein más műveket is latinra fordított. Például a Szent Ágoston Possidius-féle életrajzát, ehhez függelékül franciából egy panegyricust: *S. Aurelii Augustini ... vita auctore S. POSSIDIO ... opera et studio D. Joannis Salinas ... Accessit Michaelis III. ad exemptas insulas Wengenses Cann. Regg. Ulmae ... Praelati Disquisitio critica*

közzétette, amelyben a bécsi jezsuita „főszónok”-ot, Franz Peikardtöt (1684–1752) és követőit, a barokk szónoklási módot ostromozta, a szentekre aggatott hamis dicséretet káros voltáról szolt. Muratori, „a művelt világ kiemelkedő csillaga”⁵⁹ már felemelte ez ellen szavát, három lapnyi idézet olvasható a kiadvány első előszavában a *Contra sublime loquentes in cathedra* címmel kiadott Muratori-mű 13. fejezetéből. Franz Peikardt jezsuita szerzetes, a császári udvar híres szónoka volt,⁶⁰ barokk stílusú, metaforákkal és allegóriákkal teli beszédeivel nagy népszerűsége tett szert. Trautwein disszertációjában Muratori nézeteit alkalmazza Peikardt és az őt követők prédikálási módja ellen. Benyák Bernát piarista szerzetes 1772-ben magyarra fordította Trautwein értekezését.⁶¹

Muratori fentebbi két művének latin kiadása – a latin nyelv Magyarországon széles körben használatos volta miatt is – magyarországi személyekhez köthető. Muratori erkölcstani műveinek latin fordítása, sőt az egyiknek a magyarra fordítása Bécsben történt. A *Della regolata divozioné-t* Bernardo Lama Klimo György püspök buzdítására fordította latinra, a *Della carità cristiana* fordítója pedig Schupanzigh András Frigyes pozsonyi kanonok volt, aki korábban a bécsi pápai nunciatura magyarországi kancellárjaként tevékenykedett. Bécsben fordította magyarra és adatta ki ez utóbbi művet Gálfalvi Ozdi Ferenc. Bécs közvetítő szerepe és a Bécsben élő magyarországi személyek (főpápok és hivatalnokok) Muratori eszméinek magyarországi elterjedésében jóval jelentősebb, mint eddig véltük. Muratori gondolatainak bécsi és ausztriai jelenlétét Eleonora Zlabinger kutatásaiból eddig is ismertük, ám ő a magyarországiak szerepéről nem szolt.⁶² A Bécsben élő olaszok mellett jelentősen hatott Klimora például Johann Joseph von Trautson érsek, aki, miként 1752. évi pásztorleveléből is kitűnik, Muratori műveinek ismeretében sürgette papjai igazi lelkipásztori tevékenységét a barokk külsőségek helyett. Klimo Györgyöt Bécsben érték azok a hatások,

de variis gestis, dictis ac visionibus S. Augustino falso aut minus solide attributis. Augustae Vindelicorum, Veith, 1768.

⁵⁹ „litterarii orbis primae magnitudinis stella”

⁶⁰ Franz Peikardt 1714-től élete végéig Bécsben élt.

⁶¹ A Piarista Központi levéltárban (Bp.) őrzött kézirat kiadása: SZELESTEI N. László, *A barokk prédikálási gyakorlat ellen: Benyák Bernát kiadatlan fordítása 1772-ből = Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére: Tanulmányok*, szerk. ROZSONDAI Marianne, Bp., Argumentum, 2002, 263–279.

⁶² ZLABINGER, *Lodovico Antonio Muratori und Österreich*, (33. j.).

amelyeknek hatására a fentebb ismertetett módon Muratori követőjévé, és mint püspök, eszméinek magyarországi talajba ültetőjévé vált.

Láttuk azonban azt is, hogy a Rómában tanult főpapok (Koller Ignác, Sélyei Nagy Ignác, Barkóczy Ferenc) szintén népszerűsítették a *Della regolata divozionét* és a *Della carità cristianát*. A Barkóczy könyvtárát is őrző esztergomi Bibliotéka a 18. századból Muratori műveinek 34 kiadásából őriz példányt.⁶³

Az 1750-es években a bécsi jezsuiták (a magyar jezsuiták is az osztrák rendtartományhoz tartoztak!), igyekeztek megakadályozni Muratori *Della regolata divozione* című műve latin kiadását és terjesztését. 1761-ben Felix Lazarini jezsuita szerzetes⁶⁴ által Velencében vásárolt könyvek akadtak fenn a revízió.⁶⁵ Muratori művei és vele vitázó kötetek. A Lazarini által beszerzett kötetek revíziós jegyzéke szerint Benedictus Piazza Muratorival vitázó *In sanctos pietas* című művét⁶⁶

⁶³ Muratori igazi hatásának felméréséhez hozzátartozna a 18. századi magyarországi könyvtárakban található műveinek számbavétele. Osztrák könyvtárakban végzett számbavétel: ZLABINGER, *Lo-dovico Antonio Muratori und Österreich*, (33. j.), táblázatokban.

⁶⁴ Felix Lazarini S.J. (*1727) 1745–1760 közt az osztrák rendtartományban végezte tanulmányait, 1762-től Velencében élt.

⁶⁵ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Litt. VI. a. 5.

Specificatio Librorum, et expensarum	Lirae	Solidi
Muratori La Divozion Regolata	2	10
Muratori Epistola Paraenetica	6	–
Plazza. In Sanctos Pietas	–	–
Giraldez Dialoghi Critici	4	10
Maurici La Divozion de' Cristiani	4	–
Gaudio Difesa dell' illibata Divozion	4	–
Avertimenti etc. contro la lettera Parenetica	3	10
Summa	24	10

Lirae Venetae 24: 10 solidi, faciunt florenos Rhen. 4: 54 Crucigeros, quam summam mihi hic exsolvit Dominus Antonius Cavalari.

NB. Operi P. Benedicti Piazza pretium non est oppositum; eo quod gratis illud a Domino Luca Fauti habuerim, ea tamen conditione, ut duo saltem ejusdem exemplaria restituantur, si in Hungaria, aut Germania Typis datum fuerit. Nam hic loci reperiri amplius nequit. Venetiis die 20. Maii 1761.

[A verzón a cenzúrahivatal feljegyzése:] Libri ./.. Extradati per Excellentissimum et Reverendissimum Dominum Episcopum Quinque-Ecclesiensem Georgium Klimo, Admodum Reverendo Patri N. Koller S. J. Provinciali. Die 27 Junii 1761.

⁶⁶ PLAZZA, Benedictus, *Christianorum in Sanctos, Sanctorumque Reginam, Eorumque Festa, Imagines, Reliquias, propensa devotio a praepostera cujusdam Scriptoris Reformatione, Sacrae potissimum Antiquitatis monumentis ac documentis vindicata...* Panormi, 1751. (Lazarini jegyzékének utolsó tétele is Piazza műve: *Avertimenti storici e morali a spiegazione del trattato della Regolata Divozione de' Cristiani* di Lamindo Pritanio, e d' altre proposizioni sparse in altri Libri dello stesso Autore. Coll' aggiunto ... In Venezia, 1757.)

Lazarini ingyen tudta megszerezni, egy esetleges magyarországi vagy németországi kiadás lehetőségét felvetve. Az sem érdektelen, hogy a hét könyvet a jezsuita tartományfőnöknek rövid időn belül Klímó György adta át. Klímó, mint címzetes püspök 1747-től kancelláriai előadóként élt Bécsben. Bernardo Lamát ő ösztönözte a *Della regolata divozione* latinra fordítására. 1751-től volt pécsi megyéspüspök. Híres könyvtárában, mely ma a pécsi Egyetemi Könyvtár különgyűjteménye, 25 exlibrisével ellátott Muratori-kiadás található, köztük a *Della carità cristiana* olaszul és latinul, a *Della regolata divozione* olaszul, latinul (a latin változat kézírata is), magyarul – és más művek.⁶⁷

Muratori többi művének magyarországi hatásával is számolhatunk. Könyvtárainkban bőven találhatóak ezekből is a 18. században hazánkba került példányok. Összesítő számbavételük⁶⁸ bizonyára árnyaltabbá teszi az általunk most felvázolt képet. Például a *Della pubblica felicità, oggetto de' buoni principi trattato* első kiadása (Lucca, 1749) éppúgy megvolt a magyar kamara elnökének, Grassalkovics Antalnak,⁶⁹ mint Barkóczy Ferenc egri püspöknek,⁷⁰ aki Magyarország primás-érseke lett. Valláserkölcsei műveinek reformgondolatait több főpap és szerzetes is magáévá tette, a magyarországiak számára megjelent latin és magyar nyelvű kiadások révén pedig szélesebb olvasóközönség is megismerhette nézeteit. Széleskörű magyarországi jelenléte jelentősen hozzájárult a katolikus egyház barokk külsőségektől való távolodásához, a cselekvésre ösztönző szociális érzékenység felébredéséhez és az anyanyelv széleskörű terjedéséhez.⁷¹

⁶⁷ Magyarul is megvan a *Della carità cristiana*, ebbe azonban már nem került be a megjelenés idején elhunyt Klímó exlibrise.

⁶⁸ Kókay György néhány hazai 18. századi könyvgyűjtemény Muratori-műveit számba vette. Ezek közül talán legérdekesebb a református Rádayak gyűjteménye. (KÓKAY, *Muratori és Magyarország*, (6. j.), 202–204.)

⁶⁹ MURATORI, Lodovico Antonio, *Della pubblica felicità, oggetto de' buoni principi trattato*, Lucca, 1749. OSZK, jelzete: Pol. g. 1116. Tulajdonbejegyzése: „Ex L. Ant. Grassalkovics”. Grassalkovics Antal (1694–1772) 1748-tól a Magyar Kamara elnöke, 1751-től koronaőr, Mária Terézia bizalmasa.

⁷⁰ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, B.V.02420.

⁷¹ Protestáns körökben Muratorit mint történetírót tartották nagyra. Bél Mátyás, aki az evangélikusok körében Muratorival rokon vallási irányzat, a pietizmus nagyhatású képviselője volt, Muratorit mint történetírót állította követendő példaként kortársai elé. Általa „gloriatur Italia”, írta BÉL SCHWANDTNER János György *Scriptores rerum Hungaricarum* című forráskiadása előszavában (Bécs, 1745). A kiadványt ismertette az olasz Monathliche Auszüge, a recenzens Bélt és Muratorit egyszerre ajánlotta példaként a cseh tudósoknak (1747, 1. szám).

Eszterházy Károly, a püspök

Sokat írtak már Eszterházy Károly püspökről: feltárták életének mozgató rugóit a családi hagyományoktól a tridentin zsinatig, római tanulmányokig; magyarázták az eredményeket nagyszerű példaképeivel: a tridentin zsinat határozatai korai végrehajtójának, Borromei Szent Károly milánói püspöknek (†1584), a hittérítő genfi püspök Szalézi Szent Ferencnek (†1622) és XIV. Benedek pápának (†1758) hatásával, követésével; tanulmányok sora szól művelődési programjáról, egyetemalapítási tervéről, építkezéseiről, az általa létrehozott intézményekről. A kitűzött feladatoknak kiválóan megfelelő tanulmányok születtek, különösen Bistkey István tanulmányait forgathatjuk élvezettel és haszonnal.¹

A kutatók összehasonlítják őt elődjével, Barkóczy Ferenc püspökkel, kapcsolódási pontokat keresnek a felvilágosodás eszmei áramlataihoz, vizsgálják a laicizálódáshoz és a jozefinizmushoz való viszonyát. A felvilágosodás elemeinek kimutatása közben csak ritkán taglalják, hogy mennyiben teljesíti a püspöki méltósággal járó feladatait, hogy mennyire jó atyja, gondoskodó pásztora egyházmegyéjének, papjainak és híveinek. A püspöki arcél bemutatása a bőséges szakirodalomban eddig meglehetősen halovány.

Az alábbiakban néhány vonással ezen arcél élénkítéséhez kívánok hozzájárulni. Tudatában vagyok annak, hogy sokkal teljesebb kép is megrajzolható volna huzamos egri kutatással, elsősorban a *Protocollum dioecesanum* átnézésével. Eszterházy terjedelmes levelezésének másolataiból tájékozódni lehetne lelkipásztorkodási és iskola-ügyekről, az egyházmegye igazgatásáról, időszerű egyházpolitikai és kormányzati problémákról, vármegyékkel és helyi hatóságokkal, családtagokkal való levelezéséről. (Erre a fontos forrásra Kelényi B. Ottó már

¹ SZMRECSÁNYI Miklós, *Eszterházy és a művészet = Galanthai Gróf Eszterházy Károly emlékének ünneplése ...* Eger, 1925, 5–50; SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 1984, 425–447; Eszterházy Károly; *Eszterházy Károly emlékkönyv*, szerk. KOVÁCS Béla, Eger, Érseki Gyűjteményi Központ, 1999; BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak – Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, Heves M. Múz. Szerv., 1997 (Studia Agriensia); BITSKEY István, *Pietas, ars, scientia (Eszterházy Károly egri püspök mecenási elvei és gyakorlata)*, Limes, 13, 2000/4, 81–88; *A felvilágosodás változatai, 1750–1800 – Kiállítás az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban*, 2008. október 9–31, írta és a kiállítást rend. TÜSKÉS Gábor, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2008; „Én is a lelkek balásza vagyok” – *Galántai gróf Eszterházy Károly váci püspökké történt kinevezésének 250. évfordulója emlékére*, szerk. PÁLOS Frigyes, Vác, Váci Székesegyházi Kincstár és Egyházmegyei Gyűjtemény, 2011.

1932-ben felhívta a kutatók figyelmét.² Talán ugyanitt további adatokat találunk a „püspöki iskola nyomdaja” kiadványairól, továbbá az egyházmegyében a papok által püspöki felkérésre végzett tevékenységekről (például Szentmihályi Mihály énekeskönyve létrejöttében játszott szerepéről).

Nemcsak Eszterházy Károlynak, hanem a 18. század közepe táján minden püspöknek alapvető problémája volt a barokk külsőségek elburjánzása a hitélet területén, valamint a jezsuiták túlzó jelenléte (nemcsak az oktatásban, hanem a pasztorációban is). Püspökeink odaálltak a katolikus megújulás Rómából támogatott elvei mellé. A kutatók felidézik a Muratori névvel fémjelzett, többnyire katolikus felvilágosodásnak nevezett irányzatot, amelyet XIV. Benedek pápa, Eszterházy püspök egyik példaképe is támogatott. Leggyakrabban Barkóczy Ferenc neve kerül Muratorié mellé. A *Della carità cristiana* című mű Schupanzigh András Frigyes pozsonyi kanonok latin fordításában 1763-ban Esztergomban jelent meg, Barkóczy Ferencnek ajánlva. A reformok szempontjából (és Muratori javaslata szerint) Magyarországon ennél fontosabb egy másik műve, a *Della regolata divozione de' cristiani*. Ezt Klimó György ösztönzésére Bernardo Andrea Lama fordította latinra, a fordítás Bécsben az 1750-es években jelent meg, aztán a kiadást elsősorban Magyarországon terjesztették. Koller Ignác veszprémi püspök megbízásából latinból magyarra fordította Sélyei Nagy Ignác kanonok, későbbi székesfehérvári püspök. Ez a fordítás jelent meg az egri nyomdában Eszterházy Károly püspöksége idején, 1763-ban. A szakirodalom tévesen tulajdonított e kiadás létrejöttében szerepet Barkóczynak. A Barkóczy által magyarra fordított változat kéziratban maradt.³

Klimó püspök kivételével Rómában tanult főpapok neve kerül elő Muratori műveivel kapcsolatban. Valamennyien a 18. századi egyházi megújulás hívei, akik a tridenti zsinat óta eltelt másfél-két évszázadban kialakult, a hitélet lényegét gyakran eltakaró külsőségek, formaságok helyett a tridenti zsinaton megalkotott keretek közötti igazi lelkipásztori munkát szorgalmazták. A század racionalizmusa által is követelt helyzet-rendezés és a Trident által szabályozott valóságos élet (Muratori művében: *regolata divozione*, a latin fordításban *recta de-*

² KELÉNYI B. Ottó, *Eszterházy Károly gróf (1725–1799) egri püspök és a magyar nyelv*, Magyar Nyelv, 1932, 41–45.

³ *Keresztényeknek igaz abitatoassága...* 1762. A kézirat lelőhelye: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Hist.VI.c.

votio) egyidejűleg követelte a barokk külsőségektől való eltávolodást, a Biblia és a szentmise központba helyezését, továbbá a keresztény szeretet (caritas christiana) helyes értelmezését. Ha nagyobb figyelmet fordítunk 18. századi főpapjaink szándékára, püspöki tevékenységük tanulmányozására, azt vesszük észre, hogy a 16. századi tridenti zsinat határozatainak végrehajtása és a 18. századi katolikus megújulási szándék egybecsúsztak, amire részben magyarázat a protestantizmus 16–17. századi erőteljes jelenléte és a hosszú török uralom. Klimó püspök tevékenységének e két forrásból (a tridenti zsinat rendelkezéseiből és a 18. századi megújulási törekvésekből) eredését nemrég sikerült dokumentálni.⁴

Muratori reformgondolatait a köznép számára olaszul írta, két erkölcstani főművét Magyarországon latinul, majd magyar fordításban is terjesztették. A szerzőt a folytonos vádak alól pápai vizsgálat mentette fel, mondván: nézetei megegyeznek az egyház tanításával. A szentmise megérthetősége érdekében annak teljes szövegét nemzeti nyelvre fordította. Sélyei Nagy Ignác az 1763. évi magyar nyelvű Muratori-fordításának szentmisére vonatkozó fejezeteit később imakönyv összeállításában újra kiadatta. Más kiadványokban is megszorodtak a szentmise-szövegek, vagy ahhoz közeli imádságok, szentmise-magyarázatok anyanyelvi kiadásai. Egerben is nyomtattak olyan könyveket, amelyek a szentmise jobb megértését segítették.⁵ Például 1776-ban Gregor Rippel *Altertum, Ursprung und Bedeutung aller Ceremonien, Gebräuchen und Gewohnheiten der Heligien Catholischen Kirche* című művét. A munka 1754-ben Nagyszombatban magyarul már megjelent, ennek javított szövegű változata 1779-ből szintén egri kiadvány.⁶

Itt szükséges egy kis kitérőt tennem. Történeti témájú szakirodalmunk többségének alapvető rendezési elvévé vált a fejlődéselvűség. Nyelvfejlődés, irodalmunk fejlődéstörténete, stb., a fogalom immár két évszázada betéríti egy-egy korszak leírását. A felvilágosodás óta annak, ami a vallással, egyházakkal

⁴ SZELESTEI N. László, *Klimó György püspök szerepe Ludovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében = Klimó György püspök és kora – Egyház, művelődés, kultúra a 18. században*, szerk. POHÁNKA Éva, SZILÁGYI Mariann, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2011 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 9), 70–85. / Lásd e kötet előző tanulmányát.

⁵ *Evangéliumok és epistolák, melyeket eszterdő által olvastat az Anyaszentegyház [+ Énekek]*, Eger, 1776.

⁶ RIPPEL, Georg, *Anyaszentegyháznak ceremóniái és szertartásai*, Egerben, 1779.

kapcsolatos, e koncepcióban többnyire csak elmarasztalás jut. És ha vitathatatlanul jelentős személy nem illik a leírt fejlődési rendszerbe, akkor csalafinta módon próbáljuk mégis abban elhelyezni. Így lett Esterházy Pál nádor a róla szóló monográfiában titokban kuruc érzelmű, „korának rejtett kuruca”.⁷ Bizonyára szerepe van e rendező elvnek abban, hogy az Eszterházy Károlyról és társairól szóló szakirodalomban gyakran fontosabb szerep jut annak, hogy milyen új áramlattal/áramlatokkal lehet őt kapcsolatba hozni, mivel rokonszenvez, mit nem ítél el, mint az a tény, hogy megállapítottan a hagyományos tanokat vallja. Jó esetben ilyenkor a konzervatív jelzőt ragasztjuk rá, amelyhez eleve pejoratív jelentés tapad. Ebben a környezetben negatív irányban értékelődik, hogy Eszterházy Károlynak szerepe volt Dayka Gábor Egerből való eltávolításában, pozitív hangsúlyává válik, hogy szabadkőművesekkel találkozott.

Eszterházy Károlyra az általam látott források alapján a fenti értelemben egyszerűen jellemző a tridenti zsinat előírásaira, a hitelvek tisztaságára és a hívek buzgóságára való ügyelés és a katolikus megújulás szorgalmazása. Ő maga is példát mutatott: naponta misét mondott, rendszeresen gyóntatott, püspök és főúr létére egyszerűen élt, megszilárdította, ha kellett megváltoztatta egyházmegyéjében a szervezeti kereteket, rendszeresen végezték az egyházmegyében a canonica visitatiókat, a külsőséges áhítatok helyett az Oltáriszentség tisztelétét szorgalmazta, 1777-ben szombatonkénti rózsafüzérezést rendelt el.⁸ Kántorkanonokjára bízta az egyházi népének reformját, figyelmeztetvén őt, hogy ne csak a gyönyörködtetésre ügyeljenek egy énekeskönyv összeállításakor, hanem a szövegek hitelveknek megfelelőségére, tanító funkciójára is.⁹ Hasonló gondolat kerül elő az Eszterházy püspök parancsolatjára Nagy Ferenc plébános által összeállított traktátus ajánlásából (1767): Egybeszedegetésnél „sem az újságon nem kapkodtam, sem pedig ama mesterséges ékesen szollásnak, és éles ráspolylyal meg pallérozott tzipra s tzikornyás magyarságnak módgyát nem vadásztam, hanem alacsony elmémnek tsekély vólta szerint együgyű pennával, és közönséges szókkal írtam, inkább vigyáztván arra, hogy Mít? nem pedig: melly ékessen írjak.” A szakirodalom bőségesen foglalkozott a püspök építkezései-

⁷ LOSONCI Miklós, *Aroképvázlat Esterházy Párról*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1995 (Bölcsész-könyvek), 11.

⁸ SUGÁR, *Az egri püspökök*, (1. j.), 426–437.

⁹ BITSKEY, *Pietas*, (1. j.), 83.

vel, egyetemi tervével és az ahhoz szükséges létesítményekkel (könyvtárral,¹⁰ csillagvizsgálóval...). Beszédese a következő számok: püspöksége alatt az egyházmegyei papok létszáma 286-ról 542-re emelkedett.¹¹ A papképzés tankönyveinek megjelenését, papjai segédkönyvekhez juttatását éppúgy támogatta, mint a hívek anyanyelvű lelkiségi irodalommal való ellátását.

Az Eszterházy által támogatott könyvek jelentős része az egyházmegye sok plébániáján ma is megtalálható. Az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartásában Iványi Sándor számbavételét¹² is meghaladóan nőtt az egri kiadványok száma. Alátámaszthatjuk Kovács Béla megállapítását, hogy Eszterházy Károly püspöksége idején ugrásszerűen növekedett a plébániai könyvek száma.¹³ Nemcsak kiterjedelmű nyomtatványok kerültek elő az utóbbi évtizedekben, hanem terjedelmes áhítati művek is, pl. Pázmány *Imádságoskönyve* és más imakönyvek. Gyakorik a gyarapodásban a vallási társulati kiadványok. 1762 és 1799 között jelenleg az OSZK nyilvántartásában 635 mű kiadása szerepel. A latin, magyar, német és olasz nyelvű kiadványokon kívül már szlovák nyelvű is akad (*Malý katechismus*, 1780).

A tridenti zsinat követelményeihez való igazodás ösztönözhatta az 1770-es években régebbi művek, vitairatok és lelkiségi kötetek kiadását: Pázmány Péter,

¹⁰ 1784 nyarán Horányi Elek piarista szerzetes látogatta meg a püspök által létrehozott könyvtárat, s csodálkozott rá a sok nyomtatott és kéziratos könyvre. Horányi minderről beszámolt Cornides Dánielnek. „Nudius tertius pervesperi Agria redux ad Episcopalem librariam supellectilem penetraui, quam multis manuscriptis nunquam prius visis, minus editis refertam inveni; et quod mirifice animum meum recreabat, Auctorum patriorum cognitionem mihi ante parum percepturum comparavi. Qui autem ii fuerint? quod argumentum tractaverint? qua fide ac diligentia in eo versati fuerint? hoc meum erit, ubi me conveneris, tecum liberaliter communicare.” Horányi Elek Cornides Dánielnek, Pest, 1784. aug. 14. MTA Könyvtára, Kézirattár, M. irod., levelezés, 4r, 156, 12b. – 1787-ben, 10 esztendővel Klimó György halála után, 15-tel pedig a pécsi Klimó Könyvtár nagyközönség előtti megnyitása után Eszterházy Károly, az egri könyvtár jövőjén gondolkodva megkérdezte a pécsi könyvtár összegyűjtésében Klimó püspök megbízása alapján sokat fáradozó Koller József kanonokot, milyen intézkedéseket hozott Klimó a könyvtár helyzetének stabilizálására. (Koller választ nem ismerjük.) A levél (OSZKK, Quart. Lat. 1511/1, f. 73.) közlése: SZELESTEI N. László, *Eszméék és arok a 18. századi Magyarországról*, Budapest, Universitas, 2010 (Historia litteraria, 26), 164.

¹¹ *Uo.*, 84.

¹² IVÁNYI Sándor, *Az egri Püspöki Nyomda a 18. században (Vázlat) = Kétszáz éves az Egri Főegyház-megyei Könyvtár, 1773–1793, Emlékkönyv*, szerk. ANTALÓCZI Lajos, Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1993 (Az Egri Főegyházmegye sematizmusa, 6), 251–258.

¹³ KOVÁCS Béla, *Plébániai könyvtárak Heves megyében 1767–1769 = Kétszáz éves az Egri Főegyház-megyei Könyvtár*, (12. j.), 93–157.

A setét hajnal-csillag után bújdósó luteristák vezetője (1774); Balásfi Tamás, *Csepregi iskola* (1775); Pázmány, *Imádságoskönyv* (1770); Kopcsányi Márton, *A bódog Szűz Mária élete* (1772); Lépes Bálint *Tüköreibnek* négy kötete (1771–1772); Tarnóczy István, *Holtig való barátság* (1771); Hevenesi Gábor, *Diarium adolescentis studiosi* (1775); Ozoly Flórián, *Lelki iskola és a jó halálnak mestersége* (1776); Baranyi Pál, *A szentek lajstroma I–II*, (1771); Kempis Tamás, *De imitatione Christi* (1778, 1784); Bellarmino néhány műve latinul és katekizmusának fordítása (*Rövid keresztényi tudomány*, 1780); Szentiványi Márton, *Motiva quinquaginta* (1782). A kiadványok szövege megbízható, például Lépes Bálint művének korábbi szövegkiadását a püspök kérésére Borbás Vince minorita szerzetes javította. Ebbe a vonulatba illeszkedik Szalézi Szent Ferenc *Filoteájának* magyar nyelvű kiadása (1771). Ezen mű tézisekkel ellátott változatában a disszerens Erdődy Mihály azt írta, hogy Eszterházy Károly püspököt Borromei Szent Károly és Szalézi Szent Ferenc tiszteletéért is szeretik. Ehhez jól illeszkedik a fordító, Jakabfalvi Román mondata, miszerint fordítása 1763-ban félbehagyott nyomtatását „most [1771-ben] ugyan-azon Fő Méltóságú Kegyelmes Úrnak [azaz Eszterházy püspöknek] akarattjából” tehetette közzé.

A tanítás tisztaságára való ügyelés késztette szólásra a püspököt akkor is, amikor 1775-ben Canisius *Catechismus*a helyett újat akartak rákényszeríteni egyházmegyéjére.¹⁴ Kiállt az anyanyelvű katechizmusok nyomtatásáért. De ide sorolhatjuk, hogy püspöki eszményképének, Borromei Szent Károlynak instrukcióit kétszer is közzétették (*Saluberrimae instructiones*, 1787, 1789). Papjainak rendszeresen buzdító körlevelet küldött, tennivalójukat összefoglaló műveket adott kezükbe: Sébastien Abreu, *Institutio parochorum* (1768); Franciscus Herzig, *Manuale confessarii* (1769–1770); Paolo Segneri, *Instructio poenitentis; Instructio confessarii; Instructio parochi* (1779); Mathieu Beuvelet, *Norma cleri* (latinra ford. Batthyány Ignác, 1780); Du Jardin, *De officio sacerdotis* (1788). A protestáns tanokhoz való viszonyulást Jacques Bénigne Bossuet vitairata, a *Historia doctrinae protestantium* (1791) segítette. Eszterházy parancsára és támogatásával látott napvilágot törökszentmiklósi plébánosa már említett hitvédő traktásusa (Nagy

¹⁴ Illum Catechismo Petri Canisii non tantum substitui non, sed nec tolerari quidem in Scholis Catholicis posse... Eszterházy Károly véleményéről: Reflexiones Episcopi in Hungaria Anno 1775. Die 10. Maji E. Consilio Regio Locumtenentia repraesentatae. Példány: OSZK, Hung.e.357.

Ferenc, *Az egy igaz és boldogító hitnek elei*, 1767, 1771, 1796). A jól prédikálást segítő támogatta Kaprinai István *Institutio eloquentiae sacrae* című művének kiadását, melynek második kötetét Kaprinai neki ajánlotta (Kassa, 1763). Prédikációs nyersanyagként is használni lehetett Abreu instrukcióit (a prédikáló papok számára külön mutatóval látták el). Prédikációs segédkönyv Nicolaus Hanapi *Exempla biblica* című, sok kiadást megért, Egerben 1776-ban közzétett, erkölcsi témák szerint betűrendezett kötete és a *Flores Bibliorum sive Loci communes* című kiadvány (1777). Újra megjelent „őexcellenciája kévénságára” 1769-ben Gusztinyi János *Üdvösség mannája* című prédikációs kötete. Egy 1772-ben e kiadáshoz kötött ajánlásban az egyházatyák dicsérete mellett elsősorban Borromei Szent Károlyt ajánlják a seminaristák figyelmébe.¹⁵ Nagy példányszámban tették közzé Bossányi Szerafin *Sermones Mariani* című kötetét (1769, tükörszedésű új kiadása: 1783), melyben magyarországi szentekről is találhattak a papok minta-prédikációkat. Massillonius püspök franciból latinra fordított prédikációi 1789-ben jelentek meg. A nyomda által kiadott modern szerzőknél sem új tanok jelentik a megújulási szándékot. Például a szakirodalomban gyakran említett Petrus Maria Gazzaniga *Praelectiones* című köteteiből (Eger, 1791) három korábbi, velencei kiadást a már említett Klimó Györgynek, Koller Ignácnak és Simon Stocknak ajánlotta, akik a Muratori-féle megújulás lelkes hívei voltak. Antonio Valsecchi domonkos szerzetes olaszról latinra fordított művéből a *De fundamentis religionis, deque impietatis fontibus* a kor nézeteiről lehetett tájékozódni (1788). A kötetet XIII. Kelemen pápa is dicsérte 1767-ben kiadott brevéjében. A Bécshez kötődő és könyvgyűjtésben magyarországi püspököknek sokat segítő Agostino Gervasio és Giuseppe Bertieri művei szintén megjelentek 1791-ben (*De sacramento Eucharistiae; De sacramentis, De verbo Dei, De legibus*). Az e körhöz kapcsolható Giuseppe Garampi magyarországi püspökökkel folytatott levelezésének megindult sajtó alá rendezésétől sok újdonságot várunk.¹⁶

¹⁵ *Propositiones ex universa philosophia, quas sub auspiciis .. Caroli ... Eszterházy ..., autoritate et approbatione ... Michaelis Ambrosovszky ... ex praelectionibus ... Josephi Büky ... propugnandas suscepit Antonius Pécsy... Seminarium Episcopatus Agriensis ... alumnus ... 1772.*

¹⁶ A *Magyarországi tudósok levelezése* c. sorozatban a feldolgozást Soós István és Fejérdy András végzik.

Az, hogy elődjének Barkóczy Ferencnek életstílusával szakított, nem mutatható ki a ezen kiadványok jellegéből. A Barkóczy által kiadott egyházmegyei statútumokat Eszterházy kétszer is közzétette (1767, 1773). A Barkóczy idejében alakult társulatokat támogatta, az Oltáriszentség főtársulat könyvetskéjét 1769-ben Barkóczy bevezetőjével adták ki újra.¹⁷ Dévay András Barkóczynak szóló ajánlását nem távolították el Jeremias Drexel *Heliotropium*ának 1764-ben Nagyszombatban megjelent fordításából (*Nap után forgó virág*), amikor azt még ugyanebben az évben Egerben tézisekkel megtoldva graduális könyvként terjesztették. Az ajánlás Eszterházy elveivel egyezően kárhoztatja a nyelvi gyönyörködtetés öncélúságát.¹⁸ Az egri nyomda már Barkóczy püspök idejében is adott ki régebbi könyveket, például 1760-ban Ambrovszky kanonok Pázmány *Kalauz*ának summáját. Az iskolai színjátszás önmagában nem nevezhető túlzó reprezentációnak, a jezsuitáknál Eszterházy is megjelent előadásokon. Egerbe érkezésekor tiszteletére *Primus Estoras* címmel játszott a syntaxista osztály,¹⁹ 1765-ben pedig az *Imre és Konrád Estoras* című darabot adták elő Kassán.²⁰

Nemcsak a veszélyes teológiai nézetektől, a politikai hatalom terjesztette veszélyektől is óvta nyáját. A türelmi rendelet kézhez vételekor székesegyházában megújította és kiterjesztette egyházmegyéjére az 1776-ban bevezetett szombatonkénti rózsafüzérezést. (Lásd az 1782. márc. 10-én kelt körlevelet.) 1773-ban *Szent búcsú-járás* címmel a keresztút XIII. Ince pápa által 1723-ban jóváhagyott változatát nyomtatták ki Egerben magyarul.

¹⁷ Minden Társaságok anyjának az az egri püspökségben fel-állítatott oltári szentség fő társaságának könyvetskéje, melyben foglaltatnak a búcsúk, regulák, és a mindennapi ájtatosságoknak gyakorlásira alkalmaztatott imádságok, és énekek, harmadszor nyomtattatott, Egerben, 1769.

¹⁸ „nem vólt szándékom czifra magyarsággal ebben élnem, hanem sokakhoz, és jobbára az együgyüekhez szóllanom; az Isteni akaratnak titkát fenn héjazó szóknak homállýával bé borítanom nem kívántam, inkább a’ menyinire lehetett világosságra terjesztemem, nem elme futtatás-képpen, hanem lelki orvosság-képpen.”

¹⁹ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, III, Budapest, 1988, 153–154.

²⁰ *Uo.*, II, Budapest, 1986, 83.

A tanulmányok korábbi megjelenési helyei

Ábítati irodalmunk szövegváltozatainak barokk kori jellegzetességeiről

Filológia és textológia a régi magyar irodalomban, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 367–375.

Ábítati irodalom és irodalomtörténet-írás

Korábbi változata: *Ábítati irodalom és irodalomtörténeti kánon = Hagyomány, egység és korszerűség*. Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2009. november 10-i jubileumi konferenciájának előadásai, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, EKE, 2010, 31–38.

Ábítati művek Murányban a 17. század első felében

Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Budapest, Balassi, 2009, 396–401.

Báthori Zsófia imádságos könyve és annak kiadásai

Magyar Sion, 2012, 27–35.

Berzsenyi Dániel Fohászkodása és az evangélikus egyházi költészet

„...friss szellő eleven virágból...” – Versértelmezések Sipos Lajos tiszteletére, szerk. FINTA Gábor, Piliscsaba, PPKE BTK, 2010 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 9), 27–42. = *Életünk*, 2011/1, 51–63.

Csukly István énekeskönyve

Régi vallásos énekek és énekeskönyvek, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest–Piliscsaba, Szent István Társulat–PPKE BTK, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiégtörténeti tanulmányok, 2), 207–216.

Egyházi énekeskönyveink reformja 1800 körül

Nyelv, lelkiesség és regionalitás a középkor és kora újkorban, szerk. GÁBOR Csilla, és mások, Kolozsvár, Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó, 2013, 249–257.

Az Énekek könyve és Ányos Pál

Iskolakultúra, 2013/3–4, 42–49.

Eszterházy Károly, a püspök

In Agriam adveni, szerk. MONOK István, Eger, Líceum Kiadó, 2013 (A helyi érték, Kulturális örökség tanulmányok, 1), 34–43.

A győri Magyarok Nagyasszonya Társulat a 17. században

Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 4), 203–218.

Hegyalusi György Centifoliájának verses imáiról

„... mint az gyümölcsös és termett szőlővessző...” – *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágner, VARGA Bernadett, Bp., OSZK–Balassi Kiadó, 2010, 165–172.

Himnuszfordítások Ányos Pál Énekek könyve című kötetéből

Eruditio, virtus et constantia – Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, I, szerk. IMRE Mihály stb., Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2011, 281–291.

A hívek szentmise-imádságai a koraiújkorban

Misztika a 16–18. századi Magyarországon, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 235–248. – Átírt változata: *Liturgia és magyar nyelv a kora újkorban: a szentmise = Vigília*, 2013/11, 828–837.

Két 18. század végi Te Deum

Bibliotheca et Universitas – Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 359–366.

Klímó György püspök szerepe L. A. Muratori műveinek magyarországi terjesztésében

Klímó György püspök és kora – Egyház, művelődés, kultúra a 18. században, szerk. POHÁNKA Éva, SZILÁGYI Mariann, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2011 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 9), 70–85.

Lelki fegyverház

Crescit eundo – Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára, szerk. PERGER Péter, SIMON Melinda, Bp., Argumentum, 2011 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 4), 191–194.

Mákóczy Imre és Maracskeó Anzelm verses embléma-füzére Sajgó Benedek főapát köszöntésére

Örökség és küldetés, Bencések Magyarországon, szerk. ILLÉS Pál Attila, Juhász-Laczik Albin, Budapest, METEM, 2012 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 7/1-2), 792–802.

Rímay János imádságos könyve

Régi magyar imakönyvek és imádságok, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 227–234.

Wesselényi Ferenc nádor imádságos könyve

Ghesaurus – Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 389–394.

Névmutató

- Abafi Lajos, 92, 98
Abreu, Sébastien, 194, 195
Aczél András, 57
Ács Mihály, 61, 62, 125
Ács Pál, 30
Acsády Ignác, 34
Acsay Ferenc, 143
Adami István, 58
Adamik Tamás, 89
Adonyi Judit, 16
Ágoston, Szent, 10, 33, 38, 107, 108, 185, 186
Ágoston Péter, 20
Aigner Lajos, 92
Amade László, 73
Ambró, nyomdász, 55
Ambrosovszky Mihály, 195, 196
Ambrus, Szent, 107, 108, 167, 171
Angráno Márton, 147
Antalóczi Lajos, 193
Ányos Pál, 77–79, 83–106, 109, 110, 113, 122, 126
Aquinói Szent Tamás → Tamás
Athánáz, Szent, 42
Augustinus → Ágoston
Avilai Szent Teréz → Teréz
Babits Mihály, 9, 10, 97, 103, 104, 110, 134, 135
Babocsainé Márffy Krisztina, 148
Balás Ágoston, 75
Balásfi Tamás, 194
Balassi (Balassa) Bálint, 29, 32, 34, 60, 61, 135
Bálintffy Ágoston, 184
Balleoni, velencei nyomdász, 181
Bánhegyi B. Miksa, 159
Baranyi Pál, 15, 19, 194
Bárczi Ildikó, 116
Bárdos Kornél, 57, 79, 80, 87, 88, 111, 144, 150
Barkóczy Ferenc, 11, 22, 179, 184, 187–190, 196
Barth János Konrád, 58
Bartók István, 115
Báthori Zsófia (II. Rákóczi Györgyné), 16, 19, 45–52
Báthory István, Ecsedi, 30
Batsányi János, 92, 93, 98
Batthyány Ádám, 26, 40, 43
Batthyány Ignác, 194
Bauer, nyomdász, 86, 183
Bedy Vince, 143, 146
Beccaria Virgil, 148
Beke Zsigmond, 26, 40
Bél Mátyás, 188
Béla, I., magyar király, 152
Bellarmino, Roberto, 194
Bellecius Péter, 147
Benedek, XIII., pápa, 163
Benedek, XIV., pápa, 175, 178, 180, 182, 184, 189, 190
Benedek, XVI., pápa, 13
Benedek Mihály, 82, 109
Benyák Bernát, 186
Bereczki Lajos, 142
Berényi Zsigmond, 160
Bernát, Clairvaux-i Szent, 10, 33, 42, 118, 119, 123, 152
Bertieri, Giuseppe, 195
Berzsenyi Dániel, 12, 75, 81, 82, 85, 127–142
Bessenyei György, 9, 176
Beuvelet, Mathieu, 194
Billisics Márton, 183
Bíró Ferenc, 9
Bíró István, 147
Bitskey István, 78, 85, 90, 116, 126, 183, 189, 192
Bod Péter, 35
Boll, Franz Christian, 138
Bolleny Mihály, 178
Bonaventura, Sebastiano Pompilio, 182
Boncziday Márton, 147
Bonfini, Antonio, 151

- Borbás Vince, 194
Borgia → Ferenc, Borgia Szent
Boschius, Jacobus, 160, 169, 170, 172
Bossányi Szerafin, 195
Bossuet, Bénigne, 21, 194
Bozóki Mihály, 22, 78, 79, 80, 83, 91, 103, 104, 112, 123
Brichieri-Colombi, Domenico, 176
Brigitta, Szent, 120
Brunner, Andreas, 151
Bucsánszky nyomda, 18, 55
Budaházi János, 34
Büky József, 195
Canisius, Petrus, 194
Čaplovič, Ján, 35
Caraffa, Vincenzio, 145
Caramuel de Lobkowitz, Juan, 164, 170
Cavalari, Antonio, 187
Celanói Tamás, 134
Chrysologus → Péter, Aranyszavú Szent
Cochem, Martin, 20
Cornides Dániel, 193
Cosmerovius Máté, 52
Czobor Erzsébet (Thurzó Györgyné), 41
Czobor Krisztina, 53, 54
Czobor Mária, 53
Csáky Anna, 41
Csáky Istvánné → Wesselényi Anna
Csánky Gábor, 23
Csapodi Csaba, 25, 186
Csapodi Lajos, 184, 185
Császár Elemér, 78, 90, 92–94, 97–99, 110
Császár Ferenc, 66, 73
Császtvay Tünde, 28, 40
Csesznek György, 25
Csetri Lajos, 128
Csomasz Tóth Kálmán, 83
Csorba Sándor, 176
Csukly István, 65–74, 125
Csukly Mihály, 65
David, Johannes, 41
Dayka Gábor, 192
Debreceni Péter, 35
Denis, Michael, 87, 95
Deselvics István, 34, 35
Deutschmann, Johann, 58
Dévay András, 196
Diós István, 14
Dobszay László, 103, 112
Doll János, 89
Donado, Antonio Maria, 21
Donáth Regina, 179
Dörnyei Sándor, 116
Draskovics György, 146
Drexel, Jeremias, 196
Drugeth Mária, Homonnai (Széchy Györgyné), 26, 28, 33–36, 40, 41
Du Jardin, Thomas, 194
Ebeczky Sándor, 118, 119
Eckhardt Sándor, 25, 30
Ecsedi Báthori → Báthory
Engel, pécsi nyomdász, 182, 183
Engel-Janosi, Friedrich, 177
Erdélyi Pál, 34
Erdélyi László, 158
Erdélyi Zsuzsanna, 67, 116
Erdődy Mihály, 194
Esterházy Ferenc, 120, 121, 148
Esterházy Ferencné → Forgách Mária
Esterházy Imre, 11, 21
Esterházy Imre, 196
Esterházy János, 148
Esterházy Konrád, 196
Esterházy Miklós, 41
Esterházy Miklósné → Nyáry Krisztina
Esterházy Pál, 151, 152, 192
Estoras → Esterházy
Eszterhás → Esterházy
Eszterházy Károly, 78, 79, 80, 111, 189–196
Etényi Nóra, G., 26, 40
Fabiny Tibor, 107, 122
Fábrí Gergely, 57
Faludi Ferenc, 73, 94
Fauti, Luca, 187
Fazekas Mihály, 82
Fedeles Tamás, 160
Fedi, Andrea, 176
Fejér György, 95
Fejérdy András, 195

- Fekete Csaba, 76, 83, 109, 142
 Fényi Ottó, 23
 Ferenc, Assisi Szent, 99
 Ferenc, Borgia Szent, 150
 Ferenc, Szalézi Szent, 189, 194
 Ferenczffy Lőrinc, 16, 27, 41, 120
 Ferenczi Ilona, 107, 108, 122
 Ferenczi Zoltán, 25–28
 Filiczky János, 87
 Finta Gábor, 12, 82
 Fodor Damján, 183
 Fodorik Menyhárt, 27
 Fogliani, Stefano, 185
 Font Zsuzsa, 107, 122
 Forgách Mária (Esterházy Ferencné), 122
 Földi János, 82
 Fraknói Vilmos, 39
 Friedl Ádám, 54
 G. Szabó → Gáborjáni Szabó
 Gaál Ferenc, 178
 Gáborjáni Szabó Botond, 85, 142
 Gajtkó István, 46, 47, 51, 52
 Galavics Géza, 148, 159, 160, 174
 Gállfalvi Ozdi Ferenc, 185, 186
 Galgóczy János, 185
 Gall Friderik, 54
 Gamauf Sámuel, 80, 138, 139
 Garns-Cornides, Eleonora, 177
 Garampi, Giuseppe, 182, 195
 Gaudio, Constantino, 187
 Gazzaniga, Petrus Maria, 181, 195
 Gellert, Christian Fürchtegott, 80, 81, 87,
 129, 138, 139
 Gellért Jenő, 94, 98, 99
 Gergely, I., pápa, 42
 Gertrúd, Szent, 19, 20
 Gervasio, Francesco, 182, 183, 195
 Giannone, Pietro, 177
 Giraldez, Emmanuel Maria, 187
 Goffine, Leonhard, 23
 Grassalkovics Antal, 188
 Gregorius → Gergely
 Groll Adolf, 145
 Grünewald, nyomdász, 23
 Gusztinyi János, 195
 Gvevara, Antonius, 162, 169, 174
 Gyöngyösi István, 36
 Gyöngyösi Krizosztom, 36, 42
 Gyurits Máttyás, 180
 Hajnal Máttyás, 87, 101, 103, 126
 Hanapi, Nicolaus, 195
 Harmat Artur, 104, 110
 Hederich Frigyes, 18
 Hegyfalusi György, 57–64, 125, 135
 Hellebrandt Árpád, 116
 Heltai János, 33, 78, 90, 100
 Henckel, Mattheus, 58
 Henkel, Arthur, 160, 167, 170, 172
 Herner János, 107, 122
 Herzig, Franciscus, 194
 Hevenes Gábor, 194
 Hildebert de Lavardin, 134
 Holl Béla, 9, 45–49, 53, 67, 79, 86, 100,
 103, 104, 108, 109, 176, 178
 Hollósi György, 147
 Homonnai Drugeth → Drugeth
 Hopp Lajos, 57
 Horányi Elek, 92, 193
 Horatius Flaccus, Quintus, 129, 130, 137
 Horn Ildikó, 26, 40
 Horváth Ádám → Pálóczi Horváth Ádám
 Horváth Ferenc, 147
 Horváth Iván, 107, 122
 Horváth János, 73
 Horváth József, 144
 Horváth Konstantin, 93
 Hölvényi György, 176
 Hradszky József, 184
 Hubert Gabriella, H., 107, 122, 137
 Hubert Ildikó, 142
 Illésházy Ilona, 122
 Ilosvai János, 35
 Ilosvai Péter, 35
 Illyés András, 73
 Imre, Szent, herceg, 98
 Imre Mária, L., 144
 Imre Mihály, 78, 90, 126
 Incze Gábor, 36
 István, Szent, király, 66, 89, 98, 99, 147
 Iványi Sándor, 193

-
- Izidor, Szent, 165
Jacobini, Benedetto, 181
Jacobus de Voragine, 107
Jacopone de Todi, 97, 110, 134
Jäger, Johann Wolfgang, 57
Jagosics (Jagasics) Péter, 147
Jakab, Szent, 148
Jakabfalvi Román, 194
Jankovics József, 28, 36, 40, 92, 176
Jankovits László, 160
Jankovits Miklós, 180
János Keresztes Szent, 10
Jelenits István, 128
Jeromos, Szent, 28
Jolsvay János, 26, 28, 34–37, 40, 41
Jungmann, Josef Andreas, 13
Juren Márton, 160
Kájoni János, 75, 99, 103, 104, 108, 122
Káldi Márton, 148
Káldi Miklós, 147
Káldy Pál, 139
Kaliwoda, bécsi nyomdász, 86, 177, 180
Kapossy György, 65
Karner Egyed, 160
Kaprinai István, 195
Károli Gáspár, 62
Károly, Borromei Szent, 181, 189, 194, 195
Károly, III., magyar király, (VI., császár),
163
Károlyi, nyomdász, 18
Karthauzi Névtelen, 107
Kaszánczki Ádám, 185
Katona István, 35
Kauffmann, Alexander, 177
Kazinczy Ferenc, 12, 75, 81, 85, 93, 128,
134, 140
Kecskeméti Gábor, 45, 78, 90, 100, 115, 116
Kegelius, Philippus, 27, 34, 35
Kelemen, Szent, 152
Kelemen, XIII., pápa, 182, 195
Kelemen, XIV., pápa, 182
Kelényi B. Ottó, 189, 190
Kelényi György, 159
Kempis Tamás, 10, 194
Kenyeres József, 184, 185
Keresztes Szent János → János
Keresztesi József, 82
Kerny Terézia, 151, 152
Kerti Fábián, 146
Kertiza Máté Ferenc, 180
Kis János, 12, 81, 85, 923 135, 137–140
Kiss Antal, 181
Kiss Imre, 16, 46, 49
Kiss János, 76, 80, 81, 109, 137–139, 141
Klaniczay Tibor, 57
Klárís Péter, 147
Klimo György, 22, 66, 86, 160, 175–188,
190, 191, 193, 195
Klingenstein, Grete, 177
Knapp Éva, 144, 151, 159, 160
Koczmár György, 184
Koháry István, 124
Kohlbrenner, Franz, 87
Kókay György, 176, 188
Kollár Ádám Ferenc, 175
Koller Ignác, 21, 86, 181–183, 187, 190,
195
Koller József SJ, 187
Koller József, 193
Koltai András, 26, 40, 43
Koltai Virgil, 97
Komárik Dénes, 152
Komlovszki Tibor, 29, 30, 32, 101, 124
Kopcsányi Márton, 16, 100, 121, 146, 194
Korányi András, 107, 122
Kovács Béla, 189, 193
Kovács Zoltán, 160
Kováts István, 112
Kozma Iraeneus, 183
Kölcsey Ferenc, 89, 128, 142
Köpeczi Béla, 86, 176
Körmendy Kinga, 26
Kőszeghy Pál, 124
Kreskay Imre, 93
Kudora János, 46
Kürner, Johann Jakob, 16, 46
Kürti István, 27, 30
Lacza János, 148
Lama, Bernardo Andrea, 86, 177, 180, 186,
190

- Landerer nyomdász, 18, 22, 23, 56, 77, 85,
86, 95, 97, 109, 178
- Landovics István, 146, 150
- Laskai János, 27
- Laskai Osvát, 116
- László, Szent, király, 90, 91, 151, 152
- Lázár István Dávid, 8
- Lazarini, Felix, 187
- Lázs Sándor, 120
- Le Brun, Pierre, 21
- Lengyel József, 82
- Lépes Bálint, 28, 29, 194
- Liebich, Ehrenfeld, 139
- Losonci Miklós, 139
- Lőrinc, Szent, 92, 99
- Löwe, nyomdász, 80, 138
- Lucretius Carus, Titus, 166
- Ludikova, Zuzana, 26
- Lukács László, 144, 145
- Lukácsy Sándor, 9, 116
- Luther Márton, 58, 108
- Lutz, Heinrich, 177
- Maczák Ibolya, 16, 68, 116, 117, 125
- Madách Magdolna, 25
- Madarász Flóris, 93, 99
- Madarász Márton, 28, 33–36, 40, 108
- Mákóczy Imre, 157–174
- Maracskó Anzelm, 157–174
- Margócsy Klára, 176
- Mária Terézia, királynő, 8, 86, 87, 178, 179,
181, 188
- Martinkó András, 101, 128–130, 133, 134,
136
- Márton, Szent, 99, 118
- Massilon, Jean Baptiste, 195
- Mátyás, I., magyar király, 26, 30
- Mátyus János, 184
- Mechtild, Szent, 19–20
- Meisner Boldizsár, 35
- Melczer Anna, 53
- Merényi Oszkár, 127, 128, 136
- Meszlényi Antal, 46
- Metastasio, Pietro, 177
- Michael III., praelatus, 185
- Migazzi Kristóf, 86, 178, 182
- Mihálykó János, 27, 28, 33, 40–42, 120,
124
- Mikó Árpád, 26
- Millei István, 46
- Miller Jakab, 89
- Mohl Antal, 143, 150
- Molnár Albert → Szenci Molnár Albert
- Molnár Ferenc, A., 142
- Monath, nyomdász, 21
- Monok István, 176
- Muratoro, Ludovico Antonio, 21, 22, 77,
86, 175–188, 190, 191, 195
- Nádasi János, 146
- Nádasdy Pál, 27, 30
- Nagy Ferenc, 192, 195
- Nagy Ignác → Sélyei Nagy Ignác
- Náray György, 102, 126
- Nemeskürty István, 136, 137
- Németh Ambrus, 158
- Németh László, 87
- Nicetas, 110
- Niczky Pál, 180, 181
- Nunkovits János, 180
- Nyáry Krisztina (Thurzó Imréné, majd
Esterházy Miklósné), 41, 122, 146
- Nyeki Vörös Mátyás, 27, 30, 87
- Nyerges Judit, 28, 40, 176
- Olle Henrik, 183
- Ollé Viktória, 68, 71, 125
- Opoka György, 147
- Orosz László, 135, 136
- Otte, Dietrich, 58
- Ovidius Naso, Publius, 173
- Ozdi Ferenc → Gálfalvi Ozdi Ferenc
- Ozoly Flórián, 194
- Ötvös Péter, 66, 116
- Pachymerius, Georgius, 166
- Paksi Márton György, 66, 68, 73, 102
- Palingenius Stellatus, Marcellus, 166
- Pálóczi Horváth Ádám, 82, 92
- Pálos Frigyes, 189
- Pankl Sebestyén, 20
- Pap Balázs, 66
- Pápai János, 103
- Pápay Sámuel, 7, 8, 9

-
- Parsch, Pius, 13
Passionei, Domenico, 21, 177
Pataky Dénes, 19
Paternostro, Rocco, 176
Payr Sándor, 57, 60, 61, 138
Pázmány Miklósné → Pethe Rozina
Pázmány Péter, 16, 27, 28, 33, 38–42, 52,
108, 109, 111, 112, 117, 118, 120, 122,
124, 150, 193, 194
Pécsy Antal, 195
Peikardt, Franz, 186
Perényi Borbála, 41
Peresztegi János, 148
Perich János, 180
Pete → Pethe
Péter, Aranyzavú Szent (Chrysologus),
172
Pétery József, 13
Pethe Rozina (Pázmány Miklósné), 52
Petri András, 108
Petróczy Kata Szidónia, 124
Petruzzi, Paolo, 177, 181
Pilgram János Zsigmond, 139
Pius, V., pápa, 13
Pius, VI., pápa, 89
Platón, 128
Plazza, Benedictus, 187
Plessel, váci nyomdász, 18
Plinius Secundus, Caius, 171
Pohánka Éva, 22, 86, 160, 191
Polignac, Melchior, 166
Pongrácz Eszter, 17, 19, 49, 50, 120, 123
Possidius Calamensis, 185
Priszker Olivér, 143
Radics Miklós, 148
Radó Polikárp, 13
Rajeczky Benjamin, 79, 111
Rákóczi Ferenc, I., 46
Rákóczi Ferenc, II., 45
Rákóczi György, II., 45
Rákóczi Györgyné, II. → Báthori Zsófia
Rakovszky család, 53
Rambach, Johann, 141
Reis, Johann Heinrich, 58
Révai Miklós, 176
Rimay János, 25–32, 40, 87, 123, 124, 135
Rippel, Gregor, 14, 17, 191
Riva, Giuseppe, 177
Rosty Kálmán, 45
Rozália, Szent, 148
Royer, nyomdász, 87, 95, 184
Rozghonyi János, 35
Rózsa Kálmán, 55
Rozsnyai Dávid, 124
Rozsondai Marianne, 186
Röschel, Johann, 58
Russo, Giuseppe, 185
Sacchini, Francesco, 182
Sajhó Benedek, 144, 147, 148, 150, 153,
157–174
Salamon, magyar király, 151, 152
Salinas, Johannes, 185
Sandini, Francesco, 182
Sántha Máté, 13
Sárdi Margit, S., 124
Sárkány Miklós, 147
Sárközy Péter, 86, 176
Sartorius János, M., 57
Schedel Ferenc → Toldy Ferenc
Schilgin Mária, 21
Schiller Erzsébet, 92
Schlauch Lőrinc, 51
Schöne, Albrecht, 160, 167, 170, 172
Schultz, Martin, 58
Schupanzigh András Frigyes, 176, 184, 186,
190
Schwandtner János György, 188
Schwarcz Katalin, 119
Segneri, Paolo, 176, 194
Sélyei Nagy Ignác, 21, 22, 77, 86, 87, 89–
91, 93–95, 109, 183, 187, 190, 191
Seneca, Lucius Annaeus, 163
Sennert, Daniel, 33
Sennyei István, 147
Sík Sándor, 9, 10, 97, 103, 104, 110, 134
Sibrik Pál, 148
Sikos István, 76
Sipos Lajos, 12, 82
Sobitsch Kristóf, 58
Soldati, Thomas Maria, 183

- Somodi Elek, 183
 Somodi János, 147
 Soós István, 195
 Sörös Pongrác, 158
 Staud Géza, 152, 196
 Stoll Béla, 9, 25, 26, 34, 66–68, 73, 103, 109, 112
 Stock, Simon, 181, 184, 195
 Streibig, nyomdász, 20, 22, 89, 145
 Sugár István, 189, 192
 Sulzer, nyomdász, 88
 Sümegi József, 160
 Sylvester János, 116
 Szabó Anzelm, 183
 Szabó Flóris, 123
 Szabó G. Zoltán, 142
 Szabó János, 73
 Szabó Károly, 51, 53, 116
 Szabó Mihály, 147
 Szálka Irma, 116
 Száraz Orsolya, 176
 Szauder József, 176, 185
 Széchényi Pál, 148
 Széchy György, 33, 34, 41
 Széchy Györgyné → Drugeth Mária
 Széchy Mária (Wesselényi Ferencné), 34, 36, 42
 Szegedi Ferenc Lénárd, 101
 Szegedi Lénárd, 180
 Szelepcsényi György, 45, 79, 94, 99, 111
 Szelestei N. László, 9, 12, 22, 28, 40, 57, 66, 68, 76, 78, 82, 85, 86, 90, 100, 109, 110, 116, 119, 124–126, 136, 176, 186, 191, 193
 Szenci Molnár Albert, 38, 62, 75, 110, 123, 135, 142
 Szendrei Janka, 107, 108
 Szentgyörgyi József, 82
 Szent-Illónay József, 14
 Szentiványi Márton, 194
 Szentmártoni Szabó Géza, 142
 Szentmihályi Mihály, 22, 78, 79, 80, 83, 90, 91, 101, 103, 104, 110–112, 114, 122, 190
 Szerecz Alajos Imre, 123
 Szilády Jenő, 25, 26
 Szilágyi Csaba, 148, 151
 Szilágyi Mariann, 22, 86, 160, 191
 Szilasi László, 43, 66
 Szili Ernő, 91
 Szmrecsányi Miklós, 189
 Szőnyi Etelka, 107, 122
 Szörényi László, 8
 Szvorényi József, 92, 94
 Szuhányi György, 183, 184
 Szunyogh Xavér Ferenc, 13
 Takács Imre, 157
 Tamás, Aquinói Szent, 11, 42, 97, 103, 110, 126, 134
 Tar Márton, 148
 Tarczai János, 148
 Tarnai Andor, 45, 115, 117
 Tarnóczy István, 194
 Tasi Réka, 78, 90, 100, 116
 Temesvári Pelbárt, 107, 116
 Teréz, Avilai Szent, 10
 Thienemann Tivadar, 52
 Thomási → Tomasi
 Thurzó Györgyné → Czobor Erzsébet
 Thurzó Imréné → Nyáry Krisztina
 Timár Kálmán, 88, 93
 Toldy (Schedel) Ferenc, 8, 10, 11, 92, 94, 140
 Tomasi, Maria Giuseppe, 20, 21
 Tóth Margit, 41
 Tranoscius, Georgius, 25
 Trattner nyomdász, 18, 19, 23, 55, 87, 185
 Trautson, Johann Jozef, 182, 186
 Trautwein, Gregorius, 185, 186
 Tüskés Gábor, 146, 151, 189
 Újváry Zsuzsanna, J., 42
 Váczy János, 136
 Vadai István, 66, 107, 122
 Vadas Ferenc, 152
 Valsecchi, Antonio, 195
 Valter Pál, 179
 Vámosi Gergely, 27, 30, 41
 Várady Imre, 81, 138, 176, 177
 Vargha Damján, 107, 122
 Vargyas Lajos, 107
 Varjasi András, 148

Névmutató

-
- Vásárhelyi Jonatán, 183
Vass János, 66
Veith, nyomdász, 186
Venantius Fortunatus, 97, 104, 110
Vergilius Maro, Publius, 169
Verseghy Ferenc, 88, 93, 97, 99
Verő Mária, 26
Vid, Szent, 147
Vincze József, 178
Virág Benedek, 93
Vöcsey (Wöcsey) János, 66, 73, 112
Wéber, nyomdász, 80, 81, 89, 137–139,
141
Wesselényi Anna (Csáky Istvánné), 40
Wesselényi Ferenc, 26, 27, 39–44
Wesselényi Ferencné → Széchy Mária
Wesselényi István, 41
Wesselényi Miklós, 40
Weyers, Christian, 178
Windisch Károly Gottlieb, 80, 138, 139,
141
Zabanius János, 57
Zathureczky Sámuel, 139
Zbisko Károly József, 178
Zelei Enikő, 160
Zerényi Szaniszló, 21
Zichy Ferenc, 143
Zichy Pál, 147, 148
Zichy Péter, 148
Zlabinger, Eleonora, 182, 184, 186, 187
Zobri Márton, 148
Zolnai Béla, 178
Zoványi Jenő, 59
Zrínyi Ilona, 46